

A Z E L S Ó   S Z T Y E P P E I   N É P   A   K Á R P Á T A
M E D E N C É B E N

/A gödörsíros kurgánok kulturája a Tiszántúlon/

Doktori disszertáció

Készítette: Ecsedy István
muzeológus

Magyar Nemzeti Múzeum

B e v e z e t é s

A dolgozat célja azoknak az újabb kutatási eredményeknek a közzététele, amelyek a Kárpát-medence és a sztyeppevidék több évezredes történeti kapcsolatainak kezdeteit új megvilágításba helyezik, elsősorban azért, hogy újabb adatokkal bizonyítsák ezeknek a korai kapcsolatoknak rendkívüli történeti jelentőségét.

A vizsgálat középpontjában a magyarországi gödörsíros halmok /"okkersírok"/ kérdése áll. Elhunyt tanárom, Gazdapusztai Gyula utmutatása alapján 1966-ban kapcsolódtam be a téma kutatásába.

Az utóbbi évek kutatásai, a régebbi feltárások közöletlen adatainak és leleteinek előbukkanása, a kor-szak hazai és külföldi kutatóinak legújabb eredményei alapján fölvethető kérdések és feltevések indokolják, hogy Kalicz Nándor monografikus feldolgozása után néhány évvel újabb dolgozatot szenteljünk a szóbanforgó témának.¹

A dolgozat első fejezetei a téma kutatástörténetének felvázolása mellett az összes hazai lelőhelyek felsorolását és az egyes feltárások eddig közöletlen anyagának leírását tartalmazzák. A további fejezetekben kísérletet teszünk arra, hogy az egyes keleti eredetűnek

tartható, illetve ezekkel őstörténeti szempontból kapcsolatos leleteket tipológiai és kronológiai alapon körülhatároljuk. Ennek a vizsgálatnak az a célja, hogy az eddig gyakran általánosságban "keleti" vagy "sztyeppei" eredetűnek tartott emlékek történeti forrásértékét növelje a pontosabb történeti következtetések lehetősége érdekében. Ezek után megpróbálkozunk a középső rézkor és korai bronzkor között létrejött sztyeppei kapcsolatok történelmi jelentőségének és hatásának felvázolásával, röviden érintve azokat a problémákat, amelyeket a régészeti kutatás ezekkel kapcsolatban a Kárpát-medence, illetve Közép-Európa és a Balkán vonatkozásában felvetett.

Ezen a helyen mondok köszönetet Dr.Kalicz Nándornak és Patay Pálnak szakmai segítségükért, valamint B.Marcsik Antóniának, Bökönyi Sándornak, Duma Györgynek és Valkó Emőkének az antropológiai, zoológiai, kémiai és biológiai anyagvizsgálatok elvégzéséért.

A dolgozat jelentős mértékben támaszkodik Dr.Gazdapusztai Gyula ásatási eredményeire. Ezek közzétételével az ő előlegezett bizalmát kiérdemelni, és emléke iránti tiszteletem is szeretném kifejezni.

II; K u t a t á s t ö r t é n e t

A vizsgálódások ösvényein, mely a Kárpát-medence és a déloroszországi sztyeppevidék legkorábbi kapcsolatainak felismeréséhez és méltó értékeléséhez vezettek, a múlt század második felében és a századforduló idején tették meg az első lépéseket azok a kutatók, akik a keletmagyarországi "korhányok", "óshalmok", "kunhalmok" mibenlétét és eredetét, korát próbálták tisztázni. Hogy a kialakulófélben lévő régészeti kutatás figyelme elsősorban annak tudható be, hogy a síksági vidékeknek ezekhez a jellegzetes földpiramis-szerű "dombjaihoz" az évszázadok folyamán igen sok legenda, mendemonda tapadt, keletkezésüket sokféleképpen magyarázták, és hol a népi emlékezetben még élő törökvilághoz, hol a szélteben elterjedt Attila-mitoszhoz kötötték. Ezekkel a hiedelmekkel ma is gyakran találkozunk, sokfelé az egyes kurgánok neve is őrzi emléküket. /Kincses domb, Órhalom, Attila halom, Tatárülések, Török halom, Bajnok halom, Gyilkos halom, Kárhozott halom, stb./

Mindazonáltal a tudományos fantázia olykor túltett a népi hiedelmeken, különösen a kutatás kezdeti időszakában. Így eléggé hosszú időn át tartotta magát az a vélemény, mely szerint az alföldi halmok természetes, vulkanikus működésekkel összefüggő képződmények.²

21. Az Alföld egész területén megindult a halmok számbavétele, később térképezésük és feltárásuk is.³ Ezek már a legkorábbi időszakban jónéhány gödörsiros típusu temetkezést eredményeztek, elsősorban Jósa András és Zoltai Lajos munkája révén.⁴ A kevés melléklettel ellátott sírokat kezdetben népvándorlaskori törzsfők kirabolt sírjainak vélték, így Zoltai az általa először feltárt bashalmi temetkezést csupán Jósa korábbi halomfeltárásaival hozza kapcsolatba.⁵ A korabeli oroszországi kurgánfeltárások eredményeinek megismerése vezetett az "okkersirok" történelmi és időrendi helyzetének megvilágításához.⁶ Az első, alapvonalaiban mindmáig elfogadott őstörténeti rekonstrukció V.Gordon Childe nevéhez fűződik, aki a legősibb pontusi lovasnomád nép nyugati irányu előretörését feltételezte az "okkersiros" temetkezések magyarországi megjelenése kapcsán.⁷

A problémakör további kutatástörténetének tömör összefoglalását Kalicz Nándor végezte el. /Banner János, H.Schroller, J.Nestor, Kőszegi Frigyes, Bóna István, Csalog József, B.Novotny, M.Garašanin, M.Gimbutas munkái./⁸ Az általa idézett állásfoglalások többsége, de elsősorban M.Gimbutas tanulmányai azt a sokszor bírált felfogást tükrözik, mely a késői rézkor és középső bronzkor között lejátszódott nagyarányú etnikai és társadalmi változások egész sorát, így a zsinórdiszes /

kerámia, a fajszi típusu rézbalták, az indoeurópai népek, a kasztokra tagozódó társadalom megjelenését a "sztyeppei népek", a "Kurgán kultúra" nagyarányu előretöréséhez köti.⁹ A rendelkezésre álló, a huszas évek óta alig egynéhány feltárás eredményével gyarapodott leletanyag alapján Kalicz is lényegében egyetlen nagyarányu népmozgás keretébe illeszti az említett változások bekövetkezését, amely a délukrajnai sztyeppékről kiindulva kiszorítja a badeni népeket Kelet-Magyarországról, s megveti a korai bronzkor alapjait.¹⁰ Tanulmánya tárgykörének megfelelően nem foglalkozik a marosdécsei temető keleti kapcsolatainak problémájával, ilyenformán a kölcsönös, évszázadokon keresztül tartó sztyeppei kapcsolatok történeti folyamata helyett, amelyre az újabb kutatások alapján főleg a román és szovjet kutatók hívták fel a figyelmet, a "keleti elemek" megjelenését viszonylag rövid perióduson belül feltételezi.¹¹

Kalicz Nándort követően hazánkban Gazdapusztai Gyula kísérelte meg az újabb történeti és kronológiai értékelést. Hosszu évekre tervezett feltáró- és kutatómunkáját tragikus halála félbeszakította, a tárgykört érintő rövid tanulmányai feltárásainak igen kevés eredményét tesz közzé.¹²

A legutóbbi évek külföldi szakirodalma elsősorban az indoeurópai nyelvterület kérdései kapcsán foglalkozott

a korai sztyeppei előnyomulás problémájával.¹³ Új fel-
dolgozások láttak napvilágot a Jamnaja, Uszatovo kul-
tura, a zsinórdiszes kulturák, a Balkán és a Pontus-
vidék, valamint a Kaukázus és a Közel-Kelet, és a Föld-
közi-tenger keleti medencéje kapcsolatait illetően.¹⁴

Ilymódon megvan a lehetősége annak, hogy Gazdapusztai
Gyula ásatásai, valamint a régebben meglévő, de nem kö-
zölt, illetve nem vizsgált feljegyzések és antropológiai
anyagok közlésével a középső rézkor és a korai bronzkor
között eltelt időszak történeti kérdéseinek megismerésé-
hez is újabb szempontokkal járuljunk hozzá.

II. A sztyeppei népcsoportok legkorábbi behatolásának bizonyítékai - leletanyag

1. Dévaványa - Templomdomb¹⁵

A Kalicz által közzétett leírást a feltáró, Frenyó Pál kézírásos jegyzőkönyve alapján a következő adatokkal egészíthetjük ki:¹⁶

Az elsőként feltárt, félköríves árokkal körülvett sírban a halott tájolását illetően Frenyó csak annyit említ, hogy a váz "keletre néz".¹⁷ Véleményünk szerint a leírás legnagyobb valószínűséggel arra enged következtetni, hogy a halott Ny-K irányítású volt, nem pedig fordítva, mint Kalicz feltételezte. A leírásban foglalt, ^{gy}csontvázat borító földréteg fölött megfigyelt "összenyomott hamuréteg" feltehetően sirtakaró /gyékény?/ maradványa lehet, amelynek részben kalcinálódott, valóban hamura emlékeztető maradványai a közeli Barcé halom azonos koru temetkezéséből is előkerültek.¹⁸

Kalicz leírása szerint a halott egyetlen melléklete a koponya baloldalánál talált tyuktojás nagysagu okkerrög volt. Módosítani látszik ezt Frenyó helyszíni megfigyelése: "A koponya jobb és bal szélén, a füleknek megfelelő helyen egy-egy mogyoró nagysagu göböcske vált ki a földből, ennek szür-

ke állományán lila színű sávok húzódtak. Mindkét göböcske azonos nagyságu és minőségű, de ezt is csak a nedvesség tartotta össze és csekély nyomásra porrá mállott." A leírás, elsősorban a tárgyak helyzete alapján arra gondolhatunk, hogy ezek nagyon rossz állapotú, feltehetően rossz-ezüstből való, többcsavarodású spirál-függők maradványai lehettek.

A halom harmadik temetkezésének leírásánál a tájolással kapcsolatos megjegyzés ugyanaz, mint az elsőként leírt sir esetében. Feltehetően ez a sir is Ny-K tájolású volt.¹⁹

2. Buj - Feketehalom ²⁰

Kalicz Józsa András leírása nyomán készült részletes közlése alapján bizonyosra vehető, hogy a halom függőleges tengelyében egymás fölött elhelyezkedő két azonos ritusu sir gödörsiros /jam-naja/ típusú temetkezés. Az alaptemetkezés fölé emelt halomba ásták a második, ezüst függő - mellékletes sirt, amely fölé újabb magasítást emeltek.

3. Tiszaeszlár - Pityhalom ²¹

4. Gáva - Katóhalom ²²

5. Bashalom - Nagyhalom ²³

6. Nagykálló - Nagykorhán ²⁴

7.Császárszállás - Névtelen halom²⁵

8.Oros -Nyirjes - Névtelen halom²⁶

9.Nyirkarász - Garahalom²⁷

10.Debrecen /Hortobágy/ 2.számú Pipáshalom²⁸

Kalicz röviden említi csupán a csontváz körül észlelt színes lenyomatokat, melyek Zoltai szerint a halotti takaró maradványai voltak.²⁹

"Ahol a lenyomatok mutatkoztak, ott a kemény agyagos föld, amint a kést alanyontam, vízszintes irányban könnyen elvált egymástól, s úgy a felfeszített rögökön, mint az alulmaradt rétegen párhuzamosan, hol keskeny, hol széles fehér és veres csíkok, itt-ott kékes pettyekkel tarkázva váltakoztak. A 180 cm hosszú és 90 cm széles sirban néhol egymás mellett két ilyen színes lenyomat volt a csontok körül, másutt csak egyszer volt a festékes réteg. Ennek okát pedig abban vélem lel-
ni, hogy ahol csont vagy föld került a halotti takaró közé, ott kettős lenyomat alakult, ahol a lepel összeért, ott egyszeres."³⁰

11.Debrecen - Papegyháza³¹

Megemlíthető, hogy a vörös festékrögön kívül ebben a sirban is találtak "a sirüreg fenekén mindenütt fehér, veres és barna színű lenyomatokat."

12.Sárrétudvari - Balázshalom³²

Itt is érdemesnek tartjuk idézni Zoltai részletes leírását:³³

" 50 cm mélyen ugyanolyan színes, csikos lenyomatok mutatkoznak, amilyenekről a hortobágyi pípáshalmi és papegyházi ásatás ismertetésénél szóltam. A könnyen elvaló földréteget magam bontottam le. Pontosan kelet-nyugati irányban létesített, tarka pokróchoz hasonló agyagfelület ~~átrult~~ elébünk, amelynek hossza 3,10 m volt, szélessége 2,60 m. E szőnyegszerű sikon fehér, fekete és rozsdaveres sávok húzódtak keresztül. E sávok 30-40 cm szélességek voltak, s kelet felőli részen pedig keskeny veres és barna csikok látszóttak. Egyetlen egy helyen, a tér észak-nyugati negyedében pár tenyérnyi helyen vettem észre szenesedés nyomait. Itt megszenesedett fának igen vékony, 1-2 m-nyi rétegben megszenesedett részei fekszenek agyagon, amelyek kisebb fadarabok elégetéséből származhattak. Ellenben a színes lenyomat ~~előbbi~~ része, imént megnevezett tanuimban is azt a föltevést ébresztette, hogy a tarka csikokat valószínűleg a sirtakaró szőnyeg festő anyaga okozta.

...Felemlítem azt a megfigyelést is, hogy az a kb 8 m² terület nem vízszintes, hanem északról délre lassan lejtő hepehupás sík volt.

Lejjeb menvén, a csikos réteg alatt szurok színű, feltűnően puha ragadós föld következett, mintha zsirral vagy olajjal itatták volna be. Másik 50 cm mélységben megint fehér lenyomatok, s ezeken alul veres színű lábszárcsontok tűnedezték elő. A kibontott sirban férfi embernek látszó csontváz feküdt. A csontváz hanyatt feküdt, fejjel nyugatnak, lábbal keletnek, ugyancsak fehér, vörhenyes és barna színű csikokat, savokat mutató rétegek között. Alatta a színes sírfenek kiassé domboru volt. A tetem feje délre fordult."

Zoltai leírásából - a sírgödör mérete 190x130 cm - kitűnik, hogy a megásott és betemetett sirt egy nagyobb méretű takaróval borították. A Déri Múzeum Adattárában levő fényképfelvételen jól látható, hogy a halott felhuzott lábbal, hátán feküdt. Sajnos a leírás nem tisztázza pontosan a sir és a föléje borított takaró helyzetét. Lehetséges, hogy ebben az esetben is u.n. "lépcsős temetkezésről" beszélhetünk.

13. Szepespuszta - Szabó Miklós halmái³⁴

A feltárás részletesebb ismertetését Kalicz nem adja meg, ismét nem érdektelen Zoltai kézírásos feljegyzését idézni: ³⁵

'A Szabó Miklós földjén levő, alig 2 m magas,

46-48 m átmérőjű halomba 10x10 m nagyságu "aknát" bocsát le.'

"Amint az őstalajt elértem, a forgatott föld színe és fakorhadványok három sir jelenlétét árulták el. Ugy tetszett, hogy a sirokat előbb megássák, s azután hordták fölübük a halmot. Egyik sir az akna nyugati oldalában volt. /Tehát a halom centrumától Ny-ra/, Ny-K-i irányban. Mérete 70x150 cm. Csak itt-ott észlelhető igen vékony fakorhadványok között az érintésre mindjárt összeomló csontváz feküdt, féloldalt formán, akként zsugorítva, hogy a jobb lábát kissé felhúzták s az alsó lábszarát reá tették a bal lábára.²

Sajnos ennek a sirnak a rajza nem került elő, bár valószínű, hogy a vékony fakorhadványokra Zoltai nem fordított különösebb figyelmet, amelynek alapján talán rekonstruálni lehetett volna a sírláda formáját. A részletes leírásból kitűnik, hogy a halottat az ugynevezett "béka" fekvésben helyezték a sirba. A has tájékán vasrozda-szerű anyag maradványait, a jobb vállnál és a bal karnál póló, piros színű festékanyagot vett észre.

A további két sir értékelése a csontvázak rossz állapota miatt nem volt lehetséges.³⁵

14. Debrecen - Ludashalom³⁶

15. Debrecen-Dunahalom³⁷

Zoltai közlése alapján a temetkezés pontos leírása mellett Kalicz említi, hogy a sir a halom legmagasabb pontjától számított 205 cm-es mélységben "egy tűzhely közelében" került elő. A debreceni Déri Múzeum leltárkönyvének egykorú bejegyzései segítségével eléggé pontosan rekonstruálhatjuk az alaptemetkezés és az említett tűzhely összefüggését. A IV/1923:105.1. leltári számot viselő koponya a leltárkönyv bejegyzése szerint "A 230 cm magas Dunahalom méhéből került elő." /feltételezhető, hogy a 230 cm a halom legmagasabb pontja és a sírfenék hozzávetőleges távolságát jelzi./ A IV.1923. 105.3-6. leltári számot viselő edénytöredékek lelőhelyét is pontosan rögzíti a leltárkönyv: "Diszített cserepek a Duna halom belsejéből, a zsugorított csontváznál valamivel feljebb, annak közelében 170 cm mélyen talált tűzhelyről." Az idézett adatok alapján világos, hogy a tűzhely a sir közelében, az eredeti járószínten volt, amelybe az 50-60 cm mélységű sírgödört ástak. A sírgödör feltételezhetően csak az őshumusz 30-40 cm vastag rétege után vált el.

Valószínűnek tűnik, hogy a tárgyalt tűzhely a halom központi temetkezésével függ össze. A tűz-

helyen egy összetört edény, és több cseréptöredék volt, amelyek a Badeni kultúra tipikus formáit mutatják. A leltárkönyv megőrizte Zoltai eredeti rajzait, a megmaradt cserépanyag fényképét is bemutatjuk. /I-II.tabla./

16.Debrecen - Halászlaponyag³⁸

A Debrecen-Dunahalom tűzhelyéhez hasonló áldozat emléke lehetett az az edény, amelyet Zoltai a leltárkönyv bejegyzése szerint 140 cm mélységben összeomolva talált. /A temetkezés 170 cm mélységben került elő, az edény feltehetően az eredeti felszinen állt a sír közelében./ Csipkézett peremű, durván simított, sötétszürke, rosszul égetett, 27 cm magas edény. Elveszett, csupán Zoltai leltárkönyvi vázlata alapján tudjuk bemutatni. /2.kép/ Leltari szám: DM.IV.1924:119 a.

17.Debrecen - Máti telekhalom³⁹

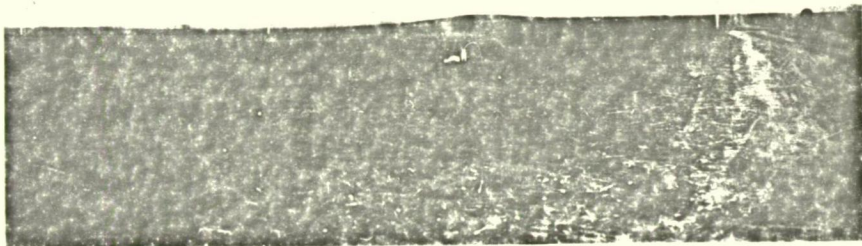
18.Debrecen - Szántay halom⁴⁰

19.Debrecen - László halom⁴¹

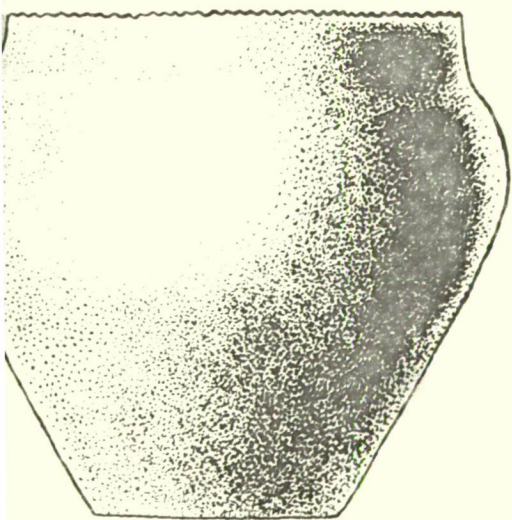
A réz-, vagy bronzlemezből hajlitott felfűzhető gyöngyöt, amely a jobb váll mellett került elő, Zoltai leltárkönyvi rajza alapján mutatjuk be.

/3.kép/ Leltari szám: DM 1927:91.4./42

20.Debrecen - Basahalom⁴³

1. ábra: Jellegzetes sárréti táj Füzesgyarmat mellett,
a háttérben kurgánnal.

2. ábra: Hortobágy - Halászlaponyag
önti sír közelében, az eredeti felszínen
találva. Zoltai Lajos rajza a Déri
Múzeum leltárkönyvéből

3. ábra Debrecen - László halom
Rézlemez - gyöngy melléklet
Zoltai Lajos rajza a Déri Múzeum
leltárkönyvéből

21. Debrecen - Bajnok halom⁴⁴

22. Debrecen - Heverőlaponyag⁴⁵

23. Debrecen - Dinnyéshalom⁴⁶

24. Debrecen - Fenehalom⁴⁷

25. Debrecen - Ormóshalom⁴⁸

26. Balmazújváros - Kérhozott halom⁴⁹

Kalicz nem említi Csalog megjegyzését, aki a halom metszetének megfigyelése alapján arra következtetett, hogy a hatalmas halmot nem egy etapban hordtak fel, bár szerinte a halomépités megszakadása csupán egészen rövid időre korlátozódott.⁵⁰

Ezzel a ténnyel kapcsolatosan Csalog József rendkívül pontos leírását átvizsgálva a következő eredményekre, illetve feltevésekre jutottunk:

V 1. A V oldalon közölt axonometrikus rajz /6. abra/ az előzőekben említett megfigyeléssel együtt arra enged következtetni, hogy az először felhordott kis halom felszíne az "a-b", illetve a "c-d" vonal. Elképzelhető, hogy ebbe ástak a "lépcsős sirt," az eredeti talajfelszint elérve a lépcsőt szűkítették, illetve új gödröt ástak a sárga altalajig.⁵¹ Az így kialakult "nagy gödör" aljának közepére ástak a világossárga lösz altalajba a sirtgödröt. Ilyen módon az eredeti felszín humuszrétege az említett "a-b", "c-d" réteg fölé került. /Csalog említi,

hogy a "c" vonal fölötti humusz sötétebb, mint az alatta lévő./ A sir gödréből kikerült lösz pedig az eredeti felszínen kialakult lépcsőre került, ahol sárga földkoszorút képezett, mint az idézett cikk 6. és 7. ábrája mutatja.

2. Amennyiben fenti következtetésünk helytálló, feltételezhető, hogy ez a halom is több temetkezést rejtett magában, föltétlenül számolnunk kell az elsőként fölhordott halom alaptemetkezésével. Természetesen lehetséges, hogy a hatalmas halom alaptemetkezését tártá fel Csalog, ennek a sir "lépcsője" önmagában nem mond ellent, viszont a lépcső és az említett "a-b" és "c-d" vonal megléte erősen kétségesé teszi.

Rendkívül értékes adatokat szolgáltat a sirkamra felépítésére vonatkozó gondos és részletes megfigyelés. /"Padló", "oldalfal", "tetőszerkezet", nemez, majd ezen sövénytető, végül a már egész építményt védő és takaró kettős deszkasor./ Hasonló sullyal esnek latba a rítus szempontjából a halott ruházatára és helyzetére vonatkozó megfigyelések.⁵²

27.Karcag - Bugyogó halom⁵³

28.Debrecen - Pipások halomcsoport déli tagja⁵⁴

A Zoltai által 1908-ban feltárt temetkezés

nagy valószínűséggel csoportunkba sorolható. A 2 m magas halomban fakorhadványok között levő "nagyon elkorhadott" csontváz maradványai voltak.

29. Tiszaroff - Nagyhalom⁵⁵

Selmeczi László jelentése szerint a halom elhordása közben feldúlták a temetkezést, amiből csak a bronz- vagy réz patinát mutató koponya és "nagy mennyiségű okker" maradt meg.⁵⁶ Több sír nem került elő a halomból, melyet egy természetes löszhátra emeltek.

30. Dévaványa - Barcéhalom⁵⁷

A lelőhelyen Békés megye Régészeti Topográfiája előkészítő munkálatai keretében végeztünk ásatást, hogy ezáltal újabb adatot kaphassunk a Dévaványa környékén fekvő halommező eredetére vonatkozóan. Az ásatást megelőző időből a község belterületén levő Templomdomb alaptemetkezését tártá fel Frenyó Pál. Közlése alapján Kalicz Nándor állapította meg, hogy a Dévaványa-Templomdomb építői a korabronzkori gödörsíros kurganek kulturája emberei voltak. Feltetelezésüket, mely szerint az egész halommező az említett kultúra temetkezéseit rejti magában, a Barcé halom feltárása is megerősítette, emellett újabb megfigyelésekre adott lehetőséget a kurganok népének temetkezési ritusára vonatkozóan.

A halom eredeti relativ magasságára vonatkozóan ma már lehetetlen pontos adatot adni, kb. 6 m lehetett, egykori tulajdonosa ugyanis a halom tekintélyes részét földjavítás céljából széthordatta. A munka folyamán az egykor gömbsüveg alakú halom K-i fele, és a centrumtól Ny-ra eső, mintegy méteres sáv eredeti magassága eltűnt, itt csupán egy 255 cm relativ magasságú, vízszintes felszínű félkör maradt meg a halom tömegéből. Erre a szintre süllyesztették le függőleges irányban az eredetileg a halom tetején lévő háromszögelési pontot is. A halom alap-atmérője kb. 70 m, mai legnagyobb relativ magassága 530 cm.

A halom hatalmas tömege, az adott anyagi lehetőségek mellett nem engedte meg, hogy a felhordott földet teljes egészében eltávolítsuk, vagy középpontját K-Ny-i irányban átvágva a teljes rétegződést egyetlen hatalmas felületen figyelhessük meg. Ezért az első szelvényt a HP-ot középpontnak számítva, az ezen keresztül É-D-i irányban kijelölt alapvonal K-i oldalához csatlakoztatva tüztük ki. /10x1,5 m/ Ennek feltárása után tüztük ki a hozzá Ny felől csatlakozó II.szelvényt, melynek hosszúsága É-D-i irányban 5 m, szélessége 4 m. Mindezek után a halom középső részének lépcsőzetes lemetszése vált szük-

ségessé, 750 cm szélességben, melynek révén megfigyelhettük a rétegződést a felhordás teljes magasságában a HP jelenlegi szintje fölött is. A háromszögelési pont szintje alatti rétegek É-D irányu metszetét az I.szelvény biztosította 10 m szélességben. /Közl. 20.t.2-3./

Az I.szelvény feltárása folyamán lelet nem került felszínre. Lényeges viszont, hogy az őshumusz szintjén, a szelvény DK-i sarkában; - mélysége a HP. mai szintjétől 259 cm - szabálytalan foltban mésszel vastagon beszórt, ezzel mintegy eloltott tűz nyoma jelentkezett. A folt átmérője É-D irányban 70, Ny-K irányban 98 cm volt. A mintegy 3-5 mm vastagságban átégett föld, az ezen kis mennyiségben található faszén arra mutat, hogy tűz csupán egyszer, illetve aránylag rövid időn át égett ezen a helyen. A mészréteg vastagsága az egész folton 8-10 mm volt.

A szelvény nyesett felületén a mai felszíntől /HP szintje/ 270 cm mélységben sárga, bolygatatlan agyag volt, melyben sirfolt, vagy más kulturális nyom nem mutatkozott. Az É-D irányu két falon viszont jól megfigyelhető volt a rétegződés, ami a halom építésének folyamatát, illetve megszakitottságát mutatja. Különösen lényeges a rajzon jelzett, 1,5-2 cm vastag, sárga és barna színű, vegetációs nyomo-

kat mutató réteg. Ennek a rétegnek jellege és elhelyezkedése, valamint az a tény, hogy alatta más minőségű a halom hordott földje mint fölötte, arra mutat, hogy az első, mintegy 200 cm magas halmok felhordása után a munka abbamaradt, majd később folytatódott. Figyelemreméltó, hogy a szóbanforgó réteg a szelvény Ny-i falán mintegy 20 cm-el magasabban helyezkedett el.

Mint a rétegrajz mutatja, a feltételezhetően először felhordott kis halom felszínének /járószint x vonal/ legnagyobb magassága délre esik a későbbi, felső középponttól, melynek helyét a lesüllyesztett HP jelzi. Ez, és az említett szintkülönbség alapján feltevésünk az volt, hogy a legelőször felhordott kis halom centruma, és feltételezhető temetkezés a HP által jelzett tengelytől DNy-ra található. Ezért a II. szelvényt /5x4 m, lsd. helyszinrajz/ ezen a területen tűztük ki.

A szelvény bontása folyamán a halom felhordott földjéből lelet nem került elő.

Az említett réteg alatt, tehát a feltehetően először felhordott halom földjében haladva kb. 360 cm átmérőjű, szabálytalan kör alakú területen az egységes sötétbarna humusz sárga agyagszemcsékkel, rögökkel volt bőven tarkítva. Már ekkor világos volt, hogy itt olyan egykori beásással kell számolnunk,

melyet a későbbi feltöltést megelőzően végeztek, és amely a feltöltést és az őshumuszt áttörve a bolygatatlan sárga agyagig hatolt le. A beásás egész területén, az őshumusz szintjén, a HP szintjétől 255 cm mélységben - a halom mai legmagasabb pontjától 525 cm - az egykori eredeti felszint borító szerves anyag lenyomatai kerültek elő. Valkó Emőke ezeket növényi eredetűnek, pontosabban gyékénynek határozta meg. A felület letisztítása után nagyjából kör alakú, mésszel festett gyékénytakaró bontakozott ki, mely középen a négyszögletes sirgödörbe szakad, illetve hajlik le. A sirgödör szélein a gyékény festése keretet alkot, úgyhogy a K-Ny tengelyű sir szégyén 4 cm széles, festett fehér csikok metszik egymást.

A fentiek alapján világos, hogy a szóbanforgó temetkezés nem a halom alaptermetkezése, hanem annak közelébe lebocsátott, ún. lépcsős temetkezés. A halomba ásott, szabálytalan kör alakú aknát az egykori felszínig mélyítették, majd közepébe ásták a sirgödört, mely az altalajba mélyedt. Ezután kerülhetett sor a halott sirbafektetésére, majd a gyékénytakaró - vagy ideiglenes sátor ? - elhelyezésére a sir fölött és a sir körüli lépcsőn, valamint a gyékény festésére.

A gyékény a sirra borított takarónak, esetleg ideiglenes, kör alapú sátor maradványának látszik. A legtöbb helyen két réteget lehetett bontás közben megfigyelni. A sir sarkain egy-egy kerek, 4,5 cm átmérőjű lyuk töri át az egyébként bolygatatlan gyékényfelületet. Ezek cölöplyuk, illetve karólyuk voltát igazolja, hogy az áttört gyékény széle ebbe behajlik, az innen felváltó felső gyékényfelület pedig sértetlen. Famaradványok nem kerültek elő.

Fontos megjegyezni, hogy a gyékény Ny-i, valamint déli szélén nem vízszintesen, hanem felkunkorodó szegéllyel zárul; - ez az akna függőleges falának vonalat jelzi. A szegély szinte pontos kört ad ki, átmérője K-Ny irányban 355 cm, É-D irányban 360 cm. A gyékény eredetileg barnás színű volt, amit dusan színezték mésszel, vagy hozzá hasonló jellegű festékanyaggal. Szövése eléggé ritka.

A gyékény és az alatta lévő, mintegy 30 cm vastag humuszréteg eltávolítása után K-Ny irányu, négyszögletes, a világossárga altalajban élesen elváltó sírfolt jelentkezett. /157x100 cm/ A csontváz fölött mindenütt megfigyelhetők voltak a beszakadt gyékény maradványai. A sírgödör mélysége a gyékény szintjétől 90 cm. A Ny-K irányítású csontváz a hátán feküdt felhuzott, jobbra eldőlt lábakkal, a láb-

fejek és a medence torzulása "béka" fekvésre mutat. A fej 3 centiméterrel megemelve "párnán" nyugszik. A koponya összetört, az arckoponya összeroppant. A felhuzott bal térd a föld súlyától a sir északi oldalának szorulva megtört. A karok könyökben enyhén meghajolnak, a kézfejek a szeméremcsont vonalában kinyújtva helyezkednek el. A bal váll fölött, a koponya magasságában, attól 11 cm-re 2,5 cm átmérőjű okkerrög volt. Más melléklet nem volt a sirban. A lesimitott sirfenéken derékalj nyomai voltak megfigyelhetők, igen vékony, barnás és feketés színű korhadványok formájában. A váz teljes hossza a sirban mérve 174 cm volt, a csontok méretei java-korabeli férfira mutatnak.

Mielőtt a mindeddig közöletlen újabb ásatási eredmények ismertetésére rátérnénk, két, századunk első éveiből származó adatra hívjuk fel a figyelmet.

31. Ulma - Ittebeác - Arzén halma⁵⁸

A lelőhely a Bánát területén fekszik. Milleker 1901-ben végzett feltárást itt, melynek során a 3,2 m magas halomból annak centruma környékén "sirládas" temetkezés került elő. /A területen Milleker több halmot is följegyzett./ A temetkezés ÉNy-DK irányítású volt. "Egy 1,90 m hosszú, 1,50 m széles és 0,55 m magas, cserfából készült sirlárában egy

gyermekleány csontváza volt elhelyezve olyképpen, hogy arccal a felkelő napba nézett. A ládának faja, illetőleg deszkájának maradványa barnás elkorhadt rostokból állott. Maga a sírláda diszítve is volt. Találtam ugyanis, hogy az több helyt vöröskővel /Rothestein, Röthel/ volt bemázolva; egy helyt tisztán kivettem egy kb. 0,003 m széles sávot, mely a láda hosszélét követte."

A csontváz baloldalán zsugorítva feküdt, fejfel ÉNy-nak irányítva. Jobb kar a test mellett kinyújtva, a bal az archoz hajlítva. A csontokon vörös festéknyomok, "a fejnél egy idős egyén állkapcsának töredéke néhány foggal volt elhelyezve." ...Az állkapocs alatt volt egy 9 mm hosszú, 4 hajlattal bíró 8 mm belső átmérőjű, 1,5 mm vastag kerek arany-sodronyból álló tekercs, melynek súlya 3,4 gramm. A fülekénél találtam egy-egy 1,2 gr súlyu aranykarikát és azonkívül sárgás és zöldes porhanyós anyagot, mely első pillantásra bronzpatinára emlékeztetett."

A "színes, porhanyós rögcse" gyantaszerű anyagnak bizonyult, benne két kis világossárga aranytöredék volt. "A karikák, valamint a két említett fémdarabocskák halovány aranyból valók, olyanból, amelyben sok az ezüst. Ilyen aranyat Erdélyben találnak. Ellenben nyakékül szolgáló és gyöngy ~~...~~

gyanánt használt tekercs anyaga barnás sárga arany
...A fülbevalók felső részét a karikák képezték.
Ezek apró, csak 6 mm belső átmérőjű karikák, vékony,
egymás mellett záró végekkel és vastagodó közép-
résszel. ...Ezeken voltak a talán gömbalaku csün-
gök megerősítve, melyek gyantaszerű anyagból ál-
lottak, és amelybe az aranyrészletek diszítésül
voltak belenyomva.

Említésre méltó, hogy a ládában a csontváz bo-
kájától talán egy arasznyira délre bőrmaradványokat
leltem, melyekben apró, mintegy 0,015 m hosszú
bronz szögecskék lapos, szabálytalan fejekkel vol-
tak. Különben ezek is már inkább patina, mint fém-
ből állottak, olyannyira megtámadta azokat az idő.
Hasonló szögecskéket a láda DNy-i sarkában is talál-
tam. A láda alatt a föld, az őstalaj felszíne, kem-
ményre volt égetve." Milleker utóbbi megfigyelése
alapján gondolható, hogy mielőtt a sírszerkezetet
összeállították, a kiásott sírgödör fenekét letapasz-
tották és tüzet gyújtottak rajta.⁵⁹

Feltételelesen a Gödörsiros kultúra emlékeihez
soroljuk annak a sztélének töredékét, melyet 1903
nyarán Szamosujvár határának déli részén találtak.⁶⁰
Valószínűleg egy derékban eltört jamnaja típusu
sírsztélé megmaradt felsőrészét láthatjuk benne.

Csupán stilusa és kidolgozása alapján gondolhatunk erre, mivel közvetlen összefüggései sajnos tisztázhatatlanok.⁶¹

33. Nagyhegyes - Elep Mikelapos⁶²

Az Arch.Ért. rövid közleménye szerint itt 1955-ben a Keleti Főcsatorna mentén, a Debrecen-Tisza-füred uttól délre leletmentő ásatás folyamán "az alsóbb rétegben egy az okkersirok kulturájába sorolható zaugorított sirt" tártak fel.

A lelőhelyre Balogh István, a Debreceni Déri Múzeum igazgatója jelentése hívta fel a figyelmet. A múzeumba érkezett bejelentés alapján a helyszínen - az elepi A.G. területe, a Mikeslapos és Fertőlapos területén épült halastó déli szivárgó csatornája - megállapította, hogy itt a földmunkák során honfoglalás és árpádkori temetőre bukkantak. Ez a sírmező a K-Ny irányú csatorna által átszelt kisebb, 91 m tsz.f. magasságu emelkedésen van, melytől északra a Mikelapos mocsaras mélyedése, K-re a Kadarcs ér medre húzódik.⁶³

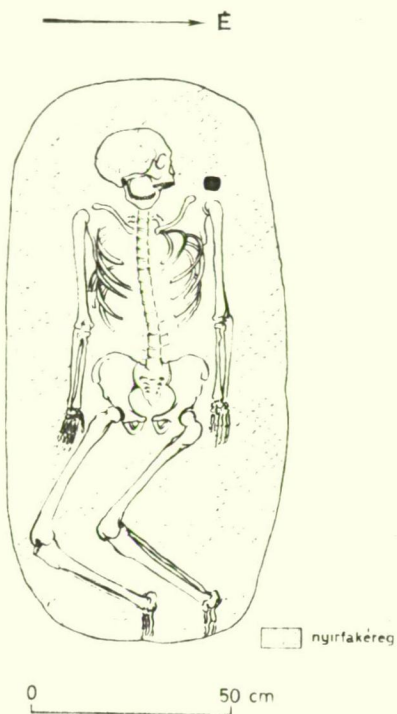
A temető területén végzett ásatás a honfoglalás-kori temető, néhány szarmata sír, és az említett "okkersiros" temetőkezés feltárását eredményezte. Az ásatási napló feljegyzései alapján arra következtethetünk, hogy a szarmata és árpádkori sírokat

- ezek mélysége 40-80 cm - kisebb mesterséges halomba ásták, melynek valószínű alaptemetkezését láthatjuk a 34.sirban. / A térkép alapján ítélve a sir a kisebb magaslat centrumának legalábbis a közelében volt./

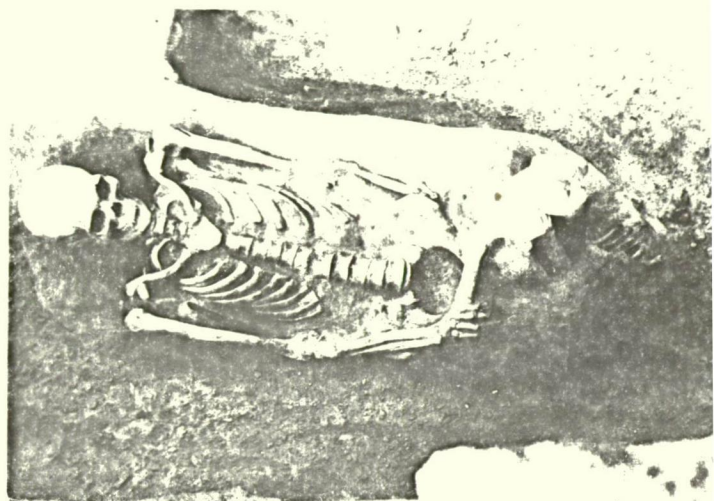
A sirt az árpádkori temető területén, annak szintje alatt, a felszíntől 150 cm-nyi mélységben találtak. A sirgödör lekerekített sarku négyszög. /70x145 cm/ Közvetlenül fölötte összefüggő égett réteg volt, melyben faszéndarabkákat találtak. A sirban Ny-K irányításu, rossz megtartásu csontváz feküdt hátán, felhuzott lábakkal. A koponya balra fordult, a karok enyhén meghajlítva a test mellett helyezkedtek el. A csontváz alatt a sir teknős fenekén leterített nyirfakéreg nyomait találtak. A sirfenéki volt tapasztva, erre került a fakéreg derékalj. A test alatt több helyen vörös festéknyomokat, rögöket találtak, a bal vállnál, az arc előtt nagy, piros festékrög volt.⁶⁴ /4.kép/

34.Püspökladány - Kincsesdomb⁶⁵

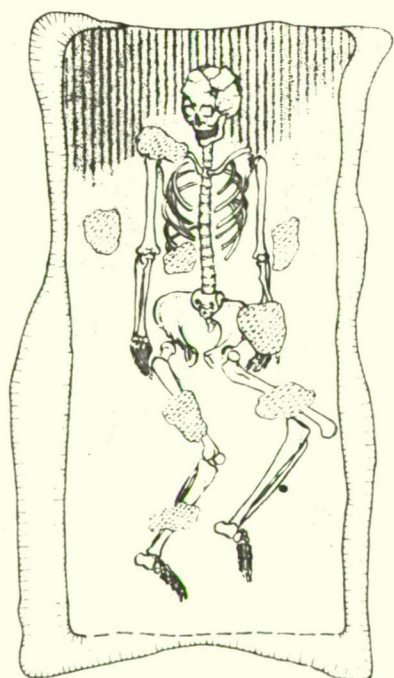
M.Nepper Ibolya a debreceni Déri Múzeum munkatársa nagyméretű, több etapban épített kurgánt tárt f fel leletmentése során 1969-ben. A halom alaptemetkezése /3.sir/ négyszögletes gödörsirban feküdt, bal oldalán zsugorítva. Tájolása ÉK-DNy. A sirt

4. ábra Nagyhegyes-Elep-Mikolapos
34.sír. A rajz a sír helyszíni
vázlata és leírása alapján készült

5. ábra Csongrád-Kettős halom 1. sír
Nagy Katalin felvétele

6. ábra Hortobágy-Árkus-Kettős
1. sír

félkörös árok övezte. A halott mellett és a sirt övező árokban okkerrögök, a halott körül bőrmaradványok voltak. A temetkezés fölé emelt kurgán legmagasabb részébe ásták a következő sirt. /1.sir/ Ebben Ny-K irányításu, hátán, felhuzott lábakkal fekvő, gyékénytakaróval borított váz volt. A gyékényen sárga és fekete színű festett sávokat figyelt meg az ásató. Ennek a sirnak betemetése után került sor újabb feltöltés építésére.⁶⁶

35.Csongrád - Kettőshalom

1962-ben Csongrád mellett, a Kettőshalomnak nevezett, É-D irányu löszháton homokbányászás közben emberi csontokra akadtak, amelyek közül a homok vörös elszíneződést mutatott. A sir előkerüléséről tudomást szerezve Nagy Katalin, a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum régésze a következő évben ásatást indított a területen. Ennek folyamán került elő a temetkezés, melyet a homokkitermelés folyamán nem bolygattak meg.

A sir leírása:

Az egységes sárga homoktalajban sirfolt nem volt kivehető. A 178 cm mélységben talált sir alakját és kiterjedését K-Ny irányu vörös okkerfolt jelezte, amelynek tengelyében, fejjel Ny felé irányítva feküdt az eltemetett férfi csontváza. A halott hátán

feküdt, mintegy félig ülő helyzetben. A felsőtest deréktól fölfelé meg van emelve, a fej pedig alátámasztva, így a halott arccal kelet felé néz. A térdben felhuzott lábak eredeti helyzetben maradtak. A csontváz "félülő" helyzete hangsúlyozottan kitűnik abból, hogy a lábfejek a medence szintje alatt, külön kis gödörben nyugszanak. A karok könyökben enyhén behajlítva a test mellett feküdtek, a kezek a csipőízületre voltak elhelyezve. Mint említettük, a sír egész területén, és a csontvázon is nagymennyiségű vörös okker volt. ~~/I. és~~

/5.kép/

Mellékletek:

1. A jobb felsőkar és a bordák között 13,2 cm hosszú, trapéz átmetszetű obszidián penge feküdt.

/III.t./

2. A fej és a váll tájékán igen kisméretű, átfurt, korong alakú mészkőgyöngyök /III.t./

3. A felhuzott lábak körül rézlemezből hajlitott, kisméretű rézgyöngyök.

4. A rézgyöngyök mellett henger alakú, átfurt, spondylus kagylóból készített gyöngyök /III.t./

5. A bal medence mellett mintegy 15 cm átmérőjű okkercsomó, amelyet valamilyen szerves anyagból / bőr, textília/ készült zacskóban helyez-

hettek a sirfeneket borító okkerrétegre.

368 Balmazújváros - Árkusmajor /Hortobágy/-Kettős-
halom⁶⁸

A lelőhelyen Gazdapusztai Gyula 1964 júliusában folytatott ásatást. Az Árkus partján, a Nyugati főcsatorna közelében álló halom nagyrészt elhordtak, egykori középpontját egy 6,5 m átmérőjű és 3,2 m magas kubikos-baba jelölte. Ennek legmagasabb pontjától mért 4,3 - 4,5 m mélységben, a centrum közelében került elő az alaptemetkezés K-Ny irányu, lekerekített sarkú négyszög alakú foltja a sárga altalajban. A sirban Ny-K tájolásu, hátára fektetett erőteljes férfi csontváza volt, az eredetileg felhuzott lábak jobbra dőltek el. Karjai nyújtottak, kézfejek a medence irányában voltak. A halott arccal K felé volt irányítva. A szerves anyagból készült halotti takaró nyomai a lábak és a medence táján maradtak meg. A váz posztamens-szerűen kiképzett agyagpadkán feküdt, amelyet vörös festéknyomok borítottak. A vörös alapezáción a posztamens hosszirányával párhuzamos keskeny, 1-2 cm átmérőjű, fekete csikok húzódtak. Feltételezhetően a halott derékaljának festékanyaga őrződött meg a letapasztott sirfenéken. /6.kép/ A bal lábszár közelében kis vörös okkerrög volt. Az eredeti járószint ma-

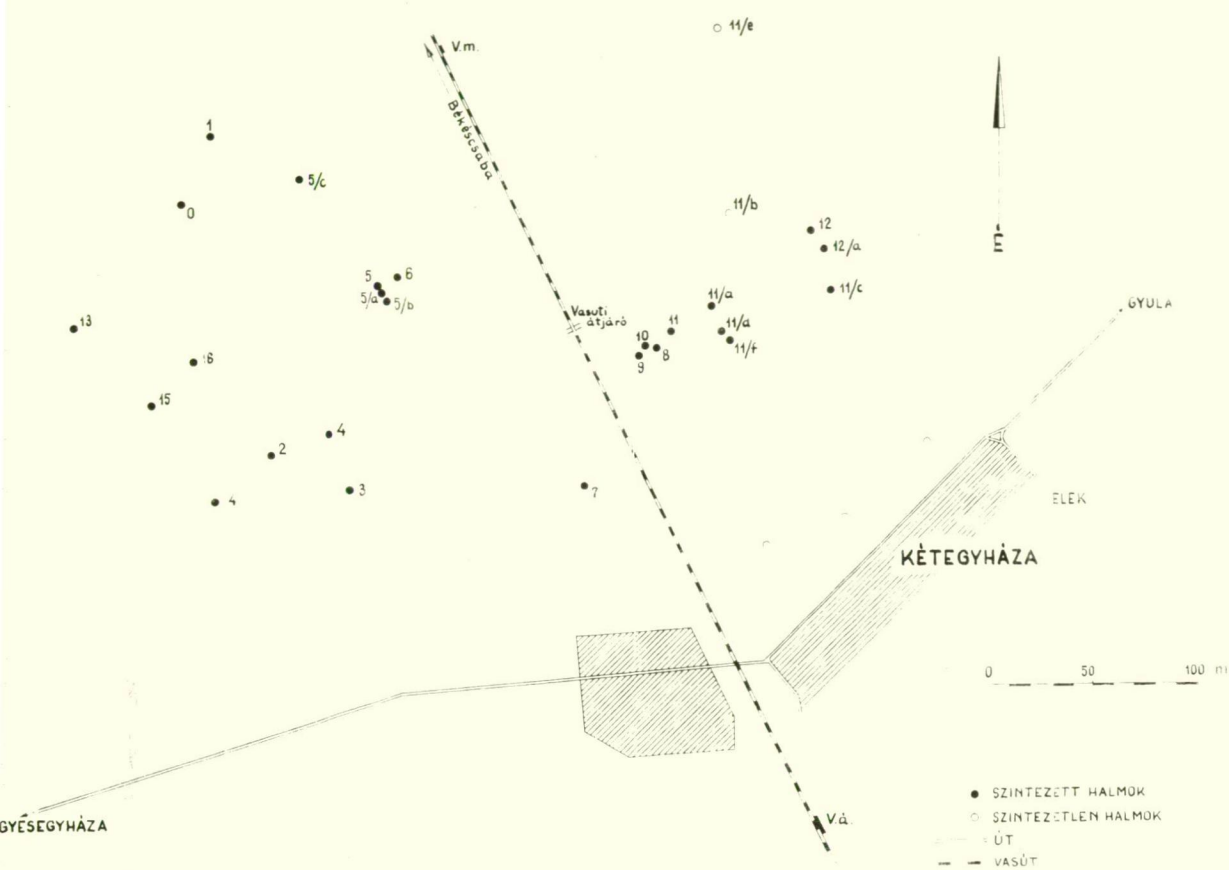
gasságában a sir fölött kis bögre volt, ettől 2 méterre állatcsont került elő. /Az edény a feltárás után elveszett. A sirt kettős rétegben növényi korhadék, nád vagy fűféle fedte. A sirfenék 460 cm mélységben volt./

37.Kétegyháza⁶⁹

A Kétegyháza /Békés megye, gyulai járás/ községtől északra fekvő legelő és az ezt övező szántóföldek területén lévő halommező feltárását Gazdapusztai Gyula végezte 1966 őszétől 1968 őszén bekövetkezett haláláig. Asatásai során a kurgánmező területén több gödörsiros típusu temetkezés, korai badeni /Cernavoda III - Bolerázi típus/ telepnyomok, bodrogkereszturi telep, egy koravaskori sir, szarmata temetkezések és késő-középkori telepmaradványok kerültek elő. Dolgozatunkban a feltárt gödörsiros típusu temetkezéseket és a rézkori telepanyagot ismertetjük.⁷⁰

A község ÉNy-i szélétől kezdődően a Békéscsaba-Lökösháza vasutvonal két oldalán, a tengerszint felett átlagosan 90-91 m magasságu szikes legelőterületből emelkednek ki a halmok. A halomcsoport K-Ny irányban 3,5 km, É-d irányban 1,6 km átmérőjű területen fekszik. A 33 halom közül 11 kurgán átkutatására került sor. Ezek a 3. /Török halom/, 3/a

KÉTEGYHÁZA KÖRNYÉKI KUNHALMOK ÁTNÉZETI TÉRKÉPE

A Kétegyháza környéki kunhalmok átnézeti térképe
Készítette dr. Tóth József (JATE Földrajzi Intézet)

3/b, /utóbbi két halom a térképen nincs feltüntetve, mindkettő a 3.halom közelében volt/, 4.,5., 5/a, 6.,8.,9.,10.,11. jelzetű halmok. Feltárásuk részben hagyományos módszerrel, részben gépi erővel történt./7.kép/

Kétegyháza 3.halom /Török halom/ Feltárás éve:
1967.

A kurgán a közelében lévő 3/a és 3/b halmokkal együtt alacsony, természetes kiemelkedésre épült. A kiemelkedés tengerszint feletti magassága 956 cm, a kurgán felhordásának magassága 708 cm. /Az őshumuszfelszínének és a halom legmagasabb pontjának távolsága alapján/ /8.kép/ A halom Dk-i részét földkitermelés során megbontották. /IV.t.1./

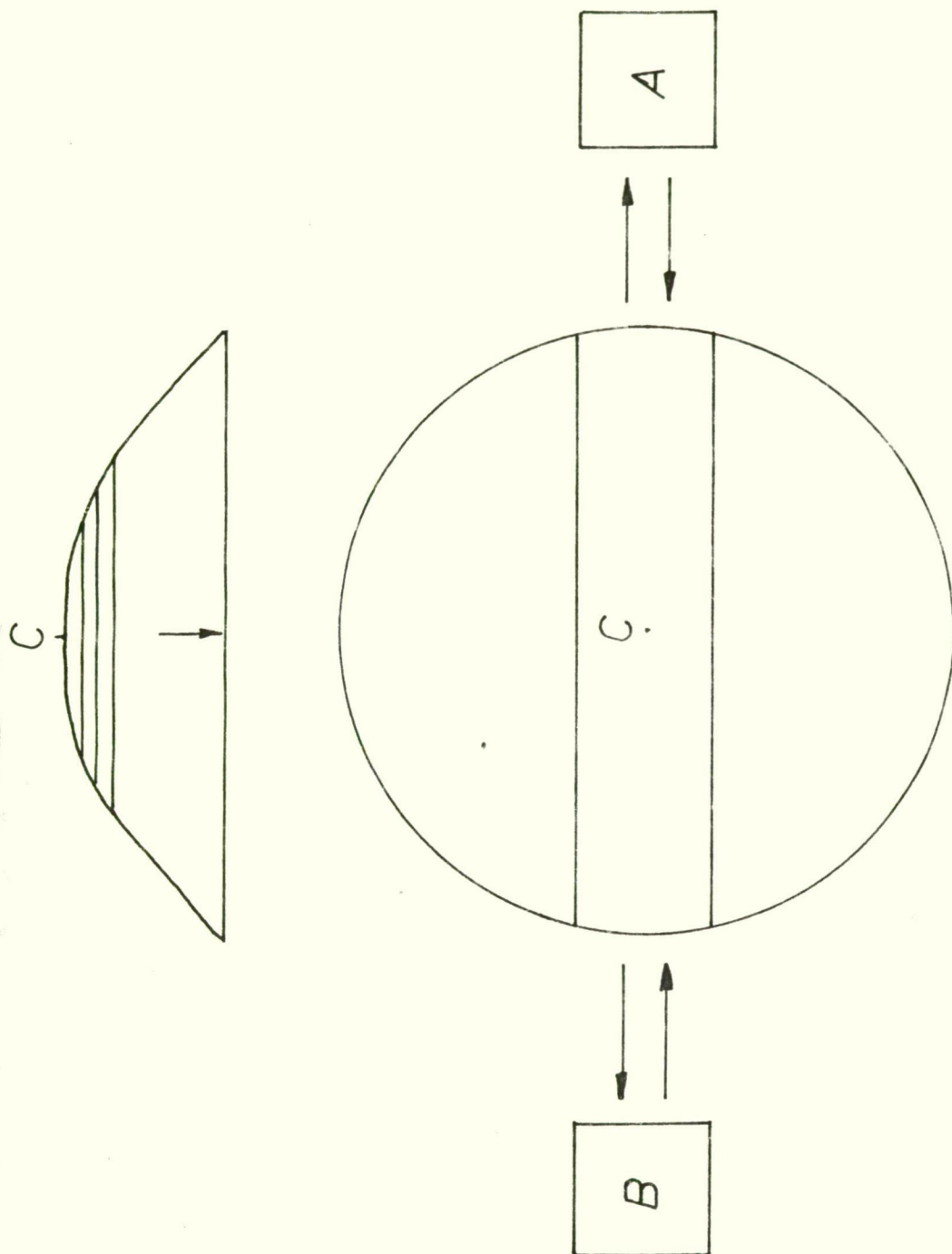
A halom feltárását scraper típusú munkagép segítségével végezték. Középvonalán E-D irányban 10 m széles átvágást jelöltek ki. Az átvágás áthaladt a halom legmagasabb pontján, ettől K-re 4, Ny-ra 6 m szélességben terjedt ki. A gépek kezdetben 30, majd 20, illetve 10 cm vastagságú rétegeket távolítottak el a halom tömegéből, a nyesést mindvégig horizontális irányban végezték, állandó ellenőrző megfigyelés mellett. /9.kép/⁷¹

A feltárt 1., 2. és 3.sírkésőbbi, szarmata-kori utántemetkezés volt.

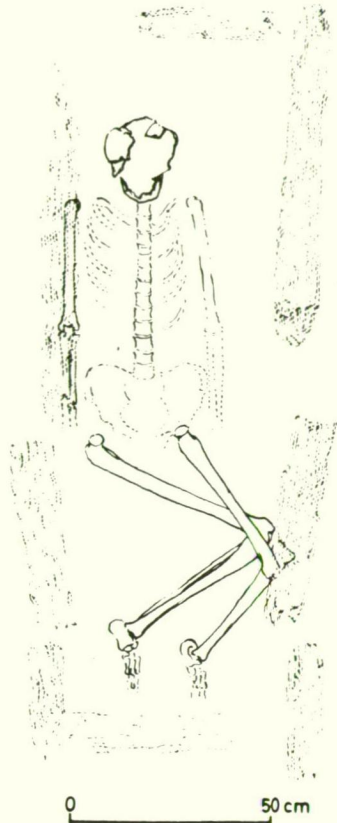
The topographic map displays the study area with contour lines indicating elevation. A central peak is marked with elevations of 93.0, 92.5, 92.0, 91.5, 91.0, 90.5, 90.0, 89.5, 89.0, 88.5, 88.0, 87.5, 87.0, 86.5, 86.0, 85.5, 85.0, 84.5, 84.0, 83.5, 83.0, 82.5, 82.0, 81.5, 81.0, 80.5, 80.0, 79.5, 79.0, 78.5, 78.0, 77.5, 77.0, 76.5, 76.0, 75.5, 75.0, 74.5, 74.0, 73.5, 73.0, 72.5, 72.0, 71.5, 71.0, 70.5, 70.0, 69.5, 69.0, 68.5, 68.0, 67.5, 67.0, 66.5, 66.0, 65.5, 65.0, 64.5, 64.0, 63.5, 63.0, 62.5, 62.0, 61.5, 61.0, 60.5, 60.0, 59.5, 59.0, 58.5, 58.0, 57.5, 57.0, 56.5, 56.0, 55.5, 55.0, 54.5, 54.0, 53.5, 53.0, 52.5, 52.0, 51.5, 51.0, 50.5, 50.0, 49.5, 49.0, 48.5, 48.0, 47.5, 47.0, 46.5, 46.0, 45.5, 45.0, 44.5, 44.0, 43.5, 43.0, 42.5, 42.0, 41.5, 41.0, 40.5, 40.0, 39.5, 39.0, 38.5, 38.0, 37.5, 37.0, 36.5, 36.0, 35.5, 35.0, 34.5, 34.0, 33.5, 33.0, 32.5, 32.0, 31.5, 31.0, 30.5, 30.0, 29.5, 29.0, 28.5, 28.0, 27.5, 27.0, 26.5, 26.0, 25.5, 25.0, 24.5, 24.0, 23.5, 23.0, 22.5, 22.0, 21.5, 21.0, 20.5, 20.0, 19.5, 19.0, 18.5, 18.0, 17.5, 17.0, 16.5, 16.0, 15.5, 15.0, 14.5, 14.0, 13.5, 13.0, 12.5, 12.0, 11.5, 11.0, 10.5, 10.0, 9.5, 9.0, 8.5, 8.0, 7.5, 7.0, 6.5, 6.0, 5.5, 5.0, 4.5, 4.0, 3.5, 3.0, 2.5, 2.0, 1.5, 1.0, 0.5, 0.0, -0.5, -1.0. A scale bar indicates distances from 0 to 30 meters. A north arrow points towards the top of the map.

8. ábra Kétegyháza 3. halom (Török halom) szintvonalas helyszinrajz. Készítette dr. Tóth József (JATE Földrajzi Intézet)

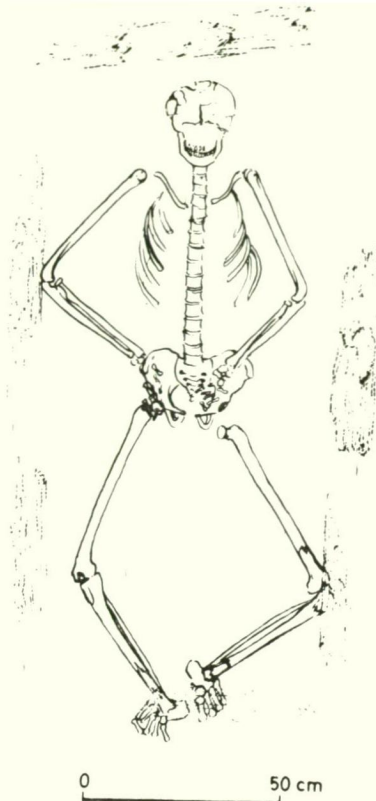

9. ábra Kétegyháza 3. halom (Török halom)

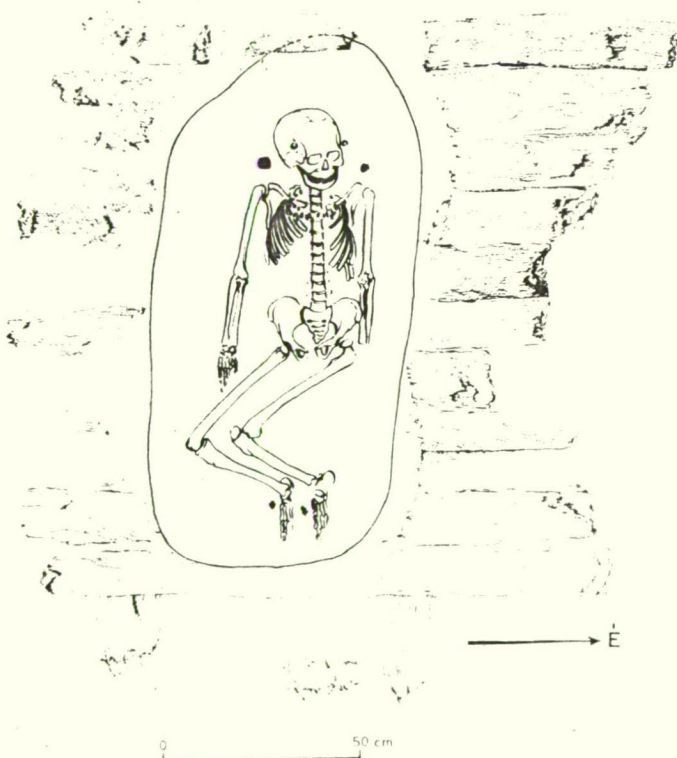
A meddőhányók („A” és „B”) kijelölése, és a réteges bontás menete

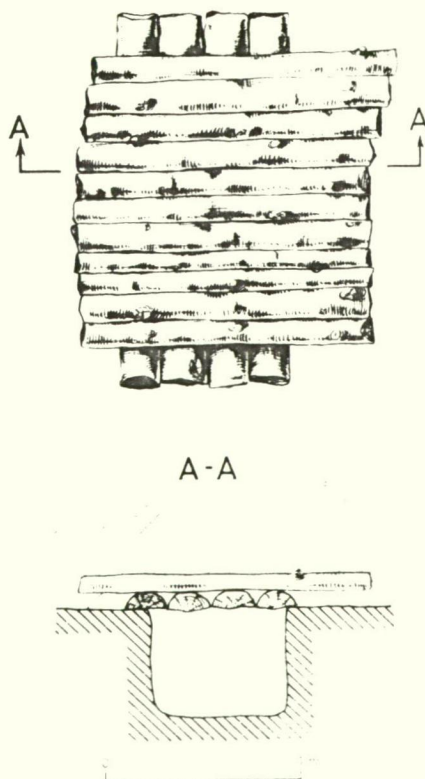
10. ábra Kétegyháza 3. halom 4. sír

11. ábra Kétegyháza 3. halom 6. sír

12. ábra Kétegyháza 3. halom 7. sír Felülnézet és rekonstrukció
Készítette Egyed Endre (MTA Régészeti Intézet)

4.sir: A halom függőleges tengelyében, a legmagasabb ponttól 275 cm mélységben került elő. A sirt gerendaszerkezet borította. Ennek kerete négy vastag, négyszögletesre gyalult részből állt. A csatlakozó részeket csapolással illesztették össze. Ezt a keretet igen rossz állapotú, vékony deszkából és alig észlelhető bőrmaradványokból álló fedél borította. A sir fedőszerkezete, nyilván a halom lazsa, felhordott földjének ülepedése következtében a csontvázra szakadt. A váz alatt ugyancsak vékony deszkák és bőr derékalj nyomai voltak. A Ny-K irányításu, rossz állapotú váz magastermetű, idősebb egyénhez tartozott. A halott hátán feküdt felhuzott labakkal, amelyek balra dőltek el. A karok a felsőtesttel párhuzamosan feküdtek. /10.kép, IV.t.2./ A csontokon vastag fehér réteg /fehér festék, mészs, esetleg mikroorganizmusok következtében kalcinálódott gyékénymaradványok ?/ volt, ezen felül a vázat elkorhadt bőrréteg borította. A bal vállnál x nagy vörös okkerrög, a bal kulcscsonton fehér festék /?/ rög volt. A fülek mellett a halánték táján 1-1 erősen oxidált rosszezüst hajkarika volt. Egyik teljesen elporladt, másikat az V.t.3. helyén mutatjuk be.

5.sir: A halom függőleges tengelyétől D-re 10

12 méterre, a felszíntől 170, a halom legmagasabb pontjától 336 cm mélységben került elő. A sirban bőrrel fedett láda maradványai voltak. A bőrtakaró maradványaz világossárga illetve vörösesbarna, jól elvalasztható foltok alakjában jelentkeztek. A sir in situ mért hossza 1,05 m, szélessége 0,54 m volt, oldalmetszetben megállapítható vastagsága 0,20 - 0,25 m. Irányítása Ny-K volt. A valószínűleg gyermek csontvázát tartalmazó sir a helyszínen tett megfigyelések alapján gödörsiros típusu temkezés volt. /IV.t.3./ A sirt a feltarás folyamán nem bontottak ki, hanem in situ a Központi Technológiai Csoporthoz szállították. Sajnos a bőr- és famaradványok olyan rossz állapotúak voltak, hogy megmenteni nem lehetett őket, a gyermekcsontok pedig teljesen tönkrementek, ilyenformán az egész anyag megsemmisült, a feltaró halála után pedig selejtezésre került.⁷²

6.sir: /Az eredeti naplóban "11.sir" jelzéssel/⁷³
A halom függőleges tengelye közelében 4,5 m mélységben került elő. Sírfojtót nem sikerült megfigyelni. A sirt faszerkezet borította, melynek keretét a 4.sirhoz hasonlóan vastagabb, csapolással összeillesztett gerendák alkották. A csontváz fölött keskeny, kb. 2 cm vastag deszkák voltak.

A háton fekvő váz Ny-K irányítású volt, az eredetileg térdben felhuzott lábak kétoldalra dőltek el. /Béka fekvés/ A kezek a medencére voltak helyezve. A csontvázat bőrtakaró borította, alatta bőr derékalj maradványai voltak. /Mint hogy a sírban három bőrréteget figyeltek meg, melynek szélei a faszerkezet keretét alkotó gerendákig futnak, sőt helyenként tulmennek azokon is, feltehető, hogy a sirt bőrrel /prémekkel ?/ kibélelték, a halottat valószínűleg szintén bőrbe burkolták, majd bőrökkel letakarták./ A jobb és bal váll mellett, azoktól 15-15 cm-re a sír széle felé egy-egy vörös okkerrög volt. /IV.t.4;11. kép/

51
7.sír: A halom alapteretkezése. A halom centrumában került elő, jelenlétét szabálytalan alakú sárga agyagfolt jelezte, mely a sírgödörből kiásott altalajból származott, és a sír É-i oldalára került. Ennek eltávolítása után jelentkeztek a sirt borító faszerkezet erősen meszesedett maradványának szélei. Megállapítható volt, hogy a sírgödörre először hosszirányban /Ny-K/ négy gerendát helyeztek. Ezekre került a 11 keresztgerenda. A gerendák nem egyenletes vastagságúak, durván megmunkált, huszszukban kettéhasított vastagabb ágakból, vagy fiatal fák törzséből készültek. Csapolásnak, össze-

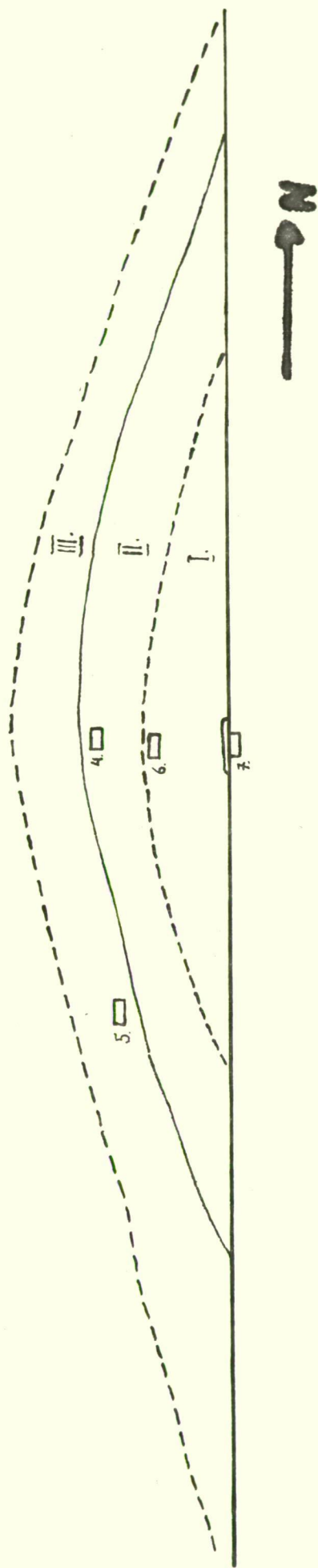

illesztésnek, vagy más megmunkálásnak a legalylyazáson és kettéhasításon kívül nem volt nyoma. /IV.t.5,12.kép/ A sirtól északra, alig 2 m távolságra az eredeti járósíntet mintegy 5 m² területen fakorhadékok, gallyak, hánccsdarabok maradványai borították. Valószínűleg itt készítették el a sír tetőszerkezetét. Ezt a masszív tetőszerkezetet az eredeti járósíntre helyezték, a betemetlen sírűregre. A faszervezet sokáig ellenállt a rahordott halom súlyának, így a sírűreg a réseken behulló földdel csaknem teljesen megtelhetett, amikor a már korhadt tetőszerkezet közepén kissé megsüppedt. Tanusítja ezt az a tény, hogy az ovális alakú sírgödörben a gerendaszerkezet alatt 48 cm mélyen talált, kissé megemelt koponya eredeti helyzetében maradt anélkül, hogy összeroppant, vagy földdel telítődött volna. A halott hátán feküdt, az eredetileg térdben felhuzott lábak jobbra dőltek el. Irányítása Ny-K. A koponya kissé feltámasztva, így a halott arccal kelet felé tekintett. Karjai a törzsszel párhuzamosak, kézfejek kinyújtva voltak a földre fektetve. A mellen és a koponyán az arc-rész kivételével rossz megtartású bőrnyomok voltak.

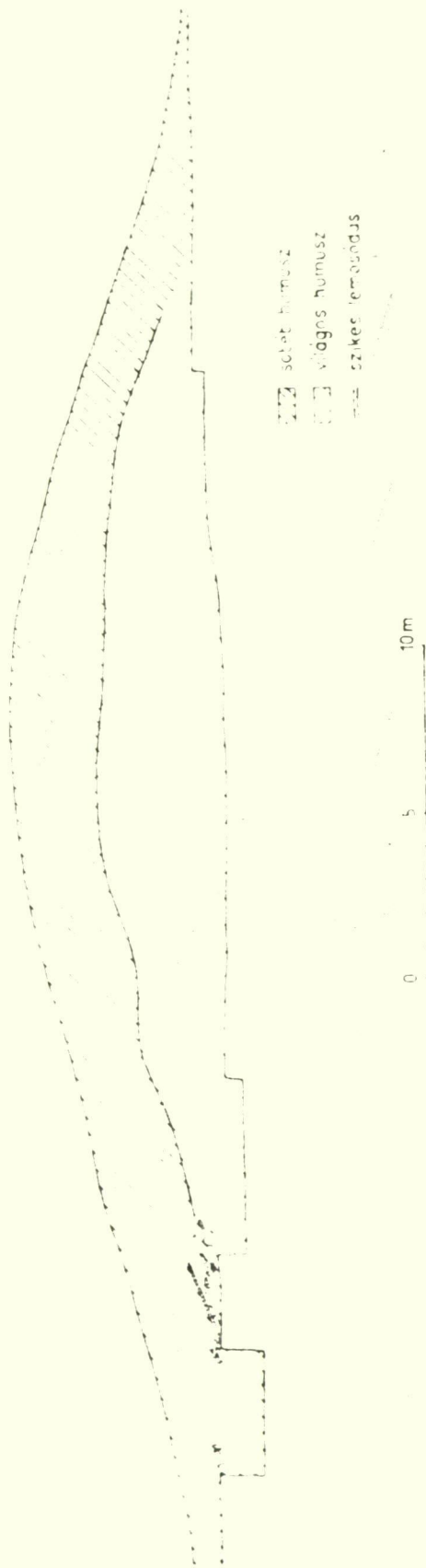
A halántékcsontról táján mindkét oldalon 1-1 rossz-ezüst hajkarika került elő. /V.t.42./A nyakon egy sor-

ban gyökerükön átfurt állatfogakból készített, 43 darabból álló gyöngysor volt, ezek elsősorban a mell-tájon kerültek elő. /V.t.5/ A jobb vállnál vörös okkerrög volt, amely kis bőrzacskóban lehetett, mert az összekötözés okozta bevágások nyomai megőrződtek rajta, kisebb bőrmaradványokkal együtt. /V.t.4/ A jobb felkar mellett 3 juh-astragalos volt.

A feltáras alapján, bár az a halom tömegének csupán egy részére korlátozódott, megállapítható, hogy a nagyméretű kurgán a Cödörsiros kultúra időszakában épült, valószínűleg 3 fázisban. Az első kurgánt a 7.sir fölé emelték, kb. 3 m magasságu lehetett. Ebbe a kurgánba ásták a 6.sirt, amely fölé újabb, mintegy 2-2,5 m magas feltöltést hordtak. Ezután kerülhetett sor a 4. és 5. temetkezés-re, amelyek fölött a legkésőbbi feltöltés újabb 2-2,5 méteres magasságot ért el. Így alakult ki a feltáras kezdetén 7,08 m magas, eredetileg nyilvánvalóan nagyobb magasságu és kisebb alapátmérőjű halom. /13.kép/ A feltáras során kialakított függőleges profil néhány helyen jól mutatja, hogy az egyes fázisokban felhordott föld nem azonos minőségű. Jól kivehetőek voltak a korábbi halmok felszínét jelző, feltehetően esők okozta erózió révén

13. ábra Kétegyháza 3. halom /Török halom/ A halom felépítésének rekonstrukciója.

keletkezett világos színű, szikes jellegű sávok. /14. kép/

Kétegyháza 3/a halom. Feltárás éve: 1967.

A 3.halomtól K-re, 150 méterre lévő, a térszintből alig kiemelkedő, erősen lekopott halmocska. Magassága mindössze 20-25 cm, átmérője 20 m.

Az 1., 2. és 3.sir /az eredeti naplóban a 3.halom sirjaival együtt számozva 6., 7., 8., 9.sir/ az szarmata-kori utantemetkezések voltak.

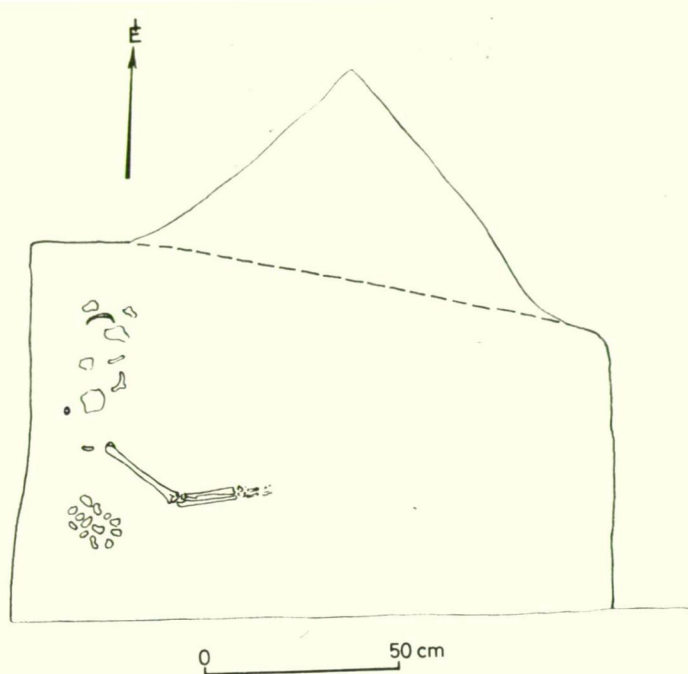
5.sir /Az eredeti naplóban 10.sir jelzéssel/

A halom alaptemetkezése, a felszíntől 30-35 cm mélységben került elő. A sir bolygatott volt, a rossz állapotú csontvázból csupán a medencecsontok és a koponya töredékei maradtak meg. A váz tájolása Ny-K lehetett. A csontok közelében vörös okkerrög volt. /VI.t.1/

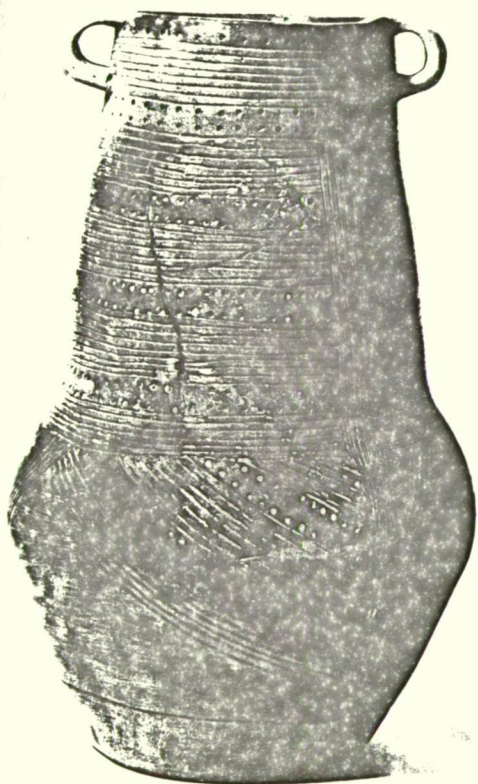
Kétegyháza 3/b halom. Feltárás éve: 1967.

A 3.halomtól Ny-ra, mintegy 150 méterre lévő, 0,75 m magas, 34 m átmérőjű halmocska.

1.sir /Az eredeti naplóban a 3. és a 3/a halom sirjaival együtt számozva 12.sir/ A halom alaptemetkezése. Szabálytalan, trapezoid alakú sirgödre az alattalajban jól kivehető volt, a felszíntől 145 cm mélységben. A sir bolygatott volt, északi oldalon ékalakú kiugrás őrzi a rablóakna nyomát. A csontvázból csak töredékek maradtak meg. Egyedül

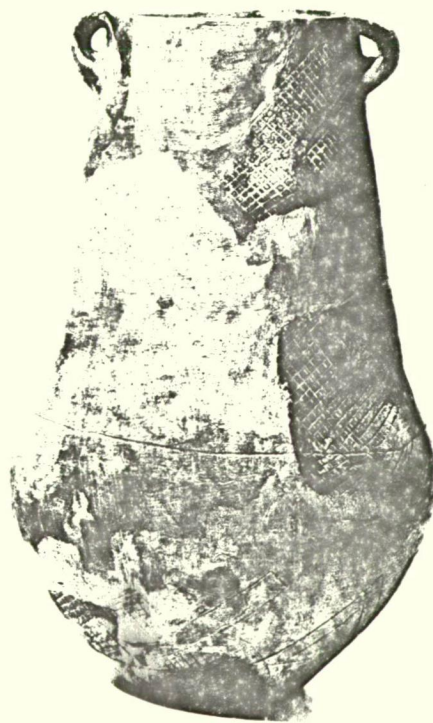

15. ábra Kétegyháza 3/b halom 1. sír

17. ábra

Edények Kétegyháza 4. halom bodrogkeresztúri telepéről

18. ábra

az enyhén befelé hajló jobb kar maradt eredeti helyzetben. Néhány koponyatöredék és fog jelezte még az eltemetett fiatal egyén maradványait. Tájolása feltehetően Ny-K volt. A jobb váll közelében több sorban elhelyezett juh-astragallosok voltak. /V.t.6-7,9-10/ A bal váll helyének közelében néhány vörös okkerszemcse került elő. A koponyacsontok alatt 4, gyökerén atfúrt állatfog volt, teljesen megegyezők a 3.halom 7.sirjában talált darabokkal. /V.t.8, VI.t.2,15.ábra/

Kétegyháza 4.halom Feltárás: 1967-68.

A mindössze 60 cm magas kis kurgánból két feldult gödörsíros típusu temetkezés került elő. A sírokat itt egy elhagyott bodrogkereszturi típusu telep kulturrétege által kialakult kisebb emelkedésbe ásták. Mind a halom alatti kulturrétegből, mind a felhordott földből sűrűn kerültek elő a bodrogkereszturi típusu leletek.

1.sir A halom alaptermetkezése. A legmagasabb ponttól mért 1 m mélységben került elő a bodrogkereszturi kulturrétegben. A sirt feldúlták, csak szétszórt, valószínűleg gyermekhez tartozó csontok maradtak meg. Közöttük kis okkerrögök voltak.

2.sir Utántemetkezés. 72 cm mélyen került elő a bodrogkereszturi kulturrétegben. Szintén feldult

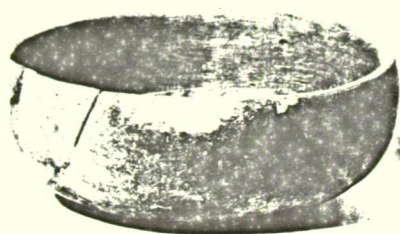

gyermeksir maradványa. A rendkívül rossz állapotú vázat nem lehetett megmenteni. Irányítása Ny-K volt. A koponya táján egy agyaggyöngy feküdt. /A tárgy a feltárás során elveszett./ A csontok között vöröses okkerszemcsék voltak.

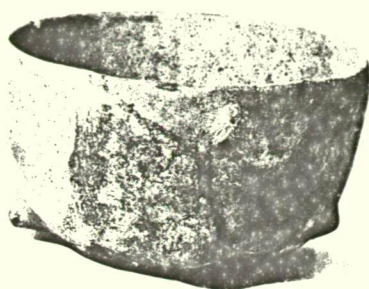
A halom területén a bodrogkereszturi telep kutatása során egymáshoz csatlakozó 4 szelvénnel mintegy 100 m² került feltárássra. A primer kulturréteg a halom feltöltése alatt 50-60 cm vastag volt. Az I. szelvényben tapasztott tűzhely maradványai voltak. Egyéb objektum - ház, gödör - nyoma az egységes kulturrétegben nem mutatkozott. A kerámiai anyagból összeállított egész edények és a jellegzetes töredékek a Bodrogkereszturi kultúra tipikus formáit mutatják.

Leletanyag:

Két erősen kiegészített tejesköcsög alakú edény. /17. és 18. kép/ Meanderszerű mintába rendeződő bekarcolt hálóminta, illetve a bevéselt párhuzamos vonalkötegeket kísérő pontsorok díszítik az edények egész felületét. A bemélyített díszítésekben megfigyelhetők voltak az inkrusztáció nyomai. Mind ezeknek, mind a hozzájuk hasonló, csak töredékek formájában előkerült edényeknek /VII.t.1-7, 10-13, 15, VIII.t.12/ pontos és nagyszámu analógiáit

19. ábra

20. ábra

21. ábra

9-21. ábra edények Kétegyháza 4. halom bodrogkeresztúri telepről

találjuk a Kalicz Nándor által közölt tarnabodi telep anyagában.⁷⁴ Ugyanezek a motívumok, különösen az egymáshoz kapcsolódó, benyomkodott pontokkal kísért spirálisok, igen gyakoriak Baile-Herculane - Pestera Hotilor /Herkulesfürdő-Rablóbarlang/ C₁-C₂ rétegeiben. /Herculane II.etap Petru Roman rendszérében/⁷⁵ Rendkívül gyakoriak a "tejesköcsögök" fültöredékei és egyéb diszitetlen szalagfülek. /V.t./ Jellegzetes a közvetlenül a fenék fölött, vagy az edény középvonalán négy bütyökkel diszitett félgömbös csésze. /XII.t.14, XIII.t.2,6,7.kép/⁷⁶ Nagy számban fordulnak elő a durvább kidolgozásu, néha vízszintesen elhelyezett szalagfüllettel ellátott fazekak, bütyökkel diszitett tárolóedények. /VIII.t.15-17, X.t.1-11, XIII.t.10-13, 15-16/⁷⁷ Gyakoriak a felcsucsosodó peremű mericék töredékei. /XI.t.1-2, 4-5, XII.t.4./⁷⁸ Attört csőtálpak töredékei is előfordulnak, az attörések kör, illetve rombusz alakúak. /IX.t.8-9,13./⁷⁹ A tárgyalt kultúra tipikus emlékét láthatjuk a "depas amphikypellon" töredékében, /XII.t.1./⁸⁰ A négyszögletes, négy rövid lábbon álló, felfelé szélesedő, éleiken bordázott edények jelenlétére is több töredék mutat. /XIII.t.14, XII.t.3, VII.t.19,26./⁸¹ Analógiái a tárgyalt kultúrában széles körben ismertek.⁸² Ugyanezt mondhatjuk a

szűrőedények töredékeiről. /VII.t.28-29/ Egyedül áll a telep anyagában a VII.tábla 17.helyén bemutatott vörösesbarna színű, finom kidolgozású edénytöredék, amelyet oldalán páros fülekkel láttak el. Ugyyszintén egyedülálló ezen a lelőhelyen egy enyhén ívelt, valószínűleg peremből kiemelkedő fogótöredék, amely feltehetően merice, vagy kanál fogóját képezte. /XII.t.15/

Gazdapusztai Gyula naplójában említést tesz egy korongos tapadású fül előkerüléséről. /U.n. Hunyadi-halom típusú fül/. Sajnos a töredék elveszett, bemutatása tehát nem áll módunkban, jelenléte a telep anyagában azonban mindenképpen figyelemre méltó.

A kerámia anyag sötétszürke illetve vörösesbarna színű, jónéhány töredék másodlagos égés nyomait mutatja. A soványításban finom homok, kisebb kavicsok figyelhetők meg.

Az edénytöredékeken kívül néhány kőeszköz: csiszolókö és pengetőtöredékek, valamint állatcsontok kerültek elő. Az állatcsontanyag megoszlása Bökönyi Sándor meghatározása szerint a következő:

Szarvasmarha:	171 darab
Juh:	5 "
Kecske:	1 "

Juh vagy kecske:	55	darab
Sertés:	12	"
Eb:	2	"
Őstulok:	5	"
Mezei nyul:	3	"
Összesen:	254	"

Kétegyháza 5.halom. Feltárás éve: 1967.

Az 5/a, 5/b és 6.halmokkal együtt zárt csoportot alkot. /22.ábra/ A halom magassága 2 m volt, te-
tején kissé besüppedt. A halom feltöltésében kevés,
az eredeti járószínten viszont, a halom felhordott
földje alatt sok őskori cserép /Cernavoda III -
Bolerázi típus/ volt. A feltárás során a halom
egész tömegét átvizsgálták.

1.sir DNY-EK irányításu, gödörsiros típusu
alaptermetkezés volt, amelyet kiraboltak. A halom
centruma közelében 1 m mélységből a visszatermetett
rablóakna földjéből szétszórótan embercsontok kerül-
tek elő. A sirt borító elmeszesedett gerendák 1,9
m mélységben jelentkeztek, ezek az eredeti járó-
színten voltak a sir szája fölött elhelyezve, hason-
ló módon, mint a 3.halom 7.sirja esetében. A rab-
lóakna észak felől hatolt a sirba. A rablók a hosz-
szanti fedőgerendákat félretolták, ezek félig
egymáson a sir déli oldala közelében kerültek elő.

A feltárás során megállapítható volt, hogy a gerendák tulajdonképpen hosszukban kettéhasított fátörzsek voltak. A lekerekített sarku, négyszög alakú sirgödör oldalában jól látszottak a leszakadt keresztgerendák nyomai. /Vl. 4./

A csontváz töredékei a sirgödör DNY-i sarkában voltak, rendszertelenül összedobálva. A hosszucsontok nem kerültek elő. A gödör alján gyékényfonat maradványa volt, amelyen vörös festéknyomok voltak. A sir az eredeti járószintet jelző gerendáktól mérve 80 cm mély volt.

Rendkívül figyelemre méltóak a halom feltöltése alatti járószint felszínén talált leletek és objektumok. A halom központi része alatt, a feldult alaptemetkezés körül öt tűzhelymaradvány volt. Ezek egy szabálytalan kört képeztek a halom centruma körül, melynek sugara 6-8 m. A halom alatti járószinten csak a tűzhelyek által körülvelt központi részen jelentkezett a Cernavoda III - Boleráz jellegű leletanyag. /23. ábra/ A tűzhelyeket rövid ideig használhatták, vékony, átégett, erősen összetöredezett sározás maradványai mindössze, alakjuk szabálytalan kör vagy ovális. A 2. és 3. /T₂, T₃/ tűzhely nyomát csupán a köralakban 3-4 cm vastagon átégett föld őrizte meg. Az 1. tűzhely

mellett K és ÉNy felől gondosan csomóba rakott állatcsontok voltak. A tűzhelyek mellett több-kevesebb Cernavoda III - Boleráz jellegű edénytöredék és állatcsont volt. A 4.tűzhelyen /T₄/ szarvasmarha összefüggő vázrésze feküdt, fej és végtagok nélkül.⁸³ /VI.t.5./

Kétegyháza 5/a halom. Feltárás éve:1966.⁸⁴

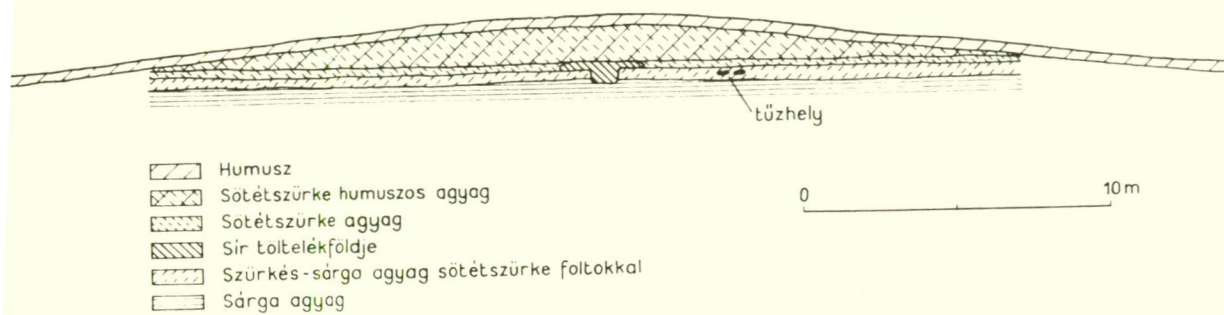
Az 5.halomtól D-re, alacsony, kopott halom. /22.ábra/ Magassága 0,6 m. Átkutatása középpontján áthaladó E-D irányu 2 m széles árokkal történt.

1.sir A halom feldult alaptemetkezése. A centrum közelében 1,1 m mélyen került elő. A megmaradt csontok feltűnően erős csontozatu férfihoz tartozhattak. A lábcsonatok és a bal alkar csontjai voltak eredeti helyzetben. Ezek alapján valószínű, hogy a halott Ny-K irányításu volt, és hátára fektetve, lábait térdben felhuzva helyezték a sirba. A felhuzott lábak kétoldalra dőltek le. /"béka fekvés"/ A rablóakna megrongálta a sirgödöröt is, mely lekerекitett sarku négyszög alakú lehetett.

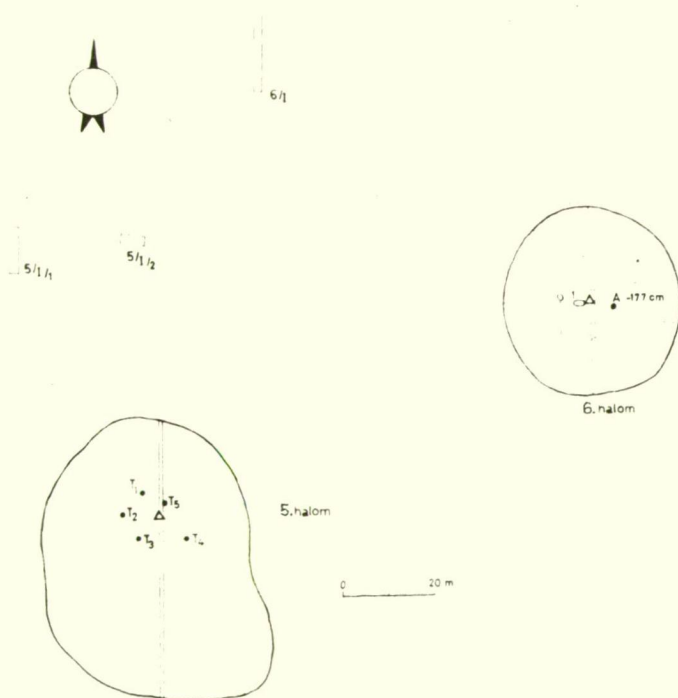
Kétegyháza 6.halom. Feltárás éve:1966-67.

A csaknem szabályos kör alapu halom relativ magassága 1,5 m volt. /22.ábra/ Két gödörsiros típusu temetkezés került elő belőle.

1.sir A halom alaptemetkezése. A centrum közelé-

22. ábra Kétegyháza 6. halom É-D irányú középmeteszete

23. ábra

Az 5. és 6. halom, és a Cernavoda III. Boleráz típusú telep feltárásának alaprajza

ben került elő, a lekerekített sarku négyszög formájú sirgödör az altalajban, 1,95 m mélyen jelentkezett. A sirfenék a halom legmagasabb pontjától 2 m mélységben volt. A halott térdben felhuzott lábakkal háton feküdt, fejjel Ny felé irányítva. Karjai a test mellett, könyökben enyhén behajlítva. A jobb kézfej a medence táján, a bal a combnyakon volt. A sir szélén, a jobb váll közelében nagy vörös okkerrög volt. /Erről a természet-tudományos vizsgálat eredményét lásd alább/ A csontokon mindenütt vörös okkernyomok voltak. A csontváz alatt a sir fenekén összefüggő barna korhadékréteg őrizte a bőr derékalj nyomait. /24.ábra/

A 2.sir periferikus kora-vaskori utántemetkezés volt.

3.sir A feltöltésbe ázott gödörsiros típusu utántemetkezés. A halom legmagasabb része alatt, 0,8 m mélyen került elő. A sirgödör nem volt kivehető. A halott háton feküdt, felhuzott lábakkal, amelyek kétoldalra dőltek le. /"béka fekvés"/ Tájolása Ny-K. Az alsó lábszár nem az anatómiailag megfelelő helyen, hanem a sarokcsonttal együtt a jobb könyöktől mintegy 30 cm-re került elő. A csontok alatt mindenütt barna bőrlenymatok voltak, legvastagabb rétegben a koponya alatt. A csontokon

és körülöttük sárga okkerszemcséket figyeltek meg.
/XIV.t.1./

A halom felhordott földjében szórványosan, az őshumusz felső szintjén nagyobb mennyiségben fordult elő az 5.halom alatt talált anyaggal teljesen azonos jellegű tűzhelyek, cseréptöredékek. /22. ábr.
Az 1.tűzhely centrumtól 7,2 méterre, a halom legmagasabb pontjától 1,53 m mélységben került elő. Eredetileg kör alakú, tapasztott tűzhely volt. Az átégett tapasztás alatt a talaj 8-10 cm vastagságban átégett. Körülötte edénytöredékek és állatcsontok voltak./XIV.t.2./ Ugyanilyen volt a 2.tűzhely is, amely a centrumtól északra 4 méterre került elő. Mellette szintén állatcsontok és cseréptöredékek voltak. A tűzhely szabálytalan alakú, erősen rongált, használata nyilvánvalóan rövid időre korlátozódott. A halom centrumától keletre, 5 m-re a felhordott részt képező szürkésfekete humusz eltávolítása után került elő az eredeti naplóban "A" jelzést viselő objektum. Ez egy nagyméretű, vastagfalú edény volt, mely a halom alapját képező eredeti felszínen állt, és ebben a helyzetben roppant össze. Töredékei több rétegben heverték egymáson. Az edényt felülről jövő nyomás, a halom földtömegének a súlya törte össze, így a nyaktöre-

dékek egy része belső oldalával felfelé fordult. Az összetört edény mellett egy szarvasmarha alsó állkacsa és néhány kisebb edény töredékei voltak.

/XIV.t.3./ A nagy edény pereme alatt kettős rátett gerincborda fut körbe, enyhén ívelt felsőrészü, erősen öblösödő fenékatmérője viszonylag kicsi. Felülete durvitott, vöröses színű. Legnagyobb kiöblösödésén két nagy szalagfül helyezkedik el. /XIV.t.4./

Az eredeti járószínten talált két tűzhely, és különösen a leírt "A" edény alapján feltételzhető, hogy ezek a halom központi, 1.sirjával összefüggésben, a halom építését közvetlenül megelőzően kerültek ide. A gödörsiros kurgánok körében eléggé általános jelenség, hogy az egyes sírokkal kapcsolatos kultikus jellegű emlékek /áldozat nyomai, mellékletek/ nem a sírokban, hanem azok közvetlen közelében, az eredeti járószínten, a kurgán feltöltése alatt találhatók. Az 5.halom hasonló jellegű objektumai szintén a központi sírral való kapcsolatokra mutatnak. xxxxxx

Az 5. és 6. halomtól északra fekvő területen került sor arra a próbaásatásra, melynek során a további Cernavoda III jellegű leleteket találtuk.

/Feltárássra kerültek az 5/I.1., 5/I.2. jelzetű árkok és a 6/I., 6/II., 6/III., 6/IV. jelzetű szelvények. Térképre rögzítésük nem minden esetben történt meg./ /23.ábra/

Az 5/I.1. jelzésű kutatóárokából csak néhány cseréptöredék került elő. A többi felület bontása folyamán 60 cm mélységben igen kemény, szikes réteg került elő, amelybe csupán néhány beásás hatolt. A 6/II jelzésű szelvényben, az említett réteg fölött, mintegy 35-40 cm mélységben összetört edények töredékei heverték egy-egy csomóban. Jelztük: 6/2-1./A: összetört nagy tál /XV.t.1./; 6/2-2/B spirális bordákkal diszitett fedő töredékei. /XV.t.2./; 6/2-3/C: a 13.képen bemutatott edényhez hasonló formájú és anyagu, annál kisebb tál töredékei. /XV.t.3./ Mellette hordozható, agyagból készített tűzhely, pyraunos töredékei voltak. /XV.t. 4./ A feltárt területek anyagában az említett, kiegészíthető edényeken kívül sok állatcsont és edénytöredék került elő. Utóbbiak mind anyagukat, mind ornamentikájukat tekintve teljesen azonos jellegűek a közeli halmok alatt talált tűzhelyek melletti szórványos cserépanyaggal, illetve a felhordott földből előkerült szórványleletekkel. Mindezek alapján az a meggyőződésünk, hogy a szóbanforgó földhátan csak meglehetősen rövid ideig laktak. Semmiesetre sem valószínű, hogy az itt megtelepült csoport földművelő életmódot folytatott volna. A bemutatott anyag stratigráfiai helyzete egyidejű-

ségre utal a halommező egyes alapteretkezései és a részben feltárt telep között. Különösen valószínű ez a 6.halom esetében, ahol a tárgyalt "A" objektum kultikus jellegűnek tűnik.

Leletanyag:

A 11.képen bemutatott nagyméretű edény mind formája, mind jellegzetes durvított felülete, különösen pedig a tagolt perem alatt futó rátett plasztikus bordadisze alapján leginkább a Románia területéről Sebastian~~x~~ Morintz és Petru Roman publikációiból ismert Cernavoda III. anyaghoz köthető.⁸⁵ A feltárt teleprészletek mindegyikéből előkerültek a hasonló képzésű edényperemek és mind rátett, mind az edény formálásával egyidejűleg kialakított, bevagdálásokkal, ujjbenyomásokkal tagolt bordadiszek. /XVI.t.3-5,8-9,14.; XVII.t.6,11,14,18,20; XVIII.t.11,15./⁸⁶ Igen jellegzetes a XVIII.t.17.helyén látható, a bevagdalt perem és tagolt borda között benyomott pontsorról, a bordadisz alatt valószínűleg durva halszálkamintával díszített töredék. /v.ö.: XVI.t.18./⁸⁷ Kidolgozását és díszítését tekintve ezekhez kapcsolható a XV.t.4.helyén látható pyraunos, melynek peremei hasonlóan bevagdálásokkal díszítettek. Szintén általános a barbotinszerű technikával durvított felület. /XVI.t.17-19; XVII.t.11-12;

14-17; XVIII.t.14./88 A XV.t.1-2 képen látható két tál enyhén behuzott peremű, sötétszürke színű, simított felületű. Különös figyelmet érdemel a 6/2-1 /A/ jelzetű tál /XV.t.1./ fülkiképzése, illetve szinte a behuzott perem fölött ülő fül mellett kiemelkedő hegyes bütyök. A tárgyalta körön belül ezekhez hasonló darabok szintén a hazánktól DK-re eső területeken találhatók meg.⁸⁹ Ilyen típusu tálak a dunántúli bolerázi anyagban mindeközéig nem kerültek elő.⁹⁰ Ugyanezt mondhatjuk a befelé duzzadó, felületén bevagdalkásokkal díszített peremtöredékekről is, mely szintén Ezeró-Trója felé mutat./XVIII.t. 4./⁹¹

Mind a Cernavoda III anyagokban, mind a Bolerázi csoport területén vezértípusként tarthatjuk számon az élesen profilált, enyhén kihajló peremű tálat.⁹² Bácskában, a Dunántúlon és Szlovákiában nagy részük belülről kannelurázott. Enyhébb, felületesebb kivitelű és csak a perem alatt található kannelurázás a Cernavoda III anyagban.⁹³ A Kétegyháza napvilágra került leletek ebben a tekintetben is az utóbbi együtteshez állnak közelebb. Kannelurázás nyomait csupán szórványosan találjuk ezeknek a tálaknak belső oldalán, alig észrevehető függőleges besimitások formájában. /Az említett típus töredékeit lásd

XVI.t.12; XVII.t.8-9,15; XVIII.t.6,8,12./ Szintén széles körben ismertek a nyaktól éles törésvonallal elkülönülő, kidömborodó, gyakran bucceroszerűen dudoros, vagy kannelurázott hasú edények töredékei, amelyeken vertikális szubkután fület találunk. Ez az edényforma már a hunyadihalmi típusú együttesekben megjelenik.⁹⁴ /XVI.t.6; XVIII.t.7,9./ Ugyyszintén fellelhető a hunyadihalmi jellegű anyagban a XVIII.t.13.helyén bemutatott kiduzzadó peremű forma is.⁹⁵

Az említett szubkután függesztőfüleken kívül előkerült edényfülek egyszerű szalagfülek. Előkerült néhány a pereme alatt lapos bütyökkel disztett edény töredéke is. /XVIII.t.2./

A telep kerámiaanyaga többségében vörösbarna, és világos-, illetve sötétszürke színű. A soványításban csillámlémezzék, őrölt kagyló- vagy csigahéj, és főleg a durva kerámia soványításában apró kavicsok figyelhetők meg. A durvított felületű anyag gyakran rosszul égetett, a simított felületű kerámia viszont igen jó, egyenletes égetésű.

A telepen előkerült állatcsontok a következő arányban oszlanak meg:

Szarvasmarha:	114 darab
Juh:	22 "

Juh vagy kecske:	148	darab
Sertés:	21	"
Ló:	9	"
Eb:	8	"
Őstulok:	3	"
Őz:	1	"

Különösen figyelemreméltó az állatcsont-anyagban a juh-kecske növekvő aránya, valamint a lócsontok megjelenése. Ezidáig ezek a legkorábbi, hitelesen feltárt bizonyítékai a ló megjelenésének hazánkban.⁹⁶ Egykorúságuk a teleppel kétségtelen, hiszen két darab a 6/I.felület 1.árok második ásónyomából, a bolygatatlan kulturrétegből került elő, a többiek az 5.halom központi sirja körül, a tűzhelyek körzetében, a halom feltöltése alatt, az eredeti járószíntén voltak.

Kétegyháza 8.halom. Feltárás éve: 1968.

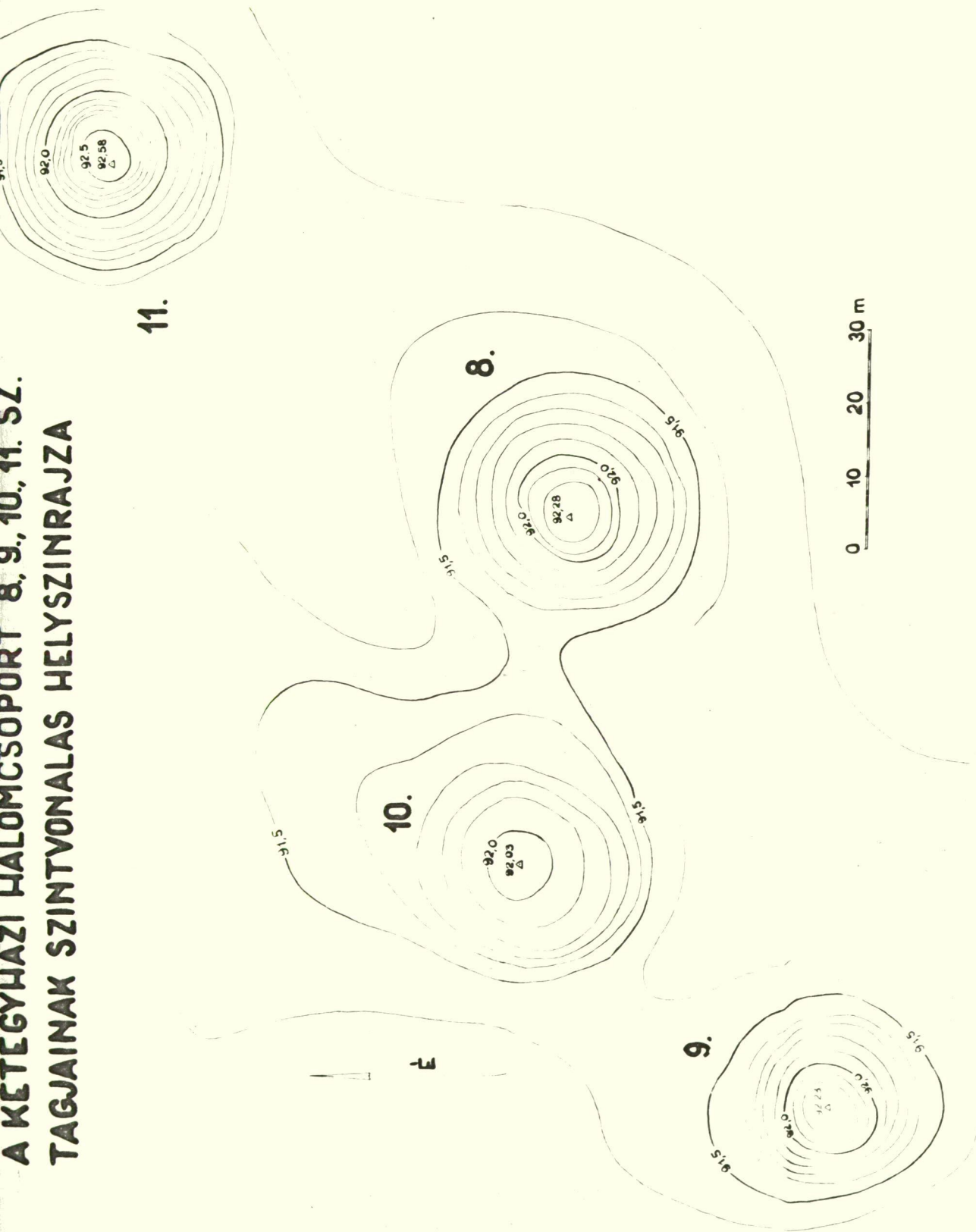
A 9., 10., 11.halmokkal közös csoportot alkot.
/25.ábra/

1.sir A halom feldúlt alaptermetkezése. A centrumban ÉK-DNy irányu, lekerekített sarku sirgödör volt, amelyet a későbbi beásás megrongált. A csomóba rakott embercsontok a gödör szintje fölött jelentkeztek.

Kétegyháza 9.halom. Feltárás éve: 1968.

X

**A KETEGYHAZI HALOMCSOPORT 8., 9., 10., 11. SZ.
TAGJAINAK SZINTVONALAS HELYSZINRAJZA**

25. ábra

Magassága 1,18 m, átmérője mintegy 30 m volt. /25. ábra/

1.sir Gödörsiros típusu utántemetkezés. A halom középpontjától 5 méterre nyugatra került elő, a halom legmagasabb pontjától mért 0,85 cm mélységben. A halott hátán feküdt, az eredetileg térdben felhuzott lábak jobbra dőltek el. Irányítása ÉNy-DK. A medence és a bordák hiányosak voltak, a felkar csontjai sem kerültek elő. A koponyától 30 cm-re, a jobb váll közelében vörös okkeresemő volt. /XIV. t.5./

A 2.sir szarmata-kori utántemetkezés volt.

3.sir A halom teljesen kirabolt alaptemetkezése. A rablóakna a sirgödör körvonalait is megsemmisítette.

Kétegyháza 10.halom. Feltárás éve: 1968.

Magassága 1 m. /25. ábra/

1.sir Feldult gödörsiros típusu utántemetkezés. A centrum közelében 0,4 m mélységben került elő. Sirfolt nem volt kivehető. Csak néhány koponyatöredék, az alsó állkapocs darabja és néhány hosszucsonttöredék volt a helyén. A hosszucsontok mellett vörös okkerdarabok voltak, és megfigyeltek kisebb bőrmaradványokat is. A csonttöredékekből ítélve, erőteljes felnőtt egyén volt a sirban. /XIV.t.6./

2.sir Feldult alaptemetkezés. Tönkrement réz-/?/ huzalmaradványok /karperec?/ és kis réz-/?/karika töredéke került ki a rablóakna betöltéséből./XIX.t. 2./

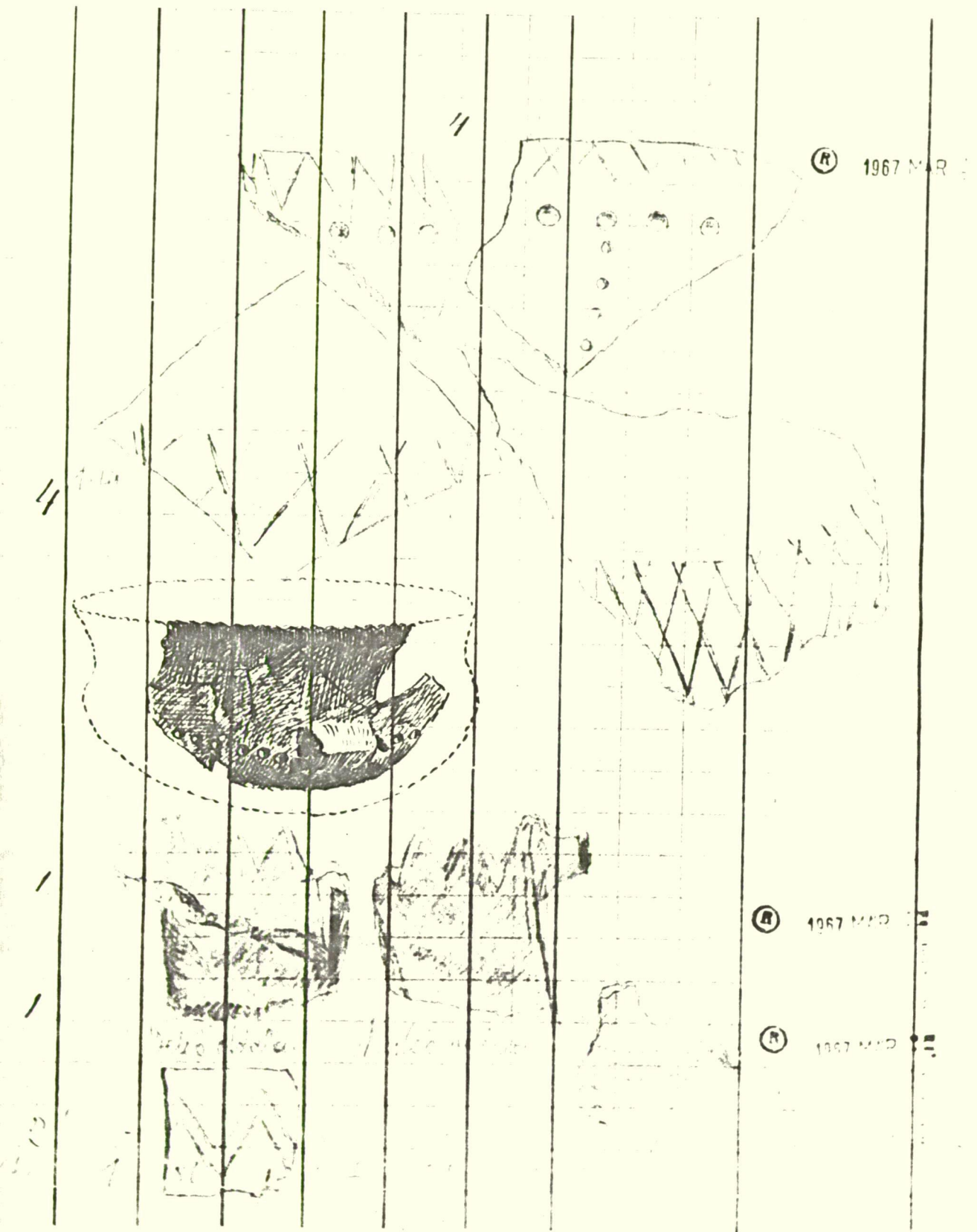
Kétegyháza 11.halom. Feltárás éve: 1968.

Magassága 1,1 m volt. /25.ábra/

Az 1. és 2.sir szarmata-kori utántemetkezés volt.

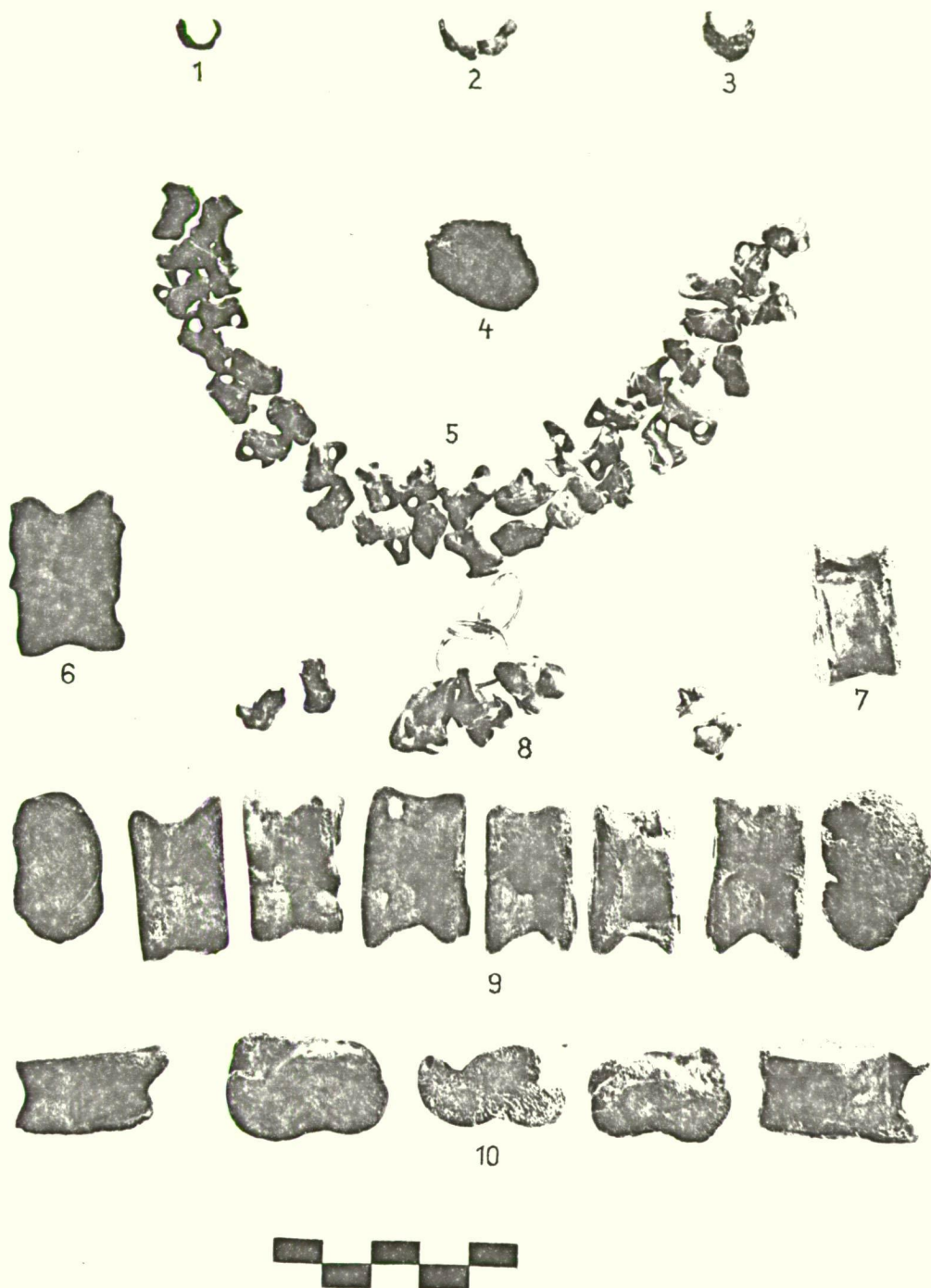
3.sir A halom teljesen feldult alaptemetkezése. A rablóakna a sirgödört is tönkretette, földjéből csupán egy ujjsont került elő.

A kétegyházi kurgánmező 11 halomának átkutatása, mely 18 gödörsiros típusu temetkezés feltárását eredményezte, a legnagyobb volt az eddigi tiszántuli halomásatások között. Eredményei jelentős segítséget nyújtanak a korábbi ásatások adatainak értékeléséhez, felhasználásához is.

tábla Hortobágy - Ohat - Dunahalom

A halom központi temetkezése közelében, 1,70 m mélyen, az eredeti felszínen talált tűzhely leletanyaga. Zoltai Lajos rajza a Déri Múzeum leltárányéből.

tábla Kétegyháza 3. halom (Török halom), és 3/b halom temetkezéseinek mellékletei :

1. 3. halom   sír   rosszszüst függő töredéke
- 2-3. 3. halom   7. sír   rosszszüst függők töredékei
4. 3. halom   7. sír   okkerrög
5. 3. halom   7. sír   kutya fog - nyaklánc
- 6-7. 3. halom   7. sír   juh - astragallosok
8. 3/b halom   1. sír   kutya fog - nyaklánc maradványai
- 9-10. 3/b halom   1. sír   megmunkált juh - astragallosok

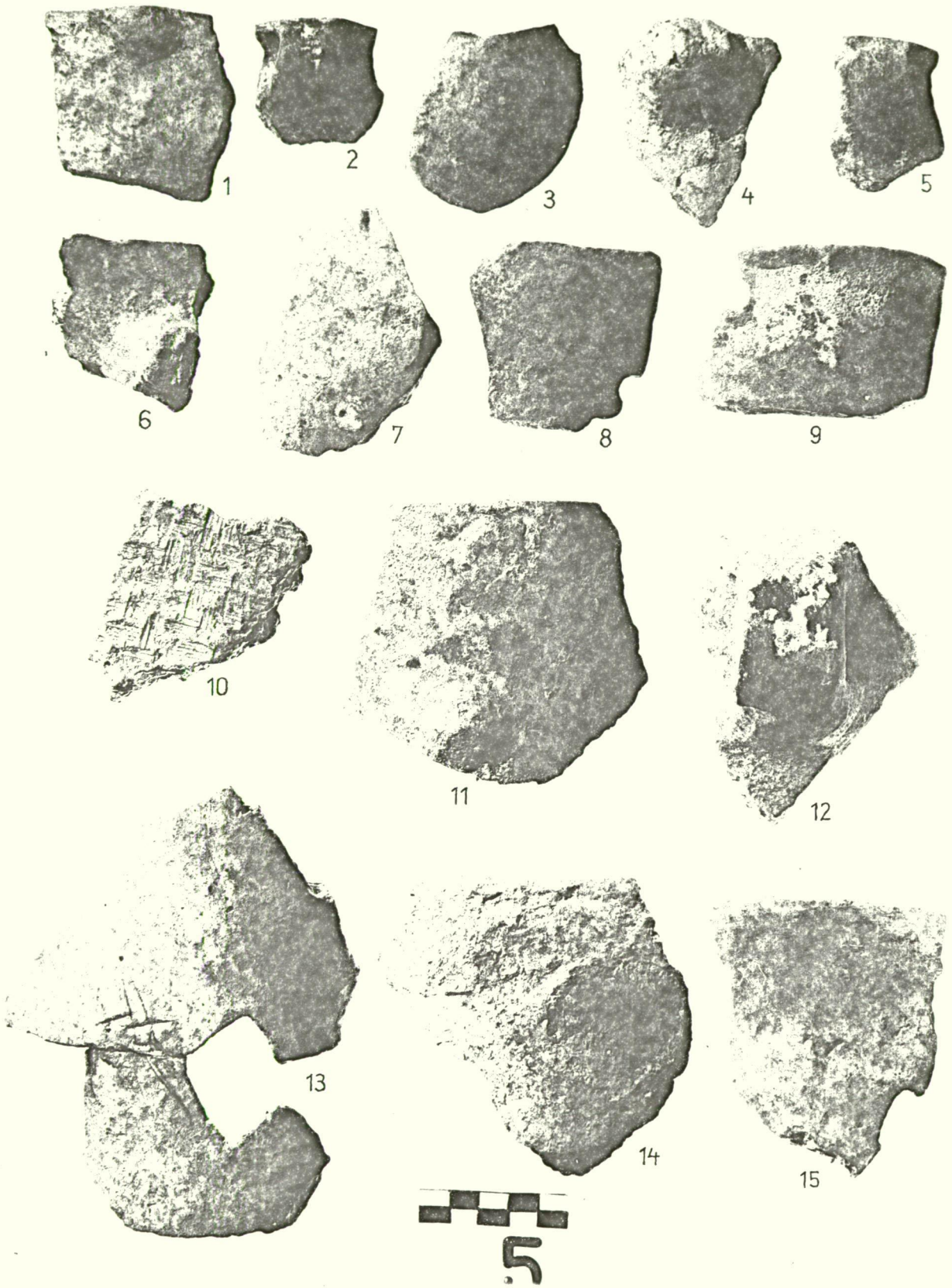

VII. tábla Kétegyháza 4. halom
Bodrogkeresztúri telep leletanyaga

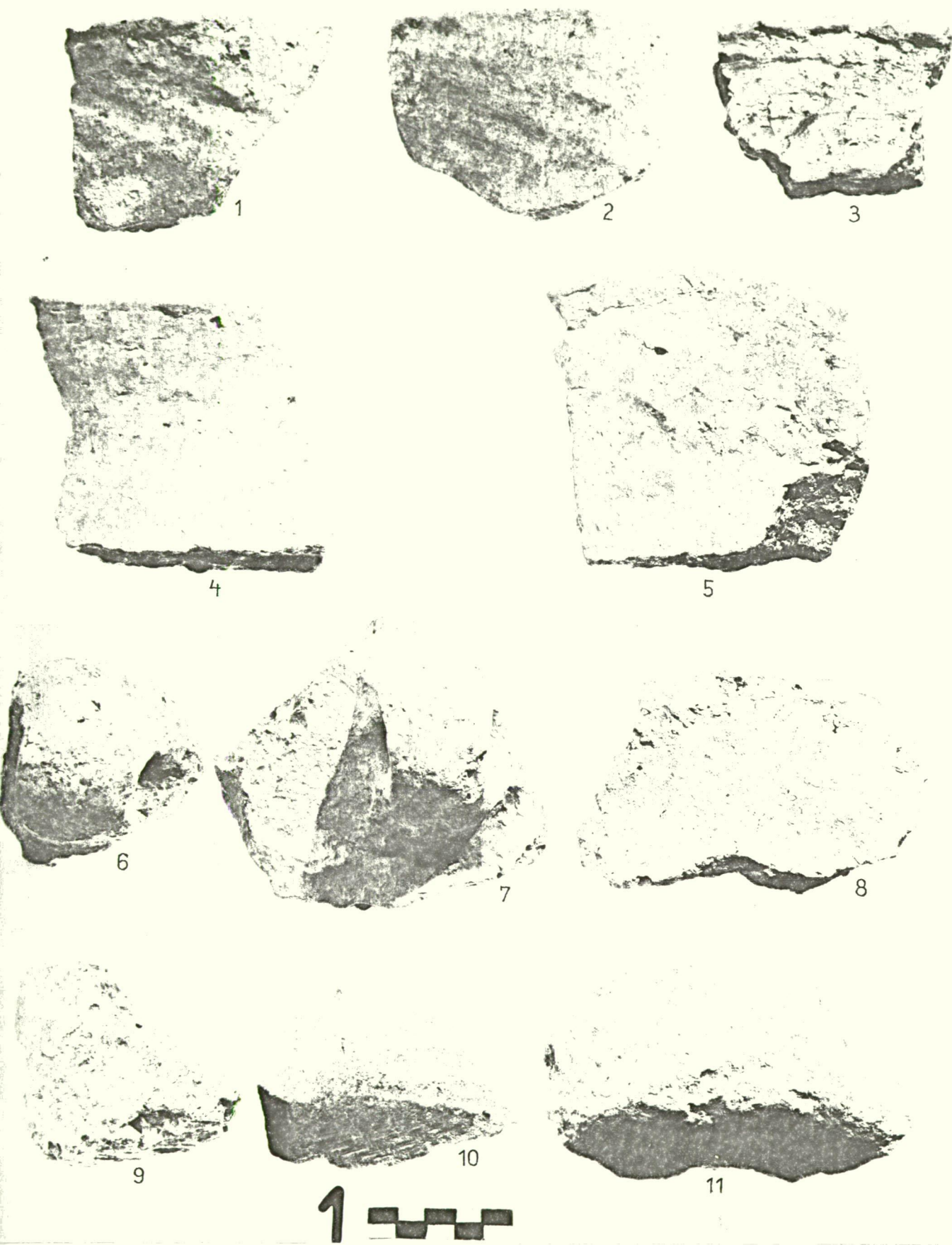
VIII. tábla Kétegyháza 4. halom
Bodrogkeresztúri telep leletanyaga

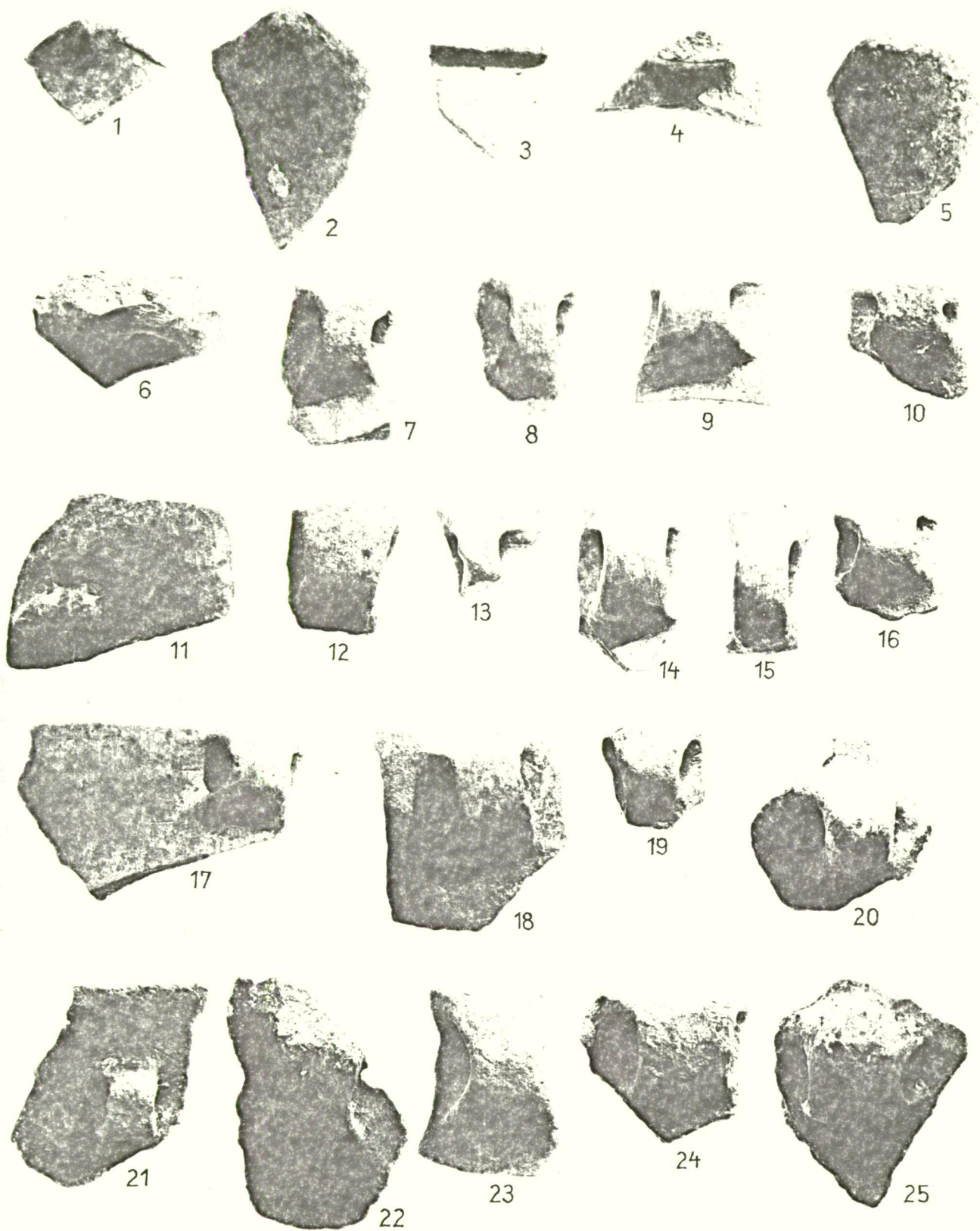

X. tábla Kétegyháza 4. halom
Bodrogkeresztúri telep leletanyaga

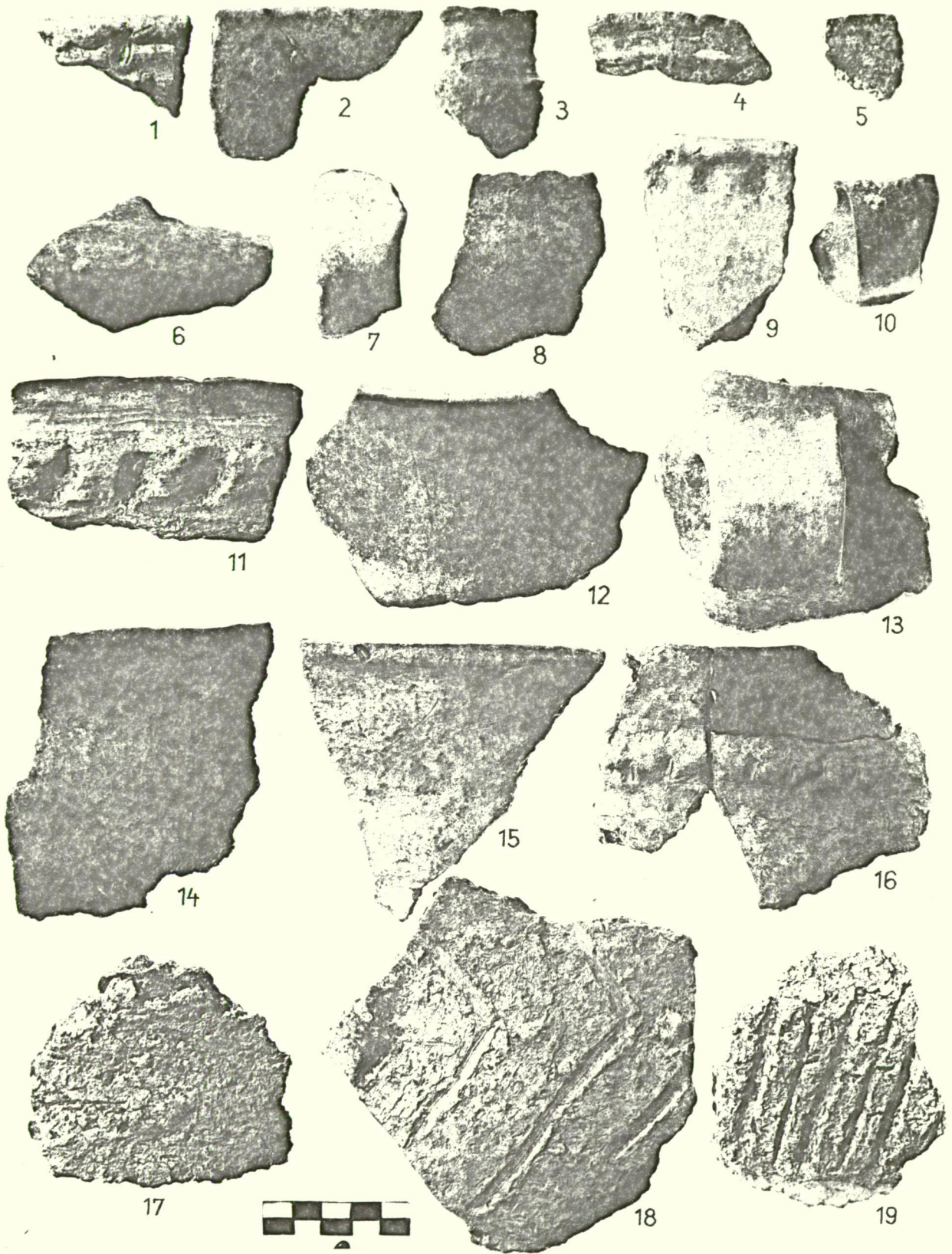
. tábla Kétegyháza 4. halom
Bodrogkeresztúri telep leletanyaga

7

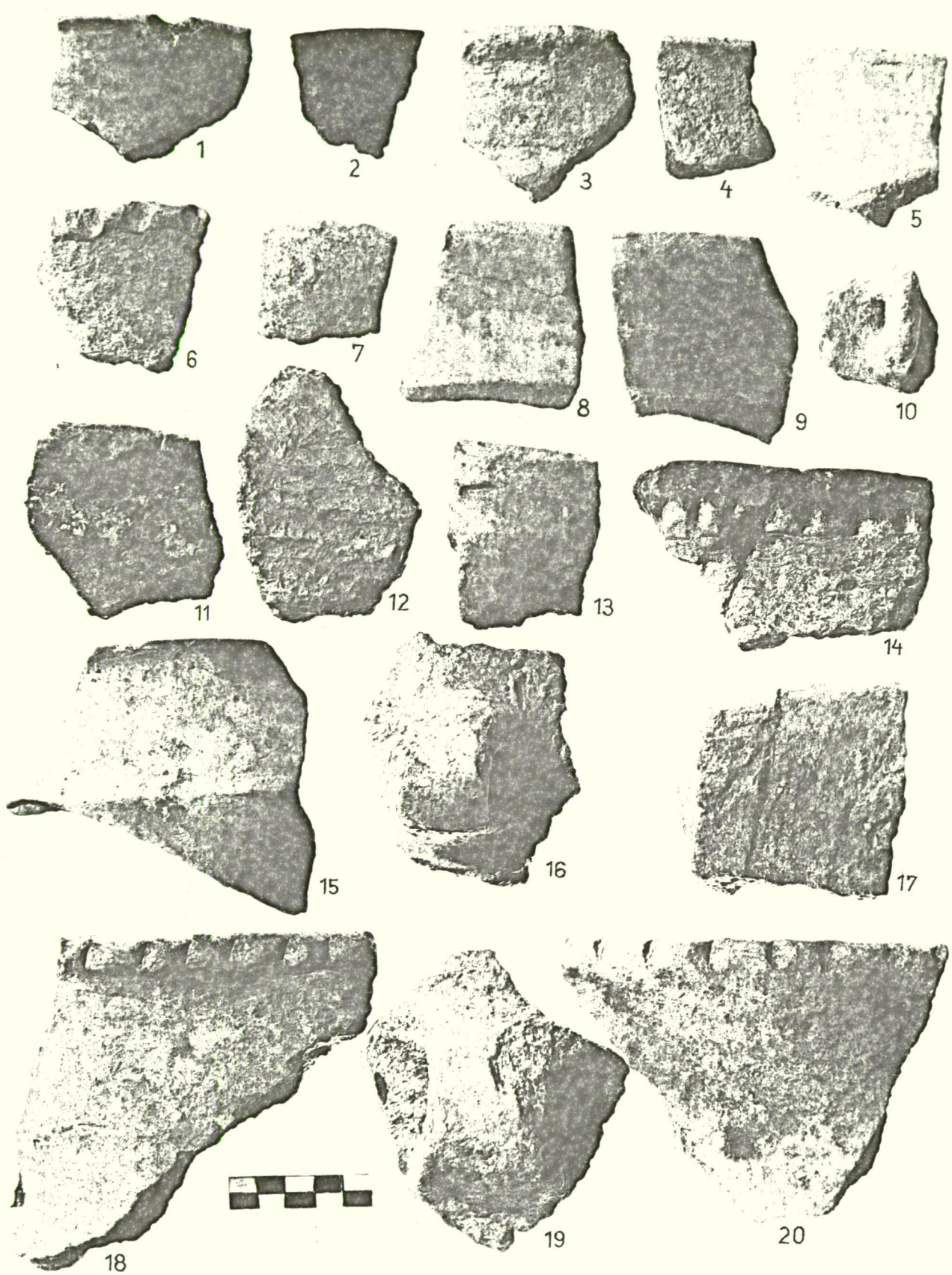
XI. tábla Kétegyháza 4. halom
Bodrogkeresztúri telep leletanyaga

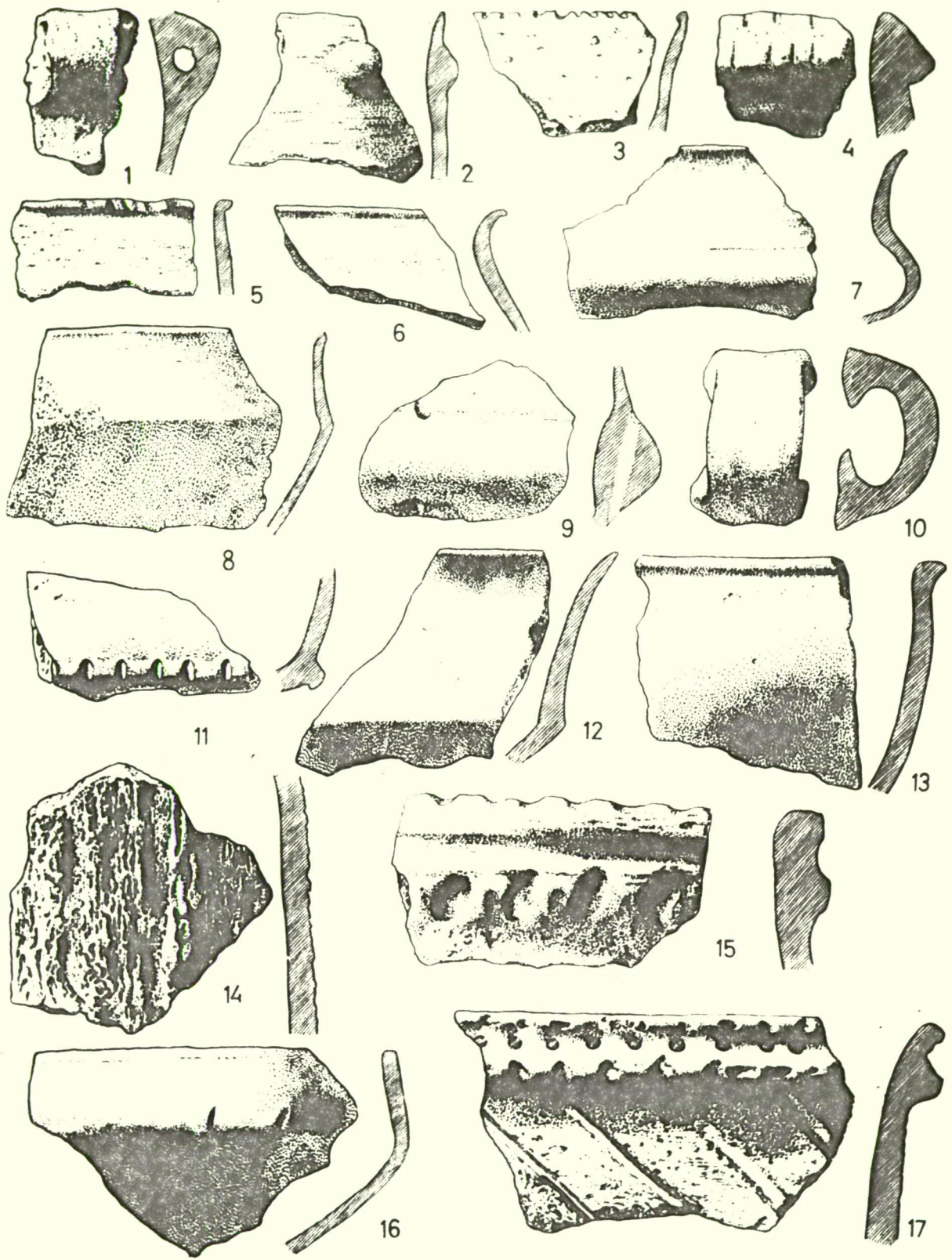
XVI. tábla Kétegyháza 5-6. halom körzete
Cernavoda III. Boleráz típusú telep leletei

XVII. tábla Kétegyháza 5-6. halom körzete
Cernavoda III. Boleráz típusú telep leletanyaga

XVIII. tábla Kétegyháza 5-6. halom körzete
Cernavoda III. Boleráz típusú telep leletanyagáa

III. A magyarországi emlékanyag elterjedése és kulturális kapcsolatai

a./A kárpát-medencei temetkezések:

A korszak hazai kutatói egyetértettek abban, hogy a hazánkban feltárt temetkezések fontosabb elemeik alapján elsősorban a Jamnaja kultúrával mutatnak kapcsolatokat.⁹⁷ A rendelkezésre álló anyag alapján Kalicz a keletmagyarországi kurgánok két típusát különítette el, elsősorban területi alapon, hiszen rituális tekintetben a "szabolcsi típusu nagy halmok" és a "hortobágyi okkersirok" a legtöbb ponton azonosak.⁹⁸ Az újabb halomfeltárások eredményei is arra mutatnak, hogy az eddig feltárt hazai gödörsíros típusu temetkezések felosztása inkább lehetséges kulturális, mint területi alapon. A gödörsíros kurgánok ugyanis, mint ezt a dévaványai, kétegyházi feltárások és a Békés megyei,⁹⁹ valamint a marosvidéki halmokra vonatkozó megfigyelések mutatják, az egész Tiszántul területén elterjedtek, ideértve a mai Tisza egyes szakaszainak nyugati partját is.¹⁰⁰ A csoportokban, halommezőkben, gyakran sorokban, láncszerűen elhelyezkedő, váltakozó magasságu halmok száma több ezerre tehető az azelőztes felmérések alapján.¹⁰¹ Az egymástól távolabb eső halommezők kutatása so-

rán azonos, gödörsiros típusu temetkezéseket tártak fel.¹⁰² Ilyenformán a keletmagyarországi kurgánok tulnyomó többsége gödörsiros eredetűnek tartható, elterjedési területük pedig szervesen összefügg az Erdélyben, Maros, Aranyos völgye, a Bánátban és az Olt vidéken feltárt hasonló jellegű halommezők területeivel.

A magyarországi feltárások több esetben jól mutatják, hogy az egyes nagyobb kurgánok több etapban épültek. /Balmazújváros-Kárhozott halom, Dévaványa-Barcé halom, Püspökladány-Kincsesdomb, stb./ Az egyes feltöltésekhez egy, esetleg két utántemetkezés tartozott. Ezeket az egymás fölötti sirstratigráfiában elhelyezkedő temetkezéseket többször a csoporton belül is azonos sirszerkezet, tájolás és mellékletanyag jellemzi.¹⁰³ Nem mondhatjuk ezt a Püspökladány-Kincsesdomb temetkezéséről, ahol az említett jellegek igen eltérőek voltak.¹⁰⁴

A hazánkban feltárt legtöbb gödörsiros típusú temetkezés Ny-K irányítású, vagy ettől kis mértékben eltérő. Kivételt képez Püspökladány-Kincsesdomb alaptemetkezése, valamint a Jósza András által feltárt Oros-Nyirjes melletti halom sirja. /ÉK-DNy, illetve É-D tájolás./

Több, a halott fektetésére vonatkozó adat a

bolygatások, rossz megfigyelések miatt hiányzik, világos azonban, hogy a temetkezések nagy többsége haton, felhuzott lábbal történt.

Két fő sirforma ismeretes. Az egyik típusnál a sirt faszerkezet borítja, másiknál ennek alkalmazását gyékényből, szövetből vagy fűből készült sirtakaró helyettesítette, ezek egyszerű gödörsirok.¹⁰⁵

A feltárt faépítményes temetkezések közül néhány külső formájában is mutatja a sir "ház"-jellegét. /Debrecen-Basahalom, Balmazújváros-Kárhozott halom/ Erre vonatkozó adatunk kevés van, a régebbi feljegyzések hiányosságai miatt a "sirkamra" vagy "sirláda" gyakran nem rekonstruálható. Részletes leírásból csak a kétegyházi és Balmazújváros-kárhozott halmi sir szerkezetét ismerjük. A Kárhozott halomban feltárt fa "padló" és tetőszerkezet utal részleteiben is legközvetlenebbül az építményjellegre.¹⁰⁶

A sir faszerkezete /Ulma/, illetve a sirt borító szőnyeg vagy gyékény, illetve a halott derékalja gyakran őriz festéknyomokat. Feltűnő jelenség, hogy míg a sir közelében lévő, sokszor bizonyíthatóan rituális jellegű tűzhelyek maradványai gyakoriak, a sirokban minimális a mellékletanyag, eszközök és kerámia egyáltalán nem kerültek elő.

/A buji zsinórdiszes edény szórványlelet, sem erről, sem a nagyhalászi edénytöredékről nem bizonyítható, hogy gödörsiros temetkezésből került volna elő. Mivel ezek analógiái a melléklet nélküli gödörsiros temetkezéseknél későbbiek, nem valószínű idetartozásuk - lásd alább./ A mellékletek közül rituális szempontból legfontosabbak az un.okkerrögök, melyek legtöbbször vállnál, a koponya közelében fordultak elő. Legszebb példányuk a Kétegyháza 3.halom /Török halom/ 7.sirjából került felszínre.

Több szempontból megegyezik, lényeges vonásaiban viszont eltér a kurgánokból előkerült "okkersiroktól" a Csongrád-Kettőshalmon feltárt temetkezés. Ettől eltekintve a többi ismertetett temetkezés kulturálisan egységesnek tekinthető, és rokonsága a Kalicz által említett romániai - főleg olténiai - és bulgáriai gödörsirok többségével tagadhatatlan.

Nem mondhatjuk ezt a kelet-szlovákiai és a Kalicz által Erdélyből ismertetett halomsirokkal kapcsolatban, legkevésbé pedig a szerbkereszturi hamvasztásos temetkezés vonatkozásában. A kelet-szlovákiai halomsirok, amelyek rituális szempontból nem képviselnek egységes csoportot, a belőlük ki-

került kerámiaanyag alapján pedig elsősorban a kislengyelországi korai zsinórdiszes csoportokhoz állnak közel. Okkerfestéknek nyoma sincs. Néhány csontvázas sir /Lesné 1., 2. halom/ fektetését tekintve megegyező a gödörsiros temetkezésekkel, viszont a fektetésnek ez a módja igen gyakori az erdős sztyeppein és erdős zóna zsinégdiszes közösségeinél is.¹⁰⁷ A kelet-szlovákiai halmokat kulturális szempontból a Jamnaja kulturához kapcsolni csak abban az esetben lehet, ha feltételezzük az összes zsinórdiszes csoport "gödörsiros" /"Kurgán"/ eredetét. Ez a feltevés azonban mind tipológiai, mind időrendi és geográfiai szempontból tarthatatlan, mint ezt az alábbiakban megpróbáljuk kimutatni.¹⁰⁸ Így a kelet-szlovákiai halomsírok rokonsága a kelet-magyarországi gödörsiros kurgánokkal legalábbis erősen vitatható.

Az Erdélyben, Vlădhăza, Bedellő körzetében feltárt halmok gödörsiros jellege szintén nem bizonyítható.¹⁰⁹ Előkerült viszont Erdélyben egy, a Tiszántul gödörsirjaival teljesen analóg jellegű temetkezés, ami a gödörsiros csoportok kétségtelen jelenlétére utal legalábbis a folyóvölgyek területén.¹¹⁰ Aranyosgyéres /Cimpia Turzii/ közelében, az Aranyos folyó alacsonyabb terraszn három kurgán van.

/A kurgánmező nagyobb kiterjedésű volt, területére a község házai épültek/ Dr.Ferenczy István /Kolozs-vári Történeti Múzeum/ az egyik kurgán alatt lépcsőzetesen ásott, a kétegyházi 3.halom alaptemetkezését borító gerendaszerkezettel azonos típusu tetővel fedett négyszögletes gödörsirban Ny-K irányításu, háton, felhuzott lábakkal fekvő csontvázat talált.¹¹¹ A temetkezésnek a tiszántuli és ol-téniai csoporthoz tartozása vitán felül áll.

A szerbkereszturi sir sem ritusa, sem mellékletei alapján nem kapcsolható ehhez a tipushoz, kronológiai szempontból pedig későbbinek tűnik.¹¹² A szerbkereszturi edény, a keletszlovákiai halomsírok és az erdélyi zsinegdiszes kerámia tehát a közvetlen kapcsolatok bizonyíthatatlansága miatt nem nyújtanak segítséget a gödörsíros temetkezések relatív időrendje meghatározásához. Ha mindezek-től eltekintünk, az ismertetett gödörsíros temetkezések rituális szempontból egységesnek látszó csoportját tanulmányozhatjuk, amelynek keleti eredete tisztázott, relatív időrendje és őstörténeti jelentősége, vándorlásának körülményei viszont olyan kérdések, amelyeknek egyelőre csak megközelítést kísérelhetjük meg. A vizsgálat alapja az egyes temetkezések és analógiáik hozzávetőleges relatív

kronológiai szintjének meghatározása.

b./ A legkorábbi sztyeppei eredetű népcsoport
a Kárpát-medencében

A gödörsiros halmok népének korai, a bodrogkereszturi időszakban történő megjelenését Gazdapusztai Gyula a Csongrád-Kettőshalom "okkersirja" révén látta igazolva. A sirt mellékletei alapján a Bodrogkereszturi kultúrához, ritusa alapján pedig a Tiszántul gödörsiros kurgánjaihoz sorolta.¹¹³

A ritust illetően álláspontja megalapozottnak tűnik, amennyiben a sajátos fektetést és az okker jelenlétét vesszük figyelembe. Ez a két tényező viszont véleményünk szerint csak arra enged következtetni, hogy a temetkezés nagy általánosságban a kelet-európai, közelebbről a sztyeppei eneolitikumhoz kapcsolható ritusát tekintve. Azok a motívumok, amelyeket a közelebbi időrend meghatározása érdekében szembavehetünk, eddig feltárt gödörsiros kurgánjaink koránál régebbi időre datálják a csongrádi sirt. Az az együttes, amely földrajzilag és kulturális összképét tekintve egyaránt legközelebbi, valószínűleg közvetlen rokonságban áll a fent leírt sirral, a marosdécsei rézkori temető, amelynek keleti kapcsolatai régóta ismertek.¹¹⁴

Az első bizonyíték, amit a két együttes összetartozása mellett felhozhatunk, egy negatívum. Sem Marosdécsén, sem Csongrádon nem volt nyoma a sírok fölött kurgannak, és nagyon valószínű, hogy Csongrád-Kettőshalmon is, akárcsak Marosdécsén, lapossíros temető volt.

Mind a mészkő, mind a rézgyöngyök pontos és nagyszámu analógiáit találjuk a marosdécsei temető mellékletanyagában. Mindezek természetesen csak akkor tekinthetők a kulturális összetartozás bizonyítékainak, ha a ritus leglényegesebb jegyei mellett vesszük őket figyelembe. Elsősorban a sajátos fektetés, az ovális sírforma, az alföldi gödörsíros kurgánoktól eltérő okkerhasználat játszanak fontos szerepet. Mind a csongrádi sír, mind a marosdécsei temető sírjai igen nagy mennyiségben tartalmaznak vörös okkert, amely a sír egész területén, a vázon, a mellékleteken is megfigyelhető, és ezenfelül találjuk a halott mellékleteként külön csomóban, mint említettük esetleg zacskóban, tarsolyban elhelyezett festékrögöket. Egyező vonás a gyöngyök - Marosdécsén gyöngysorok - a lábnál és a medencénél való elhelyezése is. A kulturális összetartozás szempontjából rendkívül lényeges tényező a trapéz metszetű hosszú kőkések jelenléte

mindkét lelőhelyen, néhány esetben azonos elhelyezésben. Ezeknek a ritusban játszott különös jelentőségére a marosdécsei temető kapcsán már Kovács István rámutatott.¹¹⁵

A hazai rézkori kultúrák közül csak a Tiszapolgári és Bodrogkereszturi kultúra jöhet számításba a Csongrád-Marosdécse komplexummal kapcsolatban. Mellékleteit tekintve a csongrádi sír ezen rokonkultúrák mindegyikéhez kapcsolható. A marosdécsei temető egyes edényformái, és a rajtuk fellelő benyomott, háromszög formába is rendeződő körökből álló diszítés a Tiszapolgári kultúra felé mutat, viszont a több temetkezésben megtalálható kisméretű rézárak, valamint a temető területén előkerült ellentett élű rézcsakány inkább a Bodrogkereszturi kultúra időszakára utalnak.¹¹⁶ Valószínűnek tűnik, hogy a marosdécsei temető mint "terminus ante quem" fogható fel a csongrádi sír közelebbi relatív kronológiája szempontjából, vagy éppenséggel egykoru vele. A fentiekben felhozott érvek alapján nem tartjuk valószínűnek, hogy a csongrádi sír későbbi lenne Marosdécse temetőjénél, tehát semmiképp sem lehet egykoru az alföldi gödörsíros kurgánokkal, amelyek analógiái viszont Nyugat-Ukrajnában is biztosan későbbiek, mint a Bodrogkereszturi kultu-

tura. Arra a feltevésre, amely szerint a marosdécsei temető az egyik sirban talált réztorques alapján föltétlenül későbbi, mint a tiszántuli Bodrogkereszturi kultúra, és a gödörsiros kurgánok népének egyik legkésőbbi kárpát-medencei együttesét képviseli, a későbbiekben térünk ki.¹¹⁷

A csongrádi sir és a marosdécsei temető kapcsán felvetődő legfontosabb őstörténeti kérdések hazánk keleti részének kapcsolata a moldvai és ukrainai területekkel a Cucuten-Tripolje kulturák időszakában. Ukrajna, Moldva és Románia területén az utóbbi években több olyan leletegyüttes került elő, és sok olyan kutatási eredmény született, amelyek egyrészt ezeknek a kapcsolatoknak különös jelentőségét mutatják, másrészt hozzájárulnak ahhoz, hogy a régebben globálisan "sztyeppei befolyás" néven összefoglalt, de részleteiben nem tisztázott folyamat különböző, időszakát és jellegét tekintve eltérő fázisait megvilágítsák.

Azok a sírok és temetők, amelyek a tárgyalt hazai együttesek egyenes analógiáit mutatják, a Szovjetunió területén elsősorban a Szrednyij Sztog II. rétegével párhuzamosítható időszekekre datálhatók. Ezt a fázist képviselik a dnyeper-donyeci kultúra legkésőbbi sírjai és a Jamnaja kultúra legkorábbi

temetkezései is. Ami a marosdécsei Marjupollal való párhuzamosítását illeti, itt véleményünk szerint csak a marjupoli temető utolsó sirjai /XXI. és XXIV.sir/ jöhetnek szóba, és valószínűnek tűnik, hogy csak mint "terminus post quem".¹¹⁸ Ugyanez mondható el a Nyikolszkije mellett /Dnyepropetrovszk körzete/ feltárt temető kapcsán is, és ide-sorolhatjuk a Vasziljevka mellett /Zaporozséc körzete/ feltárt temetőt is. Ezek szintén a Szrednyij Sztog II. előtti neolitikus periódushoz tartoznak.¹¹⁹

Az egész ritus közeli analógiáit mutatják viszont Csapli temetőjében az la-5a jelzetű sírok, valamint az ezekhez Dobrovolszkij szerint is igen közel álló, Vinográdnij Osztrovon feltárt temetkezések. Nemcsak a fektetés és okkerhasználat módja, a Garasanin szerint kiemelt jelentőségű kókések,¹²⁰ valamint rézgyöngyök egyeznek meg, hanem a viselet olyan specifikus elemei is, mint a Marosdécse és Csaplin egyaránt jól megfigyelt és rögzített, Unio kagylókból készített gyöngyökből álló fűzér, melyet a derék köré csavarva, mintegy övként viseltek.¹²¹

Petro-Szvisztunovo temetőjében a ritus speciális jegyei mellett szintén a kőpengék kiemelt jelentőségét láthatjuk, és a viselet említett elemeit találjuk meg. Különös figyelmet érdemel a temető

1.sirja. Ovális gödörben a hátán, felhuzott lábakkal fekvő, okkerrel beszórt, fejjel Ny-ra tájolt temetkezés, a csongrádi rézgyöngyökkel megegyező, 120 darabból álló gyöngyfűzér, kőkés, három kővéső melléklettel. A bal kézfejnél okker-rög melléklet volt.¹²² A sirban talált gyöngyök, a karperec és a két lemezből hajlitott "réz-csővecske" analógiáit többek között a karbunai kincsben és Habasestin találjuk meg.¹²³ A 2.sir Unio kagylógyöngyökből álló füzére Csapli említett sirjai és Marosdécse felé mutat.¹²⁴

Rendkívül jelentős számunkra a moldvai Kainari mellett feltárt, Tripolje BI típusu edénnyel datált temetkezés, mind a relativ kronológia, mind a történeti kapcsolatok szempontjából. Itt kis-méretű kurgán alatt feküdt a hátán, felhuzott lábakkal eltemetett férfi. A temetkezés sok okkert, a már említett Tripolje edényt, két kőpengét és egy nucleust, valamint egy rézkarperecet és egy réz nyakperecet tartalmazott. Mind a karperec, mind a torques elhegyesedő végű, és valószínűleg mindkettőn az említett Szrednyij Sztog II. sírokból és Marosdécseről ismert Unio kagylógyöngyök voltak. A temetkezés Movsa szerint a legkorábbi halmos temetkezés a Tripolje kultúra terü-

letén, és a Szrednyij Sztog II típusu kerámiával datált korai Jamnaja kurgánokhoz köthető.¹²⁵ A sirt tehát a Szrednyij Sztog II - korai Jamnaja és a Tripolje törzsek legkorábbi kapcsolatainak egyik emlékeként tarthatjuk számon. Ezek a kapcsolatok főleg a Tripolje BII., CI. fázisban élénkülnek meg. Tanúsítják ezt a Tripolje telepeken fellépő, kagylós soványításu, bepecsételt, gyakran zsinórdíszes, durva, seprőzött felületű edények,¹²⁶ illetve a Cucuten A-B, majd B periódusban Románia területén megjelenő "C" kerámia.¹²⁷ Movsa szerint ezeknek az erősödő kapcsolatoknak köszönhető a háton, felhuzott lábakkal fekvő temetkezések elterjedése a Tripolje kulturában.¹²⁸

Ennek a kérdésnek kapcsán, valamint általában a rézkor-korabronzkor sztyeppei kapcsolataival összefüggésben rendkívül fontos Casimcea okkersirja, és az itt talált lőfej formájú kő jogarfej problémája.¹²⁹ Arra nézve, hogy a temetkezés a keleti kapcsolatok korai szakaszát reprezentálja, a kutatás állaspontja meglehetősen egységes. Berciu több munkában kifejti azt a nézetet, amely szerint a casimceai sir a Cernavoda kultúra temetkezése, és Ceamurlia de Jos "okkersirja" radiocarbon adata alapján próbálja datálni.¹³⁰ Véleményünk szerint

S. Morintz és P. Roman nem alaptalanul bírálják Ber-
ciu módszerét épp ebben a vonatkozásban. /Cea-
murlia de Jos ekkersirjának kulturális helyzete
nincs pontosan meghatározva,¹³¹ Meg kell jegyezni,
hogy a tárgyalt sir sztéleje a Dnyeszter és a
Duna között feltárt analógiák alapján késői, az
Uszateve fázist követő periódust képvisel.¹³²
A casimceai sir mellékletanyaga viszent részben
az említett, Bodjanszkij által Petre-Szvisztunove
temetőjében feltárt sírek kőeszközeinek analógi-
aja,¹³³ ami Merpert és Vladimir Dumitrescu vélemé-
nyét erősíti, vagyis e sir kerai, mindenképpen
az Uszateve előtti időre, legvalószínűbben pedig
a Cucuten A-B periódusra való datálását támasztja
alá.¹³⁴

Mint fentebb említettük, a maresdécsei sírek
legközelebbi analógiái a Szrednyij Sztog II temet-
kezések, illetve ennek késői szakaszában vele
kapcsolatban álló kerai Gödörsíres kultúra
/Jamnaja kultúra/ sírjai között lelhetők fel el-
sősorban. Mindezek alapján megkecseztatható a fel-
tevés, hogy Kainari, Casimcea ekkersirja és a XXXX
"Sceptumek" valamint Maresdécse és a csongrádi
sir együtt a Szrednyij Sztog II. - Tripolje BI.
- II. - Cucuten A-AB - Tiszapolgár vége - Bedreg-
keresztur fázisokhoz köthetők, esetleg ezen belül

egységes horizontot képviselnek.¹³⁵ Feltételezhető, hogy az itt bemutatott temetkezés és Marosdécse temetője által reprezentált együttes a legkorábbi sztyeppei kapcsolatok, egyes sztyeppei csoportok behatolásának eredménye. Ezek a csoportok a Szrednyij Sztog II. anyaggal jellemzett, a Tripolje BI-II periódus idején virágzó sztyeppei népesség emberei lehettek, amely népesség erőteljes kapcsolatokat mutat a későbbi Jamnaja kultúra felé.¹³⁶

A csongrádi sirt hazánkban a legkorábbi sztyeppei kapcsolatok emlékének kell tekintenünk.

c./ A Gödörsiros /Jamnaja/ kultúra megjelenése és kapcsolatai

A gödörsiros kurgánjainkat építő népcsoportok keletmagyarországi uralmának idejét Kőszegi a Bodrogkereszturi kultúra és a Hatvani kultúra közötti periódusra keltezi.¹³⁷ Kalicz Nándor a Badeni kultúra végétől kezdődően számol velük Keletmagyarországon,¹³⁸ Gazdapusztai Gyula azt a már fentebb említett véleményt képviselte, mely szerint beáramlásuk a középső rézkorban kezdődött, és a korai bronzkorig tartott.¹³⁹

Mivel mindhárom idézett szerző csak általánosságban, vagy éppenséggel erősen vitatható szem-

pontok alapján foglalkozott a Jamnaja kultúrában megfogható analógiákkal, nem került sor az egyes kulturális összefüggések részletes kimunkálására.¹⁴⁰

d./ A temetkezési rítus jellegzetességei és elterjedése

Tény, hogy a Jamnaja kultúra évszázadokon át szinte teljesen egységes temetkezési ritusa, a kerámia ritka előfordukása alaposan megnehezíti temetkezéseink relatív kronológiájának megállapítását. A fentebb említett szempontok rendkívül ingatagoknak bizonyultak az újabb nagyszabású kurgánfeltárások fényében.¹⁴¹ Minthogy azonban felmerültek az aldunai és alföldi "okkersirokkal" kapcsolatosan olyan nézetek, melyek a Jamnaja kultúra népességével való etnikus összetartozást nem látják megfelelően igazoltnak,¹⁴² nem hagyhatjuk el a rítus keleti analógiáinak összegzését.

Módszertani szempontból fontos kérdés, hogy a ritusazonosság és az etnikus összetartozás bizonyítása az egyes temetkezések vagy sírcsoportok között milyen jellegek összehasonlítása révén lehetséges. Kalicz Nándor elsősorban az általános vonások hasonlóságára hívja fel a figyelmet olyan adatok alapján, melyek többsége a sztyeppei kurgánok sokaságára általában érvényes, az egész kurgánra, mint kultúra-

lisan és időrendileg nem lehatárolt komplexumra vonatkozik, és nem fektet súlyt az egyes analóg temetkezések stratigráfiai helyzetének, elterjedésének vizsgálatára.

A fa és kő sirépitmény, a halotti derékalj és takaró, a mellékletek szegényessége, vörös és fehér festékanyag előfordulása, tűznyomok és áldozóhelyek gyakorisága mint a ritus fontos vonásai igen figyelemre méltóak, de általános összegzésük kevésbé alkalmas a konkrét kapcsolatok tisztázására.¹⁴³ A déloroszországi kurgánoknak a Délkelet-Európában találhatóakkal "analóg" tulajdonságai között szerepelnek:

A halom nagysága, mely gyakran függ a későbbi utántemetkezések számától, esetleg az eltemetett társadalmi rangjától, tehát teljesen esetleges, a halomban talált temetkezések száma, ami szintén véletlen, ha a későbbi utántemetkezések lehetőségét, a feltárások különböző volumenét vesszük figyelembe. Ezzel kapcsolatosan Kalicz megállapítja, hogy a "csoportos" temetkezések kétségtelenül egyidőben történtek a Jamnaja kultúra késői időszakában. Jónéhány, egyazon sirgödörbe temetett halott esetében ez kétségtelenül így van, különösen ahol anya és csecsemő együtt temetéséről van szó.

Ezekről már Gorodzov, és később többen, így Gimbutas és Kalicz is, feltételezték, hogy patriarchalis nomád társadalomra mutató emberáldozat emlékei.¹⁴⁴ Elfogadhatóbbnak tűnik számunkra ezekben az esetekben arra gondolni, hogy járványok, betegség miatt ugyanazon időpontban következett be a halál, s így került sor az együttes temetésre.¹⁴⁵ Az ugyanazon sírgödörbe temetett halottak esetében is gyakran sikerült megfigyelni, hogy nem egyidőben kerültek a földbe, és ez annál is inkább valószínű, mert éppen a Jamnaja kultúra utántemetkezései között találjuk azt a sírformát, mely az egész feltöltésen átvezető akna segítségével igyekszik a közösség később elhunyt tagját a korábban meghalt rokon /?/ sírjának közelébe juttatni.¹⁴⁶ Ennek tudható be, hogy több temetkezés azonos szinten található.¹⁴⁷ Nem tarthatók emberáldozat maradványának a kurgánok feltöltésében szétszórta talált embercsontok, ha tekintebe vesszük, hogy jó-néhányszor a korábbi temetkezés feldulása után temették halottjukat a már meglévő halomba a Jamnaja kultúra emberei. Gyakori ez a jelenség a Duna-Dnyeszter közötti Uszatovo alaptemetkezések esetében, melyek fölött a Jamnaja kultúra sírjai sértetlenek, tehát egészen bizonyosan az utóbbi kultúra emberei

dultak fel az eredeti alaptemetkezéseket.¹⁴⁸

Eltekintve azoktól a kurgánoktól, amelyek a különböző szinteken korban egymástól távoleső kultúrák temetkezéseit őrzik, azok a halmok, melyekből a Jamnaja kultúra azonos, vagy közel azonos ritusu temetkezései kerültek elő, a kisebb közösségek - családok, nagycsaládok - közös temetkezési helyének tekinthetők. Különösen valószínű ez akkor, ha a feltárt kurgán olyan halomsíros temető tagja, amelynek korábban feltárt alaptemetkezései is a Jamnaja kultúrához köthetők.¹⁴⁹ Hazánkban a kétegyházi 3. és 6. halmok, Dévaványa-Templomdomb, Tiszaeszlar-Potyhalom, Buj-Feketehalom kétségtelenül ilyen objektumoknak tekinthetők. Feltehető ez Valea Lupului alaptemetkezései esetében, ahol három kisebb halmet közös feltöltéssel egyesítettek, akárcsak Gurbanesti említett temetkezéseinél is. Bulgáriából a Popov régi feltárása révén ismeretes kurgán és a Bogdan Nikolov által feltárt Glavcseszka Mogila melletti 1. kurgán tekinthető ilyeneknek.¹⁵⁰ /Bár az utóbbi halom alapjába ázott, egy kőkörrrel körülvett sír különböző ritusu, helyzetük kétségtelenül arra utal, hogy azonos közösségbe tartozó egyénekről van szó. lásd alább./

A ritus egyes elemeinek vizsgálata során a sirgödör illetve sirkamra kialakítása, a sirépitmény elkészítése érdemel figyelmet. A sirgödörök lekerített sarku négyszögek, ritkábban ovális formájúak. Csaknem minden esetben különös figyelmet fordítottak a sir és a sirépitmény kialakítására. Hazánkban ezt elsősorban a Balmazújváros-Károlyhalom említett temetkezése mutatja. A sírokat védő faszerkezetek, a temetkezést borító gyékény, szőnyeg, a baldachinok, sátrak alkalmazása arra mutat, hogy a sirt mintegy ház, kunyhó, végső lakóhely gyanánt készítették elő és védték meg. A Jamnaja kultúra temetkezéseinek feltárása során már Gorodkov is megfigyelte a sir fölött vízszintesen elhelyezkedő gerengyszerkezet mellett azt a formát, amikor az háztetőszerűen van kialakítva. Ugyancsak ő jegyzi meg, hogy ezt a szerkezetet gyakran nád, gyékény borítja, egy esetben a sírfalakon és a sírfenekén is gyékény nyomai voltak. /Hutor Szpakova 11/2. sír - Gorodkov szerint a vár körül a gyékény sárgára volt festve./ A sír sáterszerű kialakítása a Dévaványa-Barcá halom temetkezésére emlékeztet, akár csak egy másik gödörsíros temetkezés, amelyet a Barcá halom 1. sírjával azonos módon ástak le, a halom gödörsíros alaptemetkezése mellé. /Széles

1. sír

gödrt ástak a halom alapjáig, majd ennek közepébe ástak a sirt./ A halmon átvezető aknát itt is lösz szemcsék, rögök jelezték.¹⁵¹

Ugyanílyen jellegű a Sztorozsevajja Mogila lelőhelyen feltárt, a hires kétkerekű kocsi maradványait tartalmazó, gyékénnyel fedett temetkezés.¹⁵²

A sirnak fával, gyékénnyel, esetleg kővel való letakarása a Jamnaja kultúra legkorábbi időszakától meglévő szokás. Így festett gyékénnyel volt borítva az a gyermektemetkezés, melyet Sztolar Hutor Popova /Kraszniy Jar, Alsó Don vidék/ mellett tárt fel, és amely hegyesfenékű neolitikus jellegű edénye alapján a legkorábbi Jamnaja temetkezések egyike.¹⁵³ Fával, kővekkel borított a Novocsernomorje közelében feltárt jamnaja sírok többsége is.¹⁵⁴ Eliszta körzetéből Rikov említ két jamnaja temetkezést, amelyek körül a középpont felé dőlő cölöpök nyomát találta. A jelenséget a "sir a halott háza" elképzeléssel magyarázza, mely a sztyeppei nomádoknál hosszú időn át követhető.¹⁵⁵ A nikopoljei kurgánmező ismertetése során Krivcova-Grakova említi a legkorábbi temetkezések többségénél a faborítás meglétét. A korai fázisban gyakori a gyékénnytakaró alkalmazása, az 1937-ben feltárt 3.kurgán alaptemetkezése csupán gyékénnyel volt fedve. Szintén

felveti a kunyhók, illetve sátrak utánzásának valószínűségét a sirépitmények kapcsán.¹⁵⁶ Mivel a Jamnaja kultúra legkorábbi fázisában éppugy, mint a késői sírokban, megvannak az építmény-jellegek, nem tarthatjuk szerencsésnek M.Gimbutas terminológiáját a korai illetve késői fázist illetően.

/Korai fázis = gödörsiros /:pit-grave:/, késői fázis = kunyhósiros /:hut-grave:/ /. Ellentmond ennek a felosztashoz a hazai leletanyag is, hiszen nem feltételezhető lényeges időbeli különbség a kétegyházi 6.halom "gödörsírai" és a 3. vagy 5.halom "kunyhósírai" között. Gimbutas terminológiája valamiféle lépcsőzetes gödör-kunyhó-katakomba "átfejlődést" sugall, ami egyáltalában nem valószínű.¹⁵⁷

A legtöbb gödörsiros temetkezésben megtalálhatóak a sírfenékre terített derékalj nyomai. Ezek anyaga gyakran szintén gyékény, sok esetben bőr, gyakori a fa, illetve fakéreg alkalmazása is. Szőnyeget is felhasználtak derékaljként.¹⁵⁸ Akárcsak a tapasztott, gondosan simított sírfenék, a sír ilyen jellegű kibélelése is a sír "lakóhely" jellegét fejezi ki.¹⁵⁹ Ezt az elképzelést tükrözi maga a kurgán is, különösen, ha tekintetbe vesszük az egy kurgánban talált gödörsírok egy családhoz tartozását bizonyos esetekben. Nem tarthatjuk alaptalannak

azt a felfogást, mely a kurgánt építészeti jellegű alkotásnak, illetve épület jelképeknek tartja.¹⁶⁰

A kurgán ház-jellegű felépítésének egyik legjobb példája a század elején Berbovka mellett /Dnyeper-vidék/ feltart kurgán. Problematikájával Formozov részletesen foglalkozik. A kurgánban kör alaprajzu építmény maradványait találták, melynek falat függőlegesen álló diszített kőlapok alkották, és diszített fa tetőszerkezet borította. A kurgánban Jamnaja temetkezések voltak. Ezt, és a közelében talált két másik, hasonló felépítésű kurgánt Formozov a III. évezred végére teszi, a Jamnaja kultúra késői, a korai Katakomba kultúrával egykorú fázisába sorolja.¹⁶¹

A sir berendezésének bizonyos részletei kétségtelenül tartalmazzák az egyes közösségek házainak, sátrainak elemeit.¹⁶² Az említett Sztorozseva-ja Mogila lelőhelyen talált kocsi temetkezés, a Tri Brata kurgánok kocsimodelljének esetében a lakókocsi jelképezéséről beszélhetünk, ami a tipikus sztyeppei mozgó életformára mutat.¹⁶³ Erre látszanak utalni a sátorszerű gyékényborítások. /Dévaványa-Barcé halom fentebb említett temetkezését szintén gyékénysátor borította./ Különösen érdekes a festett szőnyegek és gyékények alkalmazása, annál is inkább,

mert ezek az elemek a bőrök /prémek/ alkalmazása mellett a magyarországi gödörsirokban is megtalálhatók. /Sárrétudvari-Balázshalom, Hortobágy-Pap-egyháza, Hortobágy-Árkus-Kettőshalom, Hortobágy-Pipások, Hortobágy-Halászlaponya/ Gimbutas a katonakombasírok kapcsán említi ezeket, viszont bizonyíthatóan korábbi temetkezésekből is ismertek, mind a Szovjetunió, mind Románia területéről.¹⁶⁴ Melenyev a Novocserkasszk melletti 7.kurgán 7.temetkezése feltárásánál figyelte meg a halott lábánál a sírtakaró vörös okkerrel festett geometrikus mintájának lenyomatát.¹⁶⁵

A Duna és a Dnyeszter közötti kurgánmezők feltárása során került elő egy gödörsíros temetkezés, melyet színes szőnyeg borított. /Bastanovka 4.kurgán, 24.sír/ A szőtt motívumok a Ny-DNy irányítású sír hosszában futó fekete-fehér sávok voltak. A sírt a szőnyeg felett elhelyezkedő két kőlap védte.¹⁶⁶ Durva szőnyeget említenek a holbocai kurgán legrégibb, háton zsugorított helyzetű temetkezései kapcsán is.¹⁶⁷ A Bastanovkáról említett sír analógiáját az említett magyarországi temetkezések mellett a Gurbanesti 2.halom 7. és 12. temetkezéseiben találjuk. /Utóbbi alaptemetkezés, míg a 7.sír feltehetőleg utólag az alapba ástott temetkezés./

A 7.sírt lépcsőzetesen ásták, a sírgödöröt a két lépcsőn elhelyezkedő gerendaszerkezetek védték. A felső gerendaszerkezet alatt figyelte meg a feltáró a fekete-fehér sávos lenyomatokat a sír lépcsőjén.¹⁶⁸ A 12.sír baldachin-szerű sátor maradványait őrizte. A sír sarkaiban és középvonalán kerültek elő karónyomok, a gödör szélén rossz állapotban megmaradt szövetmaradványok voltak. Ezek a vizsgálatok szerint teveszőrből készültek.¹⁶⁹

Az említett temetkezések mellett, melyekből az egyes tiszántuli temetkezéseknél is megfigyelt festett sírtakarók, illetve sátorszerű maradványok kerültek elő, a kultikus élet szempontjából a Krim Jamnaja, illetve Kemi-Oba kultúrához tartozó temetkezései különösen figyelemreméltóak. Itt a sírkamrák festése igen gyakori jelenség, amit a Banát területén Milleker figyelt meg. /Ulma/ A számunkra legérdekesebb jelenség a Krim területén az okkerrel felvitt napábrázolás mellett a sírládák diszitésének módja. Fő festékanyag az okker és a szén, néha a fehér festék is előfordul. Vörös és fekete, illetve vörös és fehér sávok láthatók a sírláda oldalain, rombuszok, háromszögek, koncentrikus körök, vagy egyenes, párhuzamos sávok formájában.¹⁷⁰ Részletes összefoglalásukat adja

Formozov, aki megemlíti, hogy festett fa sírkam-
rák is előkerültek ugyanezen a területen.¹⁷¹

Sepinszkij az említett motivumokat a napkultusz-
szal hozza összefüggésbe, ami, főleg a kifejezett
napszimbólumokat figyelembevéve, valószínűnek lát-
szik.¹⁷² Formozov megállapítja, hogy az alkalmazott
- a berbovkai kurgán kromlechjén kőbe véselt -
geometrikus diszítés helyi felső paleolitikus gyö-
kerekre megy vissza. A berbovkai kurgán véselt mo-
tívumai megfelelnek a Miller által ősi napszimbó-
lumoknak minősített jeleknek. Ide sorolhatók a
párhuzamos, egyenes vagy cikk-cakk sávok, illetve
diagonális rombuszokból álló minták.¹⁷³

A tárgyalt, a sírszerkezetet diszítő festési
eljárásoknál sokkal általánosabb vonás a csaknem
minden gödörsíros temetkezésben megfigyelt okker-
festés - gyakran a koponyán - illetve okkerrög
melléklet is.

e./ A vörös okker jelentősége a gödörsíros
temetkezésekben

Feltételezésünk az, hogy az okkerfestés, ha nem
is csak a temetkezési szertartásnál alkalmazták,
mindenképpen rituális jelenségnek tartható. Ez a
vörös festékanyag az egész őskor folyamán az élet
/vér/ színét jelentette, és ennélfogva a termékeny-

séggel kapcsolatos ceremóniáknál volt igen fontos szerepe. A termékenység-aspektust a temetésnél való alkalmazása esetén sem zárhatjuk ki, viszont itt a festék közvetlen jelentésére, az életerő szimbolizálására kell gondolnunk. Ilyenformán az okkerfestés a temetkezéseknél alkalmazott legrégibb mágikus ceremóniák egyike, és a temetkezés alapvetően közösségi jellegét van hivatva erősíteni. Elterjedése annyira széleskörű, hogy a gödörsíros kurgánokban való alkalmazása semmiképpen sem tekinthető specifikusnak - ezért nem tartható helyesnek a kultúra régebben alkalmazott "Okkersíros" elnevezése - bizonyos jelenségek viszont arra utalnak, hogy ez a motívum a tárgyalt rítus szempontjából különleges súllyal esik latba.¹⁷⁴ Ilyen jelenségnek kell tartanunk a sírba igen gyakran mellékletként helyezett okkerrög előfordulását. A vörös okkerrög sokszor egyedüli mellékletként való alkalmazása a Jamnaja és a Katakomba kultúrákra jellemző, ezek temetkezési rítusának egyik leglényegesebb elemét jelenti.¹⁷⁵

A magyarországi gödörsírokból a vörös okkerrögöt a fej közelében, a vállnál találjuk általában, így Kétegyháza 3. halom alaptermetkezésében

a tönkrement bőrzacskó lenyomatát őrző rög is a vall táján került elő. Ennek párhuzamaként fogható fel a Gorodzov által feltárt egyik gyermektemetkezés mellén talált okkerrög - az utóbbi két sírban a festék csak ebben a formában volt.¹⁷⁶ A Szovjetunió és Románia területén az okkert többször edényben helyezték a sírba.¹⁷⁷

A félig ülő helyzet kialakítását a fej megemelésé-
se révén sok esetben úgy érték el, hogy a fej alá nagyobb okkerrögöt helyeztek.¹⁷⁸

Felmerül a kérdés, hogy alakult ki az okkerhasználat általános gyakorlata mellett az említett specialis forma? Ez utóbbi az okkerrög varázserővel bíró "szent" tárgyként való alkalmazásában fejeződik ki. Feltételezzük - bár csak negatív bizonyítékok alapján - hogy a ritusnak ez a motivuma a már kialakult Jamnaja kultúra társadalmi környezetében jött létre. Az eljárás a nyugati tájolasú sírokban, a moldvai, Olt vidéki, magyarországi temetkezésekben igen gyakori. A Jamnaja kultúrát megelőző neolitikumban az okker ilyen formában való alkalmazásával nem találkozunk, bár az okkerfestés gyakorlata igen nagy mértékben elterjedt.¹⁷⁹

Meg kell említenünk, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók - elsősorban a Szovjetunióban - bár

az okkerfestés jelentőségét kiemeltnek tartják, csak mint általános jelenséggel foglalkoznak vele.¹⁸⁰

A Kétegyházán feltárt 6.halom alaptemetkezéséből és a 3.halom 6.sirjából származó okkerrögök anyagának vizsgálata érdekes eredményre vezetett.¹⁸¹

A vizsgálat eredményeként megállapítható volt, hogy a két szóbanforgó "okkerrög" nem festékrög, hanem a talaj felső, nedves humuszcétegéből kézzel alakított forma, melyet a vörös, feltehetően messziről hozott festékanyaggal alaposan befestettek. Valószínűnek tűnik, hogy a forma elkészítése és befestése a temetési szertartás során történt. Az eljárás valószínűleg annak a mágiának a tükrözése, amely közvetlen formájában a halott okkerrel való befestésében, beszórasában nyilvánul meg, hogy az eltemetett életrekelését, illetve ujraszületését, mintegy a közösség tagjaként való megmaradását elősegítse. Feltehető tehát, hogy a sárból, esetleg agyagból gyurt forma magát a halottat szimbolizálja egy olyan rituális cselekmény során, amelynek célja, hogy a halállal szemben lépjen fel az újra-születés szimbolikus leképezése révén. Ezzel az aktussal, melyet a földből gyurt forma vörös festékekkel való befestése jelent, a temető közösség mintegy újra tagjai közé avatja a halottat, így

akadályozva meg az eltemetett teljes megsemmisülését. A leírt analógias varázslásban tehát koncentrálódik az a tudattartalom, amely a halott mellé tett étel- és italáldozatokban, bizonyos emlékünnepeken a siri áldozatokban fejeződik ki, valamint az az ősi elképzelés, mely szerint a halál a vér elvesztésének következménye, az élet visszanyerése pedig a vér által lehetséges. Az "okkerrög" tehát mágikus ceremónia során készített, az újraszületést jelképező és biztosító varázseszköz lehetett.

Lavdamer

Az eljárás első lépése a halottat jelképező kis "földszobrocska" elkészítése, második fázisa pedig ennek beszórasa vörös okkerrel. A varázslás befejezése az így létrehozott, immár mágikus erővel ható kultusztárgy elhelyezése a halott mellett. Felvetődik a kérdés, hogy nem éppen ebben a tárgyban koncentrálódó mágikus erő helyettesíti-e az egyéb mellékleteket, amelyeknek hiánya csaknem ugyanolyan mértékben jellemző a gödörsiros temetkezésekre, mint az "okkerrög" jelenléte.¹⁸² Ennek a feltevésnek nem mond ellent a tény, hogy ez az alapvető jelentőségű sirmelléklet a Katakomba kultúra sirjaiban a más kultúrákban is általános edény- és eszközmellékletek mellett található meg. Fel-

tevéünket alátámaszthatja az a megfigyelés, mely szerint a Katakomba kultúra egyik sírjában olyan vörös színű okkerrögöt találtak, mely realisztikus megformálású kis emberi fejszobor volt.¹⁸³ A lelet bizonyítja, hogy nem egyszerű festékrög melléklet-ről, hanem valószínűleg az ujrateremtésre irányuló varázslással létrehozott szent, a halott és a közösség kapcsolatát magikus erővel biztosító tárgyról beszélhetünk. /Ez annál is inkább valószínű, mivel a földfestékek - okkerek - képlékenyen nem alakíthatók, tehát ebben az esetben csak a már elkészített szobrocska utólagos befestéséről lehet szó./ Itt kell megemlítenünk azt az érdekes, a Jamnaja kultúra temetkezéseihez kapcsolható sírgödör-szerű objektumot, melyben 44 tojás nagyságú és formájú okkerrögöt talált Krivcova-Grakova a nikopoljei kurganmező ásatása során. A szerző feltételezi, hogy a közösség temetkezési helyén elrejtett vörös okkerrögök a nemzetség vagy törzs elvándorolt, eltűnt tagjainak emlékét idézni volt hivatva.¹⁸⁴ Véleményünk szerint számításba jöhet az a feltevés is, hogy ez az objektum egy közösségi ceremónia emlékét jelenti, amelynek során a temetkezéseknél elvégzett varázslást a halottakra emlékezve, azokat mintegy újra befogadva megismétel-

ték.

A vizsgált kétegyházi "okkerbögök" vörös színű festékanyagát hematit / Fe_2O_3 / képezte, amely rendkívül elterjedt vasérc, az Alföldön viszont nem fordul elő, tehát nyilván nagyobb távolságról hozhatták. Erre mutat a 3.halom 7.sirjában az okker kis bőrzacszkóban való elhelyezése is. Ennek alapján természetesen nem feltételezhetjük azt, hogy minden egyes okkerbög az említett módon készült, viszont ez a változat különösen jól mutatja azt az elképzelést, mely szerint a vörös festékanyagban rendkívüli mágikus erő koncentrálódik.

f./ A fektetés kérdése

A temetkezési rítus sajátos eleme a hátán zsugorított fektetés, melyet a legtöbb gödörsiros temetkezésnél megfigyeltek. / A póz "béka-fekvés" elnevezése onnan ered, hogy a térdben felhuzott labak a sirgödör betöltődése és a holttest elkorhadása után gyakran kétoldalra estek le, ebben az esetben a sirfenéken a labak sajátos "rombusz-formát" alkotnak./ A magyarországi és romániai alaptemetkezések legtöbbje is ebben a helyzetben feküdt. Ritkábban fordulnak elő alaptemetkezésekben nyújtott, főleg felültemetkezésekben oldalukon zsugorított csontvazak. A nyújtott helyzet gyakrabban for-

dul elő az Alsó-Volga vidékén. /Bikovói kurgánmező/
Szmirnov szerint ez a póz-helyi neolitikus tradíciókat őriz, ami a kultúra kialakulási területe szempontjából jelentős adat.¹⁸⁵ Feltételezése közel áll Merpert véleményéhez, mely szerint a legősibb Jamnaja kultúra éppen ezen a területen fogható meg, és az első szakasz temetkezései a Dnyeper és a Don közötti területen szintén alkalmaznak ezt a "Jamnaja előtti" fektetést.¹⁸⁶

Értékes adatokat szolgáltat Telegin a nyujtott illetve hátan zsugorított helyzet előfordulására az alexandriai éneolitikus telep és temető ismertetése során. Itt a donyeci fésűsdiszú kerámiát korai sztyeppei /Szrednyij Sztog II/ jellegű, kagylóval soványított anyagu kerámia követi, ennek folytatásaként fejlett, tipikus Jamnaja kerámia jelentkezik. A telepen szétszórva hátan nyujtott és hátan zsugorított temetkezéseket tártak fel. Ezek okker és kőeszköz mellékletei - az itt talált kőpengék és nyílhegyek a halmos jamnaja temetkezésekben is megtalálhatók - a két típus egyidejűségéről, illetve egymásmellettiségük egy rövid periódusáról tanuskodnak. Telegin megállapítja, hogy a hátukon zsugorított helyzetű halottak a telep Szrednyij Sztog II típusu kerámiájához, illet-

ve rétegehez köthetők, sirkerámiajuk pedig a Merpert által legkorábbinak tartott bikovói edény analógiája.¹⁸⁷

Ha tekintetbe vesszük, hogy a Kainari mellett feltárt korai Jamnaja sir és a Sztolar által feltárt igen korai jamnaja gyermektemetkezés /Hutor Popova/ egyaránt a Szrednyij Sztog II periódusra, a dnyeper-donyeci neolit végső fázisára esik, kétségtelennek látszik, hogy ez az időszak a sztyeppevidéken a "Jamnaja etnikai-kulturális terület" kialakulásával párhuzamosan kezdődő, sajátosan sztyeppe-i, egyes helyeken már halmos temetkezési ritus kialakulásának időszaka. /Az első sztyeppe-i kapcsolatok - Brailita, Casimcea, Marosdecse, Csongrád - a Cucuteni AB időszak elejétől, a Tiszapolgári kultúra végétől kezdődően./

Minthogy a Jamnaja kultúra korai fázisában hátton fekvő vazak fordulnak elő, a halott helyzete a sirban igen lényeges a kultúra különböző fázisainak meghatározása szempontjából Krivcova-Grakova véleménye szerint. Feltevését elsősorban az említett nikopoljei kurganmezőn tett megfigyelésekre alapítja, ahol a kurganok alaptemetkezéseiből hátton fekvő, a beasott, vagy későbbi feltöltéshez tartozó vazak oldalukon zsugorított helyzetben kerültek

elő. Ennek alapján igen valószínű, hogy az oldalon zsugorított helyzetben eltemetett halottak nem a kultúra legrégebbi periódusába tartoznak.¹⁸⁸ Valószínű továbbá, hogy az oldalt zsugorítás szokása a későbbi periódusban terjedt el, feltehetően a környező más kultúrákkal való kapcsolatok hatására. Egyik említett tény sem zárja ki azonban annak lehetőségét, hogy a késői periódusban ne tartotta volna magát a Krivcova-Grakova szerint csupán az első szakaszra jellemző fektetési mód, különösen a terület hatalmas kiterjedését és a kultúra számos, csak részben körülhatárolt csoportját tekintetbe véve. A szerzőt föltétlenül befolyásolta a Nikopoljén megfigyelt jelenség általánosításában a Jamnaja és Katakomba kultúra viszonyáról alkotott véleménye.¹⁸⁹ Az ő nyomán tételez föl két egymáshoz közeli halom különböző fektetésű temetkezései között kronológiai eltéréseket Berezenszkaja.¹⁹⁰ Leszköv éppenséggel szintén egymáshoz közel fekvő, illetve egy kurganban talált temetkezések melléklet anyaganak és sirépitkezésnek azonossága alapján mutat rá, hogy a fektetés alapján nem lehet időrendi különbségeket feltételezni.¹⁹¹

Ami a nyugati peremterületeket illeti, a fektetés elsősorban a kulturális kapcsolatok hatására

mutat eltéréseket. Előfordulnak az oldalukon zsugorított Uszatovo temetkezésekkel egykoru, vagy azoknál későbbi, hátán zsugorított helyzetű gödörsirok, a Valea Lupului kurgán ilyen fektetésű alaptemetkezéseit követő temetkezések, amelyek némelyike Foltesti II jellegű mellékletekkel datált, oldalukon zsugorított helyzetűek.¹⁹² Hasonló a helyzet a Holboca lelőhelyen talált temetkezéseknél is, a Baldovinesti kurgán oldalukon zsugorított temetkezései pedig a Valea Lupului kurgán utantemetkezéseinek kronológiai szintjét képviselik.¹⁹³ A Psüpkökladany-Kincsesdomb bal oldalán zsugorított, fejjel ÉK felé irányított és félkörös árokkal körülvett alaptemetkezése az Uszatovo kultúra temetkezései felé mutat,¹⁹⁴ a következő sir a Hortobágyon és Kétegyháza fel tart sírok analógiája. A két fektetés együttes előfordulása a Jamnaja kultúra késői időszakában tehát nem utal lényeges változásra a rítusban - mindkét fektetés egy fajta pihenő pózt utánoz.¹⁹⁵

g./ A következő Ny-i tájolás jelentősége

A tiszántuli, olténiai és bulgáriai gödörsirok azonossága a már említett jellegzetességek mellett legszembetűnőbben az egységes Ny-i tájolás igen erős tulsúlyában mutatkozik meg. Kérdés, hogy a

szokás csupán az Al-Dunától nyugatra eső területeken alakult-e ki, a kultura Merpert szerint speciális banáti és tiszántuli csoportja területén,¹⁹⁶ mint helyi sajátosság, vagy kimutatható a keleti területeken is? Gazdapusztai Gyula a Ny-i tájolást mint helyi, a Pontus vidéken hiányzó vonast említette.¹⁹⁷

A jamnaja típusu temetkezések tájolása nem egy-séges sokszor ugyanazon a kurgancsoporton belül sem.¹⁹⁸ Legtöbb területen éppenséggel az ÉK-i irányítás van többségben.¹⁹⁹ Az Alsó-Don vidékén és az attól nyugatra eső területeken azonban gyakrabban előfordul a Ny-i irányítás többször zárt csoportokban is. Az a tény, hogy részben területi, részben - néhány esetben - stratigrafiai különválásról lehet beszélni, valamint az, hogy a kulturenak Ny felé legmesszebbre eljutó képviselői kizárólag a Ny-i tájolást alkalmazzák, arra enged következtetni, hogy bizonyos, a kultura etnikai keretein belül szorosabb egységet képviselő népcsoportok következetesen ragaszkodtak egy irányításhoz. A kultura egész népességének mozgó, feltehetően nomadizáló életmódja nem teszi lehetővé ezeknek a csoportoknak pontos körülhatárolását. Pusztán az irányítás alapján ez aligha lehetséges, de az erre

vonatkozó adatokat fogódzóként használva megkísér-
relhetünk rámutatni arra az egységre, amelyben
a területünkre eljutó csoport kiindulását sejt-
hetjük.

Melentyev figyelt fel arra, hogy az Alsó-Don
vidéken a Ny-i tájolasu sírok döntő többséget al-
kotnak.²⁰⁰ Ezen a területen, Rosztov és Novocser-
kasszk között Kaposina 5 gödörsíros kurgánt tart
fel. A bennük talált 14 faszervezettel fedett jam-
naja temetkezés kivétel nélkül Ny-i irányításu
volt. Az elsőként feltárt kurgan háromszoros fel-
töltésű volt, az első két feltöltés azonos ritusu
jannaja sírok, a harmadik a későbbi katakomba te-
metkezés fölé épült.²⁰¹ Melentyev a Don balpartján
Bagajevszkij körzetében két gödörsíros kurganban
talált Ny-i irányításu temetkezéseket, melyek kö-
zül a 2.kurgan alaptermetkezése mellékletei alap-
ján a helyi késői jannaja, korai katakomba kor-
szakba sorolhatók nagy valószínűséggel, abba a
periódusba, melyet a Jannaja kultúra sirjaiban
megjelenő kalapácsfejű csonttűk képviselnek.²⁰²
Az alaptermetkezések fával és naddal voltak fedve
a tetőzetet rövid oszlopok tartottak. Ezekben a
a halottak haton, a jannaja felültemetkezések
oldalukon zeugorítva feküdtek. /A ritusváltás itt

a Katakomba kultúrával való érintkezés eredménye lehet./ Ugyanezen a területen Novij Akszaj közelében melléklet nélküli, Ny-i tájolasu, hátон zsugorított Jamnaja sir került elő, a későbbi felültemetkezések a donyeci Katakomba kultúra sírjai voltak. Donszkoj /Novocserkasszk körzete/ mellett két kurgan rejtett Ny-i tájolasu sírokat, az egyik temetkezés kalapacsfejú csonttűt is adott.²⁰³ Az Azovi-tenger előterében,²⁰⁴ a Krimben,²⁰⁵ az Alsó-Dnyeper vidéken²⁰⁶ szintén gyakran előfordul a Ny-i irányítás. Pervomajevka körzetében kőlappal és fával fedett Ny-i tájolasu alaptermetkezéseket tartak fel. A feltarók megjegyzik, hogy míg ezek melléklet nélküliek, az ÉK-i irányítású sírokban bővebben volt melléklet.²⁰⁶ Hasonlóan melléklet nélküliek voltak a század elején az Orel folyó balpartján feltart Ny-i tájolasu sírok.²⁰⁷ Berezenszkaja az Alsó-Dnyeper vidéken két kurganban öt Jamnaja temetkezést tárt fel, valamennyi Ny-i, illetve DNy-i irányítású volt. A korábbiak hátон, a későbbiek oldalukon zsugorított helyzetűek. Az I.kurgan 2.sírja az altalajba bocsátott lépcsős temetkezés volt, a sírfenék agyaggal volt kitapasztva és okkerrel befestve.²⁰⁹ Dnyepropetrovszk körzetében Kut falu mellett Berzovec tárt fel Ny-i

irányításu, melléklet nélküli sírokat, melyek a sírforma, fektetés, a vállnál elhelyezett okker-rögök alapján igen közel állnak a magyarországi alaptemetkezésekhez. Itt is előkerültek egymás fölött elhelyezkedő Ny-i tájolásu sírok. Az egyik későbbi, É-i irányításu sírban kalapácsfejú csonttü és késői típusu, laposfenekű edény volt.²¹⁰ A bukovinai Kruglik melletti egyik kurgánban Szmirnova gödörsíros típusu Ny-i irányításu alaptemetkezést tart fel. A sír fával fedett, a derékalj okkerrel festett volt. A temetkezés közelében az eredeti felszínen a temetési szertartás emlékét őrző tűznyom volt. Szmirnova a temetkezés értékelése kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy a podoliai, Dnyeszter vidéki Ny-i tájolásu jamnaja temetkezések közösséget alkotnak a romániai és bulgáriai gödörsírokkal.²¹¹

Moldvában a Kogilnyik folyó partján szintén alaptemetkezés volt egy Ny-i irányításu jamnaja sír. Faszervezet borította, fenekén kéregmaradványok voltak. Ugyanebben a kurgánban a később az alapba ásott gyermektemetkezés azonos tájolásu és fektetésű volt, ebből tojásformájú jamnaja edény is előkerült. A feltöltésbe ásott sírok ÉK-i irányításuak voltak.²¹² Ugyanezen a területen

Dergacsev feltárásai során félkörös árokkal körülvett gödörsiros alaptemetkezés került elő, a fektetés, akárcsak az Oboldueva által feltárt siré, megegyezik a Barcé halom és más bolygatatlan hazai temetkezések jellegzetes helyzetével. A Dergacsev által feltárt gödörsiros temetkezések némelyike korábbi Uszatovo sirt vágott át, A gödörsiros mellékletek között előfordul a "köpcös kifli" alakú csüngő és a hazai temetkezésekből szintén jól ismert több csavarodású réz és rozsz-ezüst hajkarikák.²¹³

Különösen nagy jelentőségűek az utóbbi években a Dnyeszter és a Duna között feltárt kurgánok Ny-i irányítású Jamnaja temetkezései, melyeket a festett sirtakaró kapcsán fentebb már említettünk.²¹⁴ Minthogy itt rendkívül pontos stratigráfiai megfigyelésekre volt lehetőség a különböző korú jamnaja és uszatovo sírok viszonyát illetően és a terület a késői Tripolje, Cucuten B, Cernavoda, Uszatovo és Jamnaja kulturák érintkezése szempontjából leginkább jelentős, a feltárók megfigyelései jó adalékokat nyújtanak a relatív kronológiához. Az itt feltárt Jamnaja temetkezések relatív kronológiai szempontból három csoportra tagolódnak. A legkorábbiak a terület Uszatovo sírjaival egyidejűek, vagy

azokat közvetlenül követik. A második csoport temetkezései az elsőhöz időben közel állnak. Ez a két csoport sok közös sajátosságot mutat, mellékletanyaguk szegényes, többségük Ny-i irányítású. A harmadik csoport temetkezései között több a melléklettel ellátott sír, ezek Mihajlovka II rétegének végétől datálhatók a feltárók szerint, tehát Mihajlovka III, már katakomba vonásokat mutató rétegével párhuzamosíthatók, Merpert beosztásában a 3. és 4. jamnaja csoportot képviselik.²¹⁵

A terület legkorábbi jamnaja temetkezéseit a feltárók az említett Oboldueva által feltárt temetkezéssel és a legrégebb romániai gödörsirokkal párhuzamosítják. A Ny-i irányítás mellett az említett színes szőnyeg sirtakaró, a sírok fakonstrukciója illetve gyékényborítása, a fektetés, a mellékletek feltűnő hiánya, az egyik alaptermetkezésben talált másfélcsavarodású ezüsthüvelyt kivéve, az egyes alaptermetkezések körül az eredeti járószinten talált szarvasmarha- és lócsontokat is tartalmazó rituális tűzhelyek alátámasztják a szerzők kronológiai megállapításait, melyeket az analógiák alapján a legkorábbi tiszántúli és erdélyi /Aranyosgyéres/ gödörsíros temetkezésekre is kiterjeszhetünk. Ez a horizont az egyik utólag leasott sírban

talált Mihajlovka I-II típusu edénytöredék és a ritus elemei alapján a legkorábbi jamnaja fázis végéhez és a kialakult jamnaja kulturális-történeti egység DNy-i variánsának első csoportjához köthető a feltárók szerint. Az a tény, hogy már ennek a csoportnak néhány temetkezése bizonyíthatóan későbbi mint a legkorábbi Uszatovo sírok, igen lényeges az Uszatovo kultúra kialakulása és kronológiája szempontjából.

A legkorábbi és az ezt követő második jamnaja csoport temetkezéseinek beasása ugyanazzal a módszerrel folyt, amit a Barcé halom, Sztorozsevaja Mogila, Kárhozott halom és más lelőhelyek, így Gurbanesti esetében is megfigyelhettünk, a sírnak szövött anyaggal való letakarása is azonos. A szerzők felhívják a figyelmet, hogy a törekvés, hogy az utólag beásott sírok is a keményebb altalajba kerüljenek, a sírgödör kibélelése, letakarása arra mutat, hogy a sírgödör megerősítésének különleges szerepe volt a jamnaja népesség temetkezési ritusában.²¹⁶

h./ A sírmellékletek jelentősége

A magyarországi sírok mellékletanyaga rendkívül szegényes:

1./Rosszezüst és elektron függők. Másfélcsavaro-

dasu, kerek atmetszetű, vagy nyitott végű, közép-
pen vastagodó forma.

2./ Okkerrögök

3./ Juh vagy kecske astragalusok

4./ Gyökerükön atfűrt kutya fogak /rágófogak/

5./ Rézlemezből hajlitott, hengeres gyöngy.

Kalicz részletesen foglalkozik az ezüst- illetve elektronfüggők összefüggéseivel. Megállapítja, hogy a tárgyalt ékszertípusok elsősorban a Jamnaja kultúra késői időszakában és ezt követően fordulnak elő.²¹⁷ Mint a fentebb említett, Nerusaj 1.kurgán 14.sirban talált másfél csavarodasu ezüsfüggő bizonyítani látszik, megjelenésük megelőzi a kalapácsfejű csonttükkel jellemezhető késői jamnaja korszakot. Bulgáriában kőkörrel körülvett jamnaja típusu alaptemetkezésben a "C" típusu "köpcös kifli" alaku, Kétegyházáról is ismert függő teljesen ép, pontos analógiája került elő. A tárgy földbe kerülésének "terminus ante quem"-jét adja az utólag beásott Cotofeni típusu hamvasztásos temetkezés.²¹⁸ Ez a példány, valamint a Moldova területéről későjamnaja temetkezésből ismert darab jelzi a típusnak jóval a Monteoru előtt való megjelenését. A rézlemezről hajlitott gyöngyök /"rézcsövecskék"/

egészen korai időpontban megjelennek - Karbúna - megtalálhatóak a Szrednyij Sztog II időszakban - Petro-Szvisztunovo - és a késői jamnaja temetkezésekben - Donszkoj, Boriszovka 9.kurgan.²¹⁹

A Nikolov által feltárt függőhöz hasonlóak lehetnek az ulmai sirban talált függők is. Aranyspiráljának analógiaja a Smaglij-Csernyakov féle III. jamnaja csoport leggazdagabb temetkezésében és a Gurbanesti leggazdagabb sirban /2.halom, 7.sir/ került elő.²²⁰

A Kétegyháza feltárt, gyökerükön átfutó ragadozófogak és juh astragallosok előkerülése szintén általános. A juh astragallosok legtöbbször gyermeksírokban fordulnak elő, ami esetleg játékszer jellegükre mutat.²²¹

A temetkezési rítus ismertetése során bemutatott analógiák, úgy véljük elégségesek a keletmagyarországi kurganok építőinek a Jamnaja kultúra Ny-i területeinek népességével való azonosságuk bizonyításához. Kétségtelennek tűnik, hogy e népcsoportok utvonala ugyanaz volt, mint a Csongrád-Marosdécse komplexummal kapcsolatban említett, amelyen a sztyeppe kultúrák nyugati kapcsolatai láncszerűen bonyolódtak a Tiszapolgári kultúra végét követően.

Az említett etnikus összetartozást a csongrádi sir esetében az antropológiai adatok is alátámasztják.²²² A gödörsiros kurgánokban feltárt embertani anyag is ugyanezeket a közvetlen kapcsolatokat tükrözi. A markáns, csak a sztyeppei gödörsiros kulturára jellemző típus mellett megjelenik viszont, akár csak Románia területén, a feltehetően helyi népelemekre utaló gracilis típus is, különösen a női temetkezésekben.²²³

IV. A gödörsiros kurgánok relativ kronológiája

A magyarországi temetkezések nem tartalmaznak olyan mellékleteket, melyek a helyi, tehát nem sztyeppei eredetű népeiségekhez való viszonyukat megvilágítanak.²²⁴ Az összes tiszántuli kurgánokra vonatkozóan nem fogadhatjuk el bizonyítottan a kétegyháza 5-6. halom alaptemetkezése esetében valószínű keltezt /Cernavoda III - Boleráz időszak/, annál is inkább, mert egyes olténiai analóg temetkezések ennél későbbi időszakra mutatnak.²²⁵ Módszertani szempontból viszont nem érthetők egyet Kalicz Nándor felfogásával, aki a szegényes mellékletanyagú gödörsiros kurgánokat a temetkezéseikben nem talált, általánosságban "keleti" hatást mutató zsinogdiszes kerámia, "keleti típusu balták", katakomba jellegű edények megjelenése alapján utóbbiakkal együtt a korai bronzkorra keltezi annak ellenére, hogy hangsúlyozza a tárgyalt temetkezések kimondottan gödörsiros jellegét.²²⁶ Ezt a felfogást arra a helytálló észrevételre alapította, hogy a legkorábbi gödörsiros kurgánok Romania területén a Cucuten B szakasz után jelentkeznek, és egy részük az Uszatovo kultúrával /Brailita, Odesszai kurgán/ egyidős.

Az Uszatovo kultúra alacsony datálását /i.e.2000-1700/ elfogadva viszont kénytelen a Foltesti II - Protoglina - Schneckenberg anyagot ide sorolni, másfelől a magyarországi Badeni kultúrát és a Cotofeni korai szakaszát a Cucuteni B fázissal párhuzamosítani. Így a gödörsiros temetkezések megjelenése, a Cucuteni B és a Badeni megszűnése időben egybeesik, ugyanekkor jelennek meg a különböző eredetű zsinagdiszes keramikák, ugyanekkor kezdődik a kora-bronzkori erőteljesen differenciált társadalmi berendezkedés kialakulása a sztyeppei hódítók hatására.²²⁷ Ezt a felfogást az utóbbi évek eredményei sok szempontból módosítani látszanak, s ha el is tekintünk a lényegesen megváltozott relatív időrendi összképtől, nehezen képzelhető el, hogy a tiszántuli kurganmezők rövid százéves periódus alatt jöttek volna létre, másrészt nincs okunk feltételezni, hogy a Jamnaja kultúra kialakulása idején, a Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr időszakban kétségtelenül meglévő kapcsolatok a Badeni kultúra végső fázisaig nem folytatódtak, ezt követően viszont aradásszerű, hatalmas erejű betöréssel tettek volna pontot a rézkori fejlődés végére.

Mindenekelőtt fontosnak látszik a tárgyalt temetkezések és analógiáik stratigráfiai helyzetének

vizsgálata. A Szovjetunió területén a terminus post quem a Tripolje BI-II - Kainari - Szrednyij Sztog II - Dnyeper-Donyeci kultúra vége - Mihajlovka I. szint.²²⁸ A terminus ante quem-et a korai katakomba, az ezzel egyidős késői jamnaja sírok képviselik.²

Mint a moldvai és Alduna-vidéki kurgánok ismertetése során említettük /Szovjetunió területe/, gödörsíros kurgánjaink legkorábbi parhuzamai itt az Uszatove csoporttal egyidősek, illetve azt közvetlenül követően jelentkeznek.²³⁰ Megérkezésük Románia területére legkorábban a Cucuteni B fazist közvetlenül követően képzelhető el.²³¹ Legkorábbi, Uszatove jellegű temetkezéseik a Foltesti I. időszakhoz köthetők.²³²

A relatív kronológia egyik legfontosabb kérdése a Jamnaja kultúra és az Uszatove kapcsolatainak, valamint az utóbbinak az "atmeneti priódus" különböző szakaszaihoz való kapcsolódásának problémája. Az odesszai kurgán stratigraphiaja alapján a kutatók többsége feltételezte, hogy az Uszatove kultúra esetleg a Katakomba után, de mindenképpen a Jamnaja kultúra után következett.²³³ Az említett feltárások, melyek ennek ellenkezőjét látszottak bizonyítani, arra késztették a korszak kutatóit, hogy revízió alá vegyék az 1912-13-ban feltárt kurgán stratigrá-

fiájaról elfogadott nézeteket.²³⁴ A feltárás rekonstrukciója alapján kétségtelen, hogy a terület Uszateve temetkezései nem későbbiek mint a gödörösíres temetkezések, sőt utóbbiak fiatalabb fázisánál kétségtelenül korábbiak. Zbenevics véleménye szerint az Uszateve kialakulása a Tripelje törzsek DK-i irányu mozgását követően a sztyeppei zónában zajlott le, ahol az előnyemuló tripeljei népesség a Jamnaja kultúra kerai csepertjaival került kapcsolatba.²³⁵ Smaglij és Csernyakov a felhozott stratigráfiai adatok alapján az Uszateve kialakulásához vezető folyamat kerai szakaszát a kainari sír által képviselt horizonttal hezzák kapcsolatba.²³⁶ Figyelembe véve a Cucuteni A-B és B szakaszban megjelenő "C" típusú kerámia előfordulását és szerepét a Cernaveda I jellegű anyagban, valószínű, hogy az Uszateve kialakulása is ezzel függ össze történeti és kronológiai szempontból.²³⁷ Az Uszateve csepert relativ kronológiája szempontjából Zbenevics szerint terminus post quem a Tripelje I - Cucuteni B és a kerai Jamnaja kultúra, terminus ante quem pedig a Dnyeszter vidéken a késői Jamnaja-Katakomba kultúra.²³⁸ Szomszédai tehát keleten a Jamnaja, Kemi-Koba, Majkep, nyugaton pedig a Cernaveda I /Oltenita - Renie II fázis/, Salcuta IV,

Gumelnita IV voltak. Ezt a relatív kronológiát egyes kétségtelenül azonos edényformák és diszitó-elemek /Cernavoda I jellegű zsinórdiszes kerámia/ kölcsönös előfordulása támasztja alá a majkopi típusú fémek és a kurgán-stratigráfiák mellett.²³⁹ Zbenovics nem tartja valószínűnek, hogy az általa körülhatárolt Uszatovo csoport megérte volna a Cernavoda III szintet, mint ezt Pavukova feltételezte.²⁴⁰ Véleményét arra alapítja, hogy a Cernavoda III szintre jellemző kannelurázás az Uszatovo anyagból hiányzik, az ebben megtalálható zsinédiszes elemeknek viszont nincs nyomuk a Cernavoda III - Boleraş anyagban. Ezek a tények véleményünk szerint elsősorban a kulturális kapcsolatok hiányát bizonyítják, és figyelembe véve, hogy a Cernavoda I - Oltenita Renie II idején először jelentkező déli hatások megjelenése az Uszatovo-Foltesti I időszakkal eshet egybe, csak részben fogadható el Pavukova javaslata a relatív időrendet illetően. /Tripolje CII - II - Herodistea - Foltesti I - - Bodrogkeresztúr II - Boleraş./²⁴¹

A Cernavoda I anyag kétségtelenül egyidős részben a Cucuteni B-vel, részben a tárgyalt Uszatovo-Herodistea-Foltesti I anyaggal.²⁴² Az utóbbival datált gödörsírok Románia területén - Brailita,

Visan - határozzák meg annak az előnyomulásnak a kezdetét, amely a Cernavoda I - Oltenita Renie II népességet Ny felé szorítja és véget vet a Cucuteni B telepeknek.²⁴³ A részben ezzel együtt érkező, részben ezt közvetlenül követő gödörsíros törzsek a Foltesti I után és a moldvai Foltesti II előtt, a Balcuta IV - késői Cernavoda I után, a Cernavoda III-nak megfelelő időszakban, a Celei és Cotofeni előtt érkeznek meg ugyanebből az irányból. Ide kapcsolhatóak Valea Lupului alaptemetkezései, Holboca korai sírjai, Glavanesti Vechie, Endze alaptemetkezései,²⁴⁴ Hortobágy-Arkus-Kettőshalom, Sárrétudvari Balázshalom, Kétegyháza legkorábbi temetkezései.

Utóbbiakkal kapcsolatosan a feltárt alaptemetkezések és a rézkori telepmaradványok tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze:

A két egymás közvetlen közelében feltárt telep anyagában semmiféle érintkezés vagy kapcsolat nem mutatható ki. Ezeknek a rövid ideig lakott, egyrétegű telepeknek az esetében nem bizonyítható az sem, hogy a korábbi, bodregkereszturi telep feladásának oka a Cernavoda III népesség megérkezése lett volna. Mindenesetre kétségtelennek tűnik, hogy a két esemény között nem mulhatott el hosszabb pe-

riódus. Ezt a feltételezést az egyes telepek relatív kronológiája, úgy véljük, megfelelően alátámaszthatja.

A IV.halom területén feltárt bodrogkereszturi telep terminus post quem-je nem állapítható meg pontosan, csupán abban lehetünk biztosak, hogy a rövid életű telep a különálló Tiszapolgári kultúra megszűnése után kezdődött. A terminus ante quem kézenfekvőnek tűnik: ezt a Cernavoda III telep látszik képviselni. Az újabb kutatási eredmények azonban meggondolásra intenek a kézenfekvő horizontalis stratigrafia mechanikus felhasználását illetően. Bár a bodrogkereszturi kultúrának kevés települését ismerjük, belső időrendjére nézve pedig közvetlen vertikális stratigrafia a Tiszántul területén nem került elő,²⁴⁵ a tárgyalt település anyagának Tarnabod és Herculane II felé mutató analógiái, valamint az a tény, hogy a hunyadihalmi csoport elemei a bodrogkereszturi kultúra tipikus formái mellett a telepen viszonylag kis számban voltak meg, - az említett egyetlen, a feltáras óta elveszett korongos tapadású fül képviseli a hunyadihalmi csoport karakterisztikus leletanyagát - mindenképpen arra mutat, hogy a bodrogkereszturi kultúra népe ezt a települést a Hódmezővásárhely-Hu-

nyadi halom - Pécska-Nagysánc /alsó réteg/ -
Tordai hasadék /barlangok, késői Salcuta IV. jel-
legű anyag/ - Tiszavalk-Kenderföldek-Tiszavalk-
-Tetes - Herculane III anyaggal fémjelezhető periódus előtt hagyta el.²⁴⁶

A kultúra temetői közül egykorunak tartjuk a jaszladanyi és Kunszentmarten-pusztai Istvánhazyi együtteseket.²⁴⁷ Valószínű a párhuzamosság Reci említett leleteivel is.²⁴⁸ Petru Roman széleskörű vizsgálatait véve alapul, feltehető, hogy a telep a késői Cucuten A-B, Cernavoda I szinttel is párhuzamosítható.²⁴⁹

A Salcuta IV elemek /hunyadihalmi csoport/ megjelenése kapcsán vetette fel Kutzián Ida az integráció-dezintegráció problémáját a középső rézkor kulturái vonatkozásában.²⁵⁰ Véleményünk szerint a tárgyalt leletanyagban is tükröződő kapcsolatok, melyeket az egyes kultúrák közötti "kulturhatas", "kölcshatás" kategóriájába sorolhatunk tipológiai alapon, annak a Petru Roman által is feltételezett történeti integrációs folyamatnak bizonyítékaiként foghatók fel, amelynek során a Salcuta /II-III/, Erősd, Petresti, Tiszapolgar, késői Lengyeli alapokon egy egyre egységesebb képet mutató középső rézkori kultúra jött létre.²⁵¹

Ennek természetesen megvannak a helyi sajátosságokat mutató csoportjai, amelyek között a Bodrogheresztur, Ludanice, Balatoni csoport és a Herculane II szintben talált korai Salcuta IV világosan körvonalazhatók.²⁵² A fő vonalaiban egységesnek tekinthető fejlődés végső szakaszát a fentebb említett Hunyadi halom, Pécska-Nagysánc /alsó réteg/, stb. együttes zárja, amely stratigrafiailag a Herculane II szint fölött helyezkedik el, a Tiszaentúton pedig a "tisza" hunyadihalmi típusu együtteseket hozza létre.²⁵³

~~Ez~~ az utóbbi szint Pavukova véleménye szerint egyidejű a dunántúli és szlovákiai bolerazi együttesekkel.²⁵⁴ Ez a probléma elsősorban a kétegyhazi Cernavoda III - Boleraz típusu telep időrendje vizsgálata szempontjából érdekes.

Ez a telep a bemutatott analógiák alapján kétségtelenül a Cernavoda III - Ezere komplexum korai, az Oltenita-Renie II. fazist közvetlenül követő szakaszához köthető.²⁵⁵ Petru Roman Baie Herculane leletei alapján feltételezi, hogy volt valamelyes kapcsolat a Vaskapu környéki korai Cernavoda III. telepek és a Pestera Hotilor lelőhelyen előkerült késői Salcuta IV rétegek lakossága között.²⁵⁶ Ennek alapján csupán feltételesen beszélhetünk

a legkésőbbi Salcuta IV és a legkorábbi Cernaveda III párhuzamosításáról, s ha számolunk a különböző típusu leték említett területi elkülönülésével ebben az időszakban, bizonyosra vehető, hogy a Cernaveda III - Boleraş jellegű kerámiát készítő népcsoportok időben a Salcuta IV - hunyadihalmi csoport népessége után jelentek meg.²⁵⁷ Mivel a Tisántulon az utóbbi években feltárt, romániai, dunántúli és szlovákiai analógiáikkal kétségtelenül egykorú Cernaveda III - Boleraş telepek ugyanazokon a területeken vannak, ahol a hunyadihalmi csoport lelőhelyeit is megtaláljuk, leleteik viszont együttesben nem fordulnak elő, kétségtelen, hogy a Bedroghkeresztur és a Baden közötti "hiatus" időszakában a késői Salcuta IV és ezt közvetlenül követően a Cernaveda III népesség behatolása zajlott le.²⁵⁸ Ebből a szempontból nem hagyható figyelmen kívül a hunyadihalmi típusu lelőhelyeknek a Tisántul északi peremterületén való koncentrárlódása, és a sokszor eldugott, nehezen megközelíthető barlangokban való előkerülése.²⁵⁹

Feltételezhető tehát, hogy Kétegyháza a bedroghkereszturi népesség településének megszűnését nem közvetlenül követte a benyomuló Cernaveda III népesség megtelepülése, hiszen a bemutatott telepek

által képviselt szintek között kell számolnunk az esetleg Cernavoda elemeket is tartalmazó Salcuta IV - hunyadihalmi típusu leletanyag hordozóinak jelenlétével.

A tárgyalt lelőhelyek képviselte időszakban, úgy tűnik, a bedrogkereszturi periódus legvégén megélénkülő mozgások rendkívül jelentős változásokat okoztak a Tiszántul területén. A késői Salcuta csoportok behatolása után ezekkel együtt eltűnik a területről a bedrogkereszturi népesség, s ez az esemény a neolitikumtól kezdve megszakítatlan, tehát a sokszor döntő jelentőségű déli vonások mellett autochton elemeket bőséggel tartalmazó fejlődés lezárását jelenti. Bár kronológiai szempontból a Cernavoda III - Boleráz anyag, kitölti a Bedrogkeresztur vége és a korai Baden közötti "hiatus"-t, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy különösen a korai badeni telepek száma, de a klasszikus lelőhelyeké is a bedrogkereszturi lelőhelyek számához viszonyítva, különösen a Nyírségtől délre igen kevés. A lelőhelyek további sokasodása várható, amelynek során viszont mindkét korszak emlékei azonos arányban gyarapodhatnak. A badeni telepeknek és temetőknek ez az alacsony aránya nem tekinthető véletlennek, s nem tudható be csupán a

1 kutatások hiányának. Ezzel kapcsolatosan felvethető a kérdés: csak a Cernavoda III - Boleraş telepek jelentik-e annak az erőnek emlékeit, amely DK felől érkezve a késői Salcuta és Bodrogkereszturi lakosságot szinte nyomtalanul kiszorította? A két-egyhazi lelőköörülmények, a Cernavoda III típusu anyag és a halannező egy részének valószínű összefüggése, a romániai gödörsíros halmok kronológiai helyzetek arra utal, hogy a Boleraşi csoporttal egyidőben jelenhettek meg az Aldunán és a Tiszántúlon azok a lőtartó sztyeppei pásztortörzsek, amelyek ebben az időszakban fokozatosan Nyugat felé nyomulva elfoglaltak az életmódjuknak megfelelő területeket.²⁶⁰ A gödörsíros típusu, az Uszatoevo és a Jamnaja népességhez köthető kurganok megjelenését illetően terminus post quem az Alduna vidékén a Cernavoda I - Oltenita-Renie II.fázis vége, a Cotofennel parhuzamosítható temetkezéseik pedig több esetben másodlagosak, tehát első hullámuk a Cotofen előtti időszakban érkezhetett a területre.²⁶¹ Feltételezhető, hogy ez a korai hullám eljutott Erdély és a Tiszántul területére is, hiszen ezeken a területeken már a Tiszapolgári kultúrát közvetlenül követő időszakban megtalálhatók a sztyeppei kapcsolat emlékei.²⁶² Valószínűnek

látszik tehát, hogy a gödörsíros kurgánok népének behatolása nem a badeni periódus végén kezdődött, hanem már a Cernavoda III jellegű anyaggal egyidőben, mint ezt a kétegyhazi leletek bizonyítani látszanak.²⁶³ Ennek a feltevésnek a beigazolódása érthetővé tenné a középső rézkort követő "tabularasa"-t, hiszen a kapcsolatok teljes hiánya a Bedrogkeresztur és a Baden között ily módon betudható lenne annak, hogy a bedrogkereszturi népesség nagy része elmenekült területeiről, mielőtt a badeni csoportok megérkeztek.²⁶⁴

A feltételezett, Uszatovo elemeket is tartalmazó csoportok tehát a Smaglij-Csernyakov fele első és második Jamnaja csoportokhoz köthetők.²⁶⁵ Merpert feltételezése szerint ez a hullam már az alsó-dnyeperi jamnaja csoport, vagy ezzel rokon népesség vanderlását képviseli.²⁶⁶ Az elmondottak alapján úgy véljük, hogy a sztyeppe-vidék és a keleti Kárpát-medence kapcsolatai a Tripelje BI-II időszaktól megszakítás nélkül követhetők. A kapcsolatok jellegét illetően, úgy tűnik, változás zajlott le a Cucuteni B - Cernavoda I fazist követően, a kiegyensúlyozott kapcsolatokat a gödörsíros népesség előnyomulása váltja fel.²⁶⁷ Ez a hullam, melynek

az eddigiekben csupán kezdeti fázisait próbáltuk megvilágítani, egy olyan időszakot jelez, amelyben a sztyeppei zóna mintegy "kiterjed" oly módon, hogy pásztortörzsei fokozatosan birtokba veszik a szomszédos területeket.²⁶⁸ A legkomolyabb változást a behatolás említett kezdeti szakaszában az Uszatove csoport elsőprése jelenti, mely egyrészt szétszóródik, másrészt Moldva területén fejlődik tovább egészen a kerai bronzkorig. /Foltesti II-III.?²⁶⁹ A nomád pásztortörzsek jelenléte, illetve hatásuk a tárgyalt szakaszt követően is folyamatosan észlelhető. Smeieni, Gurbanesti alaptemetkezései, a Tiszántúlon Ohat-Dunahalom, Balmaújváros-Károlyháza, az Olt-vidéken Cirna Coteieni-kerülettemetkezése tartozhatnak ide.²⁷⁰ Ezeknél kevésbé korábbi lehet a Bogdan Nikolev által feltárt halamok egyik gödörsíros alaptemetkezése, ahol terminus ante quem-et jelöl egy hamvasztásos Coteieni sír.²⁷¹ Feltűnő jelenség, hogy az utóbbi sír edénye tökéletes analógiája a Dumitrescu által bemutatott, szintén hamvasztásos, ökerfesték-mellékletes sírban talált edénynek.²⁷² Nikolev ugyanitt Jamnaja ritusu sírban tipikus badeni kis edényt is talált.²⁷³ Valea Lupului Foltesti II jellegű anforája, Baldoinești alaptemetkezései, a Girceni oldalt zsugori-

tett temetkezés kevésbé későbbi lehet.²⁷⁴

A gödörsíros temetkezések sorában legkésőbbiek a Cotofeni késői szakaszával, Glina III - Schnec-
kenberg periódussal párhuzamosítható temetkezések.²⁷⁵
Ebben a szakaszban mind a ritus, mind a melléklet-
anyag olyan változásokat mutat, melyek alapján az
egyres temetkezések etnikus és kulturális össze-
tartozása a korábbiakkal sok esetben joggal kétség-
bevonható. A különböző sirtípusok és mellékletek
előfordulása Rosetti, valamint Smaglij és Cser-
nyakov nézetét támasztja alá, akik feltételezik,
hogy az "átmeneti periódus" végén számolni kell
az újabb, déli eredetű komponensek megjelenésével,
másképp ebben a szakaszban kelet felől katakomba
és szrubnaja elemek érkeznek.²⁷⁶ Ezt jelzi az egyik
Baldevinesti sír szrubnaja jellegű edénye, a Gur-
banesti 2.halom 1., 3. és 4. temetkezései. /Erős
zsugerítás, késői Cotofen, Glina III edények./²⁷⁷
Erre az időre keltezhető az erdélyi Vladhaza és
olténiai Verbita, nagy valószínűséggel Szerbke-
resztur hamvasztásos zsinórdíszes temetkezése és
Pleesti-Triaj pápaszem-csüngővel és az oroszvári,
Bóna István által elemzett melléklet azonos elemei-
vel talált sírja.²⁷⁸ Utóbbi a Monteoru kultúrához
sorolható.

Ezek a temetkezések, tehát a késői Cetofeni - Glina III periódus a tiszántuli gödörsíres kurganok legtöbbjére vonatkozóan terminus ante quem-et jelentenek, utóbbiak analógiai stratigráfiai helyzete alapján. A Buj-Szerbkeresztur-Milestea II.halom /hamvasztási kőpakolásos halomsír/ edények analógiai a Smaglij-Csernyakov féle III.jamnája csoport sírjaiban találhatók, és a Föltesti II vége, Zók-Somogyvár időszakkal hozhatók kapcsolatba.²⁷⁹ Ez az időszak nem a gödörsíres kurganok aldunai és tiszántuli jelenlétének a kezdetét, hanem végső fazisát jelenti, így a gödörsíres népesség megjelenése és a badeni kultúra eltűnése aligha hozható egymással kapcsolatba.²⁸⁰

Mindezek az adatok valószínűsíteni látszanak azt a feltevést, hogy a Tiszántul viszonylag gyér badeni betelepültsége a gödörsíres népesség jelenlétével magyarázható. Érdekes jelenség, hogy míg a kurganmezők az i.e. III.éé folyamán ligetes-sztyeppe jellegű magasabb hátaikon, a Berettyó, a Tisza, a Körösök által feltöltött területeken találhatók, a Péceli kultúra a löszvidékeken terjedt el.²⁸¹

V Ilyenfelek a badeni és gödörsíres népesség viszonya hazánk területén hasonló lehetett ahhoz, ami Moldvában a Gömbamfara és Okkersíres behatolók egyidejű-

sége révén kialakulhatott, illetve Észak-Bulgáriában és Olténiaában a Cetoferi időszakban feltételezhető.²⁸² Az Ohat-Dunahalomban megfigyelt tűzhely és a kétegyházi Cernavoda III jellegű telep helyezte alátámasztani látszik ezt a feltevést, melynek igazolásához a további közvetlen bizonyítékok hiányoznak. A Püspökladány-Kincsesdomb alaptemetkezése, mely Uszatovo jellegű a ritus jegyei alapján, az ezt követő gödörsíros temetkezések sora hosszú időszakra mutat. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a Tiszántul halommezői több ezer kurgánt számlálnak, és az eddig feltárt összes alaptemetkezés - sok esetben az utántemetkezések is - a tárgyalt csoport anyagához sorolhatók. A gödörsíros típusu halmos temetkezések megjelenése a késő badregkereszturi - hunyadihalmi népesség eltűnésével és a legkorábbi badeni elemek megjelenésével párhuzamos, a legkésőbbi ilyen típusú sírok a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a késői Baden - Zók - Somogyvár szinttel hozhatók feltételelesen kapcsolatba.

V. A korai sztyeppei kapcsolatok történeti jelentősége

a./ A sztyeppei nomadizálás kialakulása és a nyugati irányú mozgások körülményei

A gödörsi kurgánok népének expanziója a legtöbb kutató véleménye szerint rendkívül jelentős változásokat eredményezett Közép-Európa, a Balkán, sőt Észak-Európa területein. Az előretörő nomad népességhez kapcsolják a zsinagdiszes kerámia elterjedését, az indoeurópai nyelvek szétszóródását hatalmas területen, a gazdálkodás és társadalmi rendszer gyökeres megváltozását, nemcsak közép-európai, hanem balkáni és anatóliai virágzó telep felbomlását, elpusztítását.²⁸³

Az a terület, ahol ezek a gödörsi népesség előretörésével részben egyidejű, óriási mértékű változások lezajlottak, messze túlnő a gödörsi temetkezések elterjedési területén, ami önmagában is óvatosságra int, ha az összes új jelenségeket, változásokat ennek a sztyeppei népességnek nagyarányú és több irányba induló gyors előretörésével akarjuk magyarázni. A Gödörsi kultúra elterjedése a sztyeppei vidékekhez köthető, a népeket eredete és életmódja egyaránt ide kapcsolja.²⁸⁴

Ukrajna déli része, a Pontus-vidék, a Krim, a Kaukázus és a Kaspi-tenger előtere, ez a hatalmas, egységes jellegű terület évezredekken keresztül egységes anyagi és szellemi kulturájú népek hazája volt. A zónának ez a kulturális egysége a szovjet kutatók szerint a mezolitikumtól nyomon követhető. A földrajzi feltételeknek megfelelően kialakult sajátos életmód a tradíciók rendkívüli szivósságában megnyilvánuló kontinuitást hoz létre, ami Közép-Európa és a Balkán területein teljegen ismeretlen. Természetesen nem egyetlen nép foglalja el a hatalmas területet, amely a mezolitikumtól kezdve a fejlődés különböző szakaszain keresztül őrzi tradícióit, hanem egymással állandóan érintkező, keveredő, egységes kulturájú népcsoportok, amelyek viszont leletanyaguk, a temetkezési rítus vagy az életmódra utaló adatok segítségével nem választhatók el egymástól olyan határozottan, mint ez a kortárs nyugati kultúrák esetében lehetséges.²⁸⁵ Ez a tény az írásos forrásokban említett koravaskori népesedések kiválasztását és körülhatárolását is rendkívül nehézé teszi, a korábbi időkben pedig még erőteljesebben érvényesül.²⁸⁶

A mezolitikus korszakban a hatalmas terület népeinek ez a kulturális egybetartozása a "geometri-

kus mikrolitek" egységes elterjedésében fejeződik ki. A helyi mezolitikus-epipaleolitikus alapokra vezetik vissza mind a Dnyeper-Donyeci neolitikus kultúra, mind a sztyeppei állattenyésztés, a lótaró nomadizálás kialakulását.²⁸⁷ Erre mutatnak a sirritus bizonyos kontinuos vonásai, és a legkorábbi jamnaja sírek embertani sajátosságai, melyek masszív cromagnonid típust jeleznek.²⁸⁸

Bibikova és Brjuszev feltételezik, hogy a lótaró nomadizálás, tehát a sajátosan sztyeppei kulturális-történeti zóna már a IV.évezred végén kialakult.²⁸⁹ Ez mind népessége, mind gazdálkodási módja alapján alapvetően eltér a "Dunai kör" néven összefoglalt zónától, amelyet a Dél-Bug, Tripolje, Boian, Gumelnita, Tiszapolgar, stb. kulturák képviselnek. A keleti areal sajátosságait legmarkansabban a Szrednyij Szteg II - Jamnaja kulturák képviselik.²⁹⁰ Ennek legkorábbi fazisát a marjupoli temető késői sírjai, a popevkai 31. kurgán 7.temetkezése, az alexandriai telep és temető késői temetkezései, Petre-Szvisztunovo és Kainari alaptermetkezése jelentik.²⁹¹ Fermozev véleménye szerint ez a horizont a kaukázusi majkopi fazis legkorábbi időszakának felelhet meg.²⁹² A sztyeppei nomád kultúra ebben a korai időszakban

a nyugati szomszédokkal jelentős kapcsolatokat létesített. A keleti népesség megjelenésének tulajdonítható Kainari temetkezése, melyet Tripolje BI jellegű edénye datál, ide kapcsolható Casimcea okkersirja, ezzel párhuzamosan a lófejes sceptrumok megjelenése, a csongrád-kettőshalmi temetkezés, Marosdécse temetője, a Cucuteni A-B telepeken megjelenő "C" kerámia.²⁹³ Ennek a népességnek emlékeként tarthatjuk számon Brailita temetőjének kora, edénymelléklet nélkül, haton zsugerített helyzetű, okkerrel beszórt temetkezéseit és a Casimcea, valamint Petro-Szvisztunovo kőeszközeinek analógiáit mutató okkersirt Reka-Devnia /Varna körzete/ mellől.²⁹⁴ Ennek a sirnak spondylus és rézgyöngyei Csongrádon és Marosdécse is előkerültek. A sirt Kutzián Ida szerint a benne talált rézhuzal a Bodrogkeresztur B etapra /Horodnicai kincs, jászladányi típusu balták kora/ datálja, a kainari sir alapján korábbi párhuzamosítása is elképzelhető.²⁹⁵ Kétségtelennek tűnik, hogy a legkorábbi kapcsolatok a tiszapolgári fázis legvégén és azt követően kísérhetők nyomon a Kárpát-medence keleti részén. Marosdécse temetőjét nehezen keltezhetjük egészében a tiszapolgári periódusra, csupán a Tiszapolgár végén kezdődhet, mivel folytatása

a bedrogkereszturi periódus idején bizonyítottnak látszik.²⁹⁶

A korai kapcsolatok expanzió-jellege nem látszik valószínűnek. Figyelembe kell vennünk, hogy a sztyeppei népességnek első behatolása Moldva, az Al-Duna, Erdély és a Tiszántul területére ahhoz az időszakhoz köthető, amikor ezeknek a területeknek rézkeri kulturái virágkorukat élték, és Marija Gimbutas véleményével szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a halmos gödörsíros temetkezéseink közül egy sincs, amelyet erre az időszakra datálhatnánk.²⁹⁷ Ezek a mozgások a két különböző gazdálkodási rendszerű terület kölcsönös érintkezésének, arucseréjének keretei között maradnak. Az életmódjuk jellegeből fakadó mozgékonyság, sőt mozgáskényszer miatt a korai nomád törzsek megjelennek a szomszédos területeken. Ezt a folyamatot nem lehet egyetlen, rövid ideig tartó behatolásként felfogni. A jelzett területeken az állandó érintkezések mellett kell számolnunk egymást követő nyugati irányú mozgásokkal, melyek egy viszonylag rövid időszakon belül több csoport azonos irányú előrehatolását jelentik. Ezek a kisebb migrációk részesek voltak a korszak élénk kapcsolatainak, amelyekről a Tripolje kultúra bedrogkereszturi típusu rézcsákanyai,

a karbunai kincs, az egyes kerámiatípusok kölcsönös előfordulása, Marosdécse és Reka Devnia Tiszapolgár-Bedregkeresztur jellegű mellékletei, valamint a csongrádi sir kétségtelenül kárpát-medencei eredetű obszidián pengéje tanuskodnak.

A vazelt kapcsolatok már a "nomád zóna" kialakulásával elkezdődnek, ami a sztyeppeli életmód lényegi sajátosságára mutat. A Kárpát-medence ezt követően minden sztyeppeli nomád kultúra peremterületét képezi.²⁹⁸ A tárgyalt korszakhoz kapcsolható mozgás nem lehetett olyan mértékű, hogy a helyi fejlődésben törést okozhatott volna.

Esztlegesen valószínűnek tűnhet, hogy néhány, a Tiszapolgár-Bedregkeresztur fázishoz tartozó depot-lelet elrejtése ezekhez az eseményekhez köthető. Karbuna, Habasesti, Erősd és Hencida depot-leletei azokon a területeken találhatók, melyek a Szrednyij Sztog II csoportok nyugati irányú mozgásával kapcsolatban számításba jöhetnek.²⁹⁹

A hencidai leleteket ismertetve Gazdapusztai Gyula célzott arra, hogy ezt a kincset ellenséges támadás elől való menekülés közben rejthették el.³⁰⁰ Mivel a depot anyaga semmiképpen sem datálható a Bedregkereszturi kultúránál későbbi időszakra, nem valószínű, hogy a feltételezett ellenséges

behatelők a gödörsi kurganok népe lettek volna. Szintén kizárhatjuk ezt a lehetőséget Karbuna és Habasesti esetében. Így a depot-k elrejtése esetleg olyan csoportok megjelenéséhez köthető, amilyenek emléket Csongrad, Maresdécse, Casimcea, Kainari leletei őrzik. Ez a feltevés természetesen hipotetikus jellegű, hiszen ezeknek az igen értékes tárgyaknak az elrejtését egyéb, helyi tényezők, véletlenszerű, őstörténeti szempontból jelentéktelen események is indokelhették.

A korai Tripolje korszakban meginduló és fokozatosan erősödő mozgások, kapcsolatok eredményezhették a Tripolje B II C I folyamán az "ütköző-zóna" új kultúrának kialakulását. Ezek a Szovjetunió területén a Tripolje C I-et követően az Uszatevo, Románia keleti területén pedig a Gumelnita alapokon a Cucuteni B-vel párhuzamosan történt hódító Cernavoda I kultúra.³⁰¹ Ezek létrejöttét semmiképp sem láthat egyoldalúan a sztyeppei korai gödörsi törzsek expanziójával magyarázni, hiszen a "Dunai" és "sztyeppei" kultúrelemek keveredése összetételükre alapvetően jellemző, amit az antropológiai adatok is alátámasztani látszanak.³⁰²

Mind ezek alapján nehezen fogadható el az a vélemény, mely szerint "a sztyeppei elemek korai be-

hatolása", amely Gimbutas rendszerében a "Kurgán III" fázisnak felel meg, és a Cucuteni A-B időszakra datálható, az indoeurópaiak nagyarányu terjeszkedéséhez vezetett, és ezzel lenne összekapcsolható a kerai zsinórdiszes csoportok elterjedése Ukrajnától Hollandiáig, a szürke kerámia megjelenése Észak-Iránban, Trója I. településének lerombolása.³⁰²

Az a relativ időrend, amit ezzel kapcsolatosan Homer L. Thomas feltételez, bizonyos fenntartásokkal elfogadhatónak tűnik, ami a legkorábbi zsinórdiszes kerámiák és az Uszatevó kultúra, valamint a kerai Baden durva párhuzamosítását illeti, éppenséggel Marosdécse /Cucuteni AB/ idekapcsolása azonban semmiképpen sem lehetséges.³⁰⁴

A zsinórdiszes kerámiák kialakulása és elterjedése nem magyarázható sem egy, sem több nagyarányu "Drang nach West"-szerű Gödörsíres expanzióval, mert utóbbiak leletanyaga a neolitikumtól meglévő zsinegdiszes diszítésen kívül sem a Gömbamferával, sem a kerai zsinórdiszes kerámiával közös, vagy azok gyökereként felfogható elemeket nem tartalmaz.³⁰⁵

Az Uszatevó és késői Jamnaja korszakban Nyugat-Ukrajna és Moldva területén az északabbi zsinegdiszes kultúrákkal való érintkezések éppenséggel arra utalnak, hogy két különböző, földrajzi elter-

jedése szempontjából elkülönülő egységről van szó, amelynek a Jamnaja időszakban nincsen egymással genetikus kapcsolata.³⁰⁶ Thomas egymást követő zsinegdiszes-indoeurópai hullámot feltételez i.e. 2600-at követően /Radiocarbon/ amelyek a Pontus vidékéről indultak, feltételezését pedig a Gimbutas által feltart általános hasonlóságokkal támasztja alá.³⁰⁷

A Cucuteni A-B periódusra vonatkozóan ez a feltevés elfogadhatatlan, és igen nehéz lenne bizonyítékokat találni arra, hogy Trója I településének elpusztulása a korai gödörsíres törzsek mozgásával lenne kapcsolatos. Ezeknek az eseményeknek a jelentősége azért sem tölzható el ilyen mértékben, mert éppen azeken a területeken, ahol a leletek kétségbevenhatatlanul bizonyítják a sztyeppei népesség megjelenését, a helyi kulturák töretlen továbbfejlődése is bizonyított. / A Cucuteni B a Tripolje CI- I fázisban zavartalan a bedregkereszturi típusú rézcsakanyok importja.³⁰⁸ A keleti elemek megjelenése és az említett "ütközőzóna" kialakulásával, a környező területek rézkeri kulturaira gyakorolt hatásával kapcsolatban Petru Roman történeti rekonstrukciója látszik leginkább valószínűnek. Feltételezése szerint a Cu-

cuteni népesség, melynek telepein a "C" jellegű aru az A-B szakaszban és a Cernaveda I anyag a késői fazisban gyakran előfordul, jó viszonyban állt a korai sztyeppeli csoportok népességével. Az utóbbiak hatására azonban a Gumelnita-Salcuta törzsek egy része Ny-i és DNy-i irányba huzódik a Duna mentén, és ezzel egy hosszú egyesülési folyamat kezdődik, melynek folyamán a Tiszapalgár-Salcuta-Gumelnita kulturák különbségei elmosódnak, s a korszakban a rézkori egységen belül csak mint regionális csoportokat tarthatjuk számon a Bodrogkeresztur, Ludanice, késői Salcuta csoportokat.³⁰⁹ Kétségtelen, hogy ezt az integrációs folyamatot nem kell szükségképpen a keleti területek fekeződő nyomásával indokolni, hiszen az említett, a kulturák között erősödő cserekapcsolatok eredményezhetik ugyanezt.

Amikor az Uszatevo és Jamnaja törzsek az Oltenita-Renie II. periódust követően erőteljesebb mozgást indítanak Nyugat felé, akkor a késői Salcuta népesség Erdélyben és főleg a Tiszántúlon jelenik meg, tehát a Bodrogkereszturi területeken, ami valószínűsíti a Roman által feltételezett, hasonló jellegű korábbi folyamatot.³¹⁰

Nem tisztázható pontosan, milyen körülmények játszottak szerepet az Uszatevo kultúra kialakulá-

sát követő nyugati irányú mozgás megerősödésében, jellegének megváltozásában. Többek szerint ez az előnyomulás a sztyeppék kiszáradásával magyarázható,³¹¹ elképzelhető egy keletről induló lancreakció más sztyeppéi csoportok részéről. Különösen nehéz ezeknek a vanderlásoknak konkrét ekait megtalálni, hiszen az egyes sztyeppéi csoportok, törzsek viszonyáról semmiféle adatunk nincsen, és az említett kulturális egységen belül ezek körvenalazása megoldhatatlan feladatnak tűnik. A nyugati irányú mozgások által létrehozott egyre erősödő kapcsolatok folyamatában nemigen következett be lényeges megszakítás, az Uzsatevo időszakban. Mint említettük, az a népesség, melynek az Uzsatevo kultúra kialakulásában részben tulajdonítható, jó kapcsolatokat tartott fenn a Cucuteni lakossággal. A relatív kronológiai adatok, elsősorban az említett Ny-i tájélatú gödörsíres temetkezések stratigrafiai helyzete V. Dumitrescu álláspontját igazolja, mely szerint az Uzsatevónak a legkésőbbi Cucuteni B-vel /Monteoru típus/ esetleg egyidős korai szakasza végén indul a gödörsíres kurganok csoportjainak expanziója Moldva és az Al-Duna irányában.³¹²

A meg-megújuló előretöréseket a Dnyeszter és a Duna közötti feltarások stratigrafiai eredményei

és az időrendileg egymást követő temetkezések széleskörű elterjedése bizonyítja. A Cucuteni B telepek megszűnése és az Uszatovo - Cernaveda I. törzsek nyugatra és délre szerulása minden bizonnyal ezekhez az eseményekhez kapcsolható, akarcsak a legkésőbbi Salcuta népesség elmenekülése és megjelenése a Tiszentúlen.³¹³ A bedrogkereszturi népesség eltűnik, virágzó rézművészete nem folytatódik.³¹⁴

Ugyanebben az időszakban jelenik meg az Aldunánál és a Vaskapu körzetében a déli összeköttetések hagyományos útvonalán érkező kerai trójai /I-II/ "kulturhata", azok a népcsoportok, melyek a kerai Baden-Cernaveda III - Beleráz kialakítói.³¹⁵

A kerai gödörsíros kurganok és a Cernaveda III - - Beleráz anyag elterjedése tehát jól párhuzamosítható. /A kurganok Kelet-Magyarországon és Romániában, a Belerazi anyag elsősorban a Dunántúlon és Szlovákiában./³¹⁶

Mellaart vetette fel a Gumelnita, Salcuta, Bubanj-Hum I.a.fázis-Trója I. párhuzamosítás lehetőségével egyidejűleg annak gondolatát is, hogy az a hullám /Uszatovonak nevezi/, mely ezeknek a kulturáknak az Észak-Balkánon végét vetett, szerepet játszott a Trója II. településének lerombolásában.³¹⁷

A Karanovo VI. település és Ezere legalsó rétegei közötti kronológiai hiatus, és az ezt követő "ver Mihalic" időszak mind az Uzsatevo elemek, mind a késői Trója I. elemek megérkezése szempontjából jelentős. /Mellaart szóbanforgó publikációja óta jelentősen növekedett a relatív kronológiai szempontból megkülönböztethető fazisok és rétegek száma, de ez mit sem von le a történelmi problémá felvetés értékéből./ A gödörsíres kurgánok legnagyobb részének elterjedése éppen a Ceteferi előtti időszakban, illetve annak kerai szakaszában történhetett, ezután kezdődött valószínűleg a helyi népségekkel a /Ceteferi, Foltesti II, Proteglina/ szorosabb kapcsolatok kiépítése. A Ceteferi és "Mihalic" előtti" időszak részben párhuzamosíthatónak tűnik Trója II. rétegével.³¹⁸

Igy a Gödörsíres népség beáramlásának tetőpontja valóban párhuzamosítható az i.e. 2300-ra keltezett "rombelási szinttel", amely Trója II., Beycesultan XIII., Tarsus, Lerna III. pusztulását, Dél-Anatóliában pedig feltehetően az indo-európai "protehattita" luviani nép megjelenése jelez. Az anatóliai kerai bronzkor 2. szakaszának végén több száz település elpusztult, és Mellaart szerint hatalmas területeken újra nomadizálás kezdődik.³¹⁹

Renfrew szintén a Gumelnita-Ezere hiátus kapcsán veti fel az "Okkersírek" esetleges szerepét.³²⁰ Különösen, épp Bulgáriát illetően kétségtelen a gödörsíres népeesség megjelenése. Egyik /viszonylag késő?/ csoportjukkal számolhatunk Ezerevo lelőhelyen, ahol sztéléik is előkerültek.³²¹ Trákiában viszont hatásuk inkább csak közvetetten érvényesül, ezen a területen a trójai kapcsolatok a meghatározó jelentőségűek.³²²

Zbenevics szerint mindezt a menekülő Uszatovo népeesség megjelenésével magyarázni nem lehet, ennek továbbélése csak a moldvai leletanyagban mutatható ki.³²³ A jellegzetes gödörsíres temetkezések elterjedési területe pedig nem nagyobb, mint a korábbi, Cucuten A-B időszak sírjaié, és valószínűleg utjaik sem vezettek ezeknél sokkal messzebbre. Valószínűnek látszik, hogy Anatóliában és a Közel-Keleten, valamint a Cycladékon végbement változások a mozgálmás korszak egy parhuzamos jelenségét tükrözik, és anatóliai eredetűek. Különösen kételkednünk kell Marija Gimbutas feltevésében, aki az indoeurópaiak őskulturájával a "Kurgan kulturát" azonosítja, s véleménye szerint a III. évezred végén Palesztinában "Kurgan harcosok" jelennek meg.³²⁴ Ugyanezt a felfogást vallja Homer L. Thomas is.³²⁵

Jelentős zsinórdíszes csoportok elterjedését is a "Kurgán kultúra" levas vándoraihoz kapcsolják.³²⁶ Nincs okunk tagadni, hogy a Gödörsíres kultúra népe indoeurópai, vagy indo-iráni nyelveket beszélhetett, és törzsei a Kaukázus északi előterében kapcsolatban álltak a Kaukázus déli oldalán és Észak-Anatóliábanélő, szintén indoeurópai nyelvű népcsoportokkal.³²⁷ Ezt a két egységet azonban aligha helyes együttesen "Kurgán kultúrának" nevezni.³²⁸

A Gödörsíres kurgánok kulturája egy lehetett az indoeurópai, vagy indoiráni kulturák közül.

Nem jelez óriási arányú expanziót a gödörsíres temetkezések említett földrajzi elterjedése, viszont a különböző időszakhoz tartozó sírek sűrű előfordulása arra mutat, hogy sem az expanzió nem szűkíthető egyetlen rövid periódusra, sem a benne részt vevők egyetlen csoportra.³²⁹

A legkorábbi temetkezések Uszatovo jellegű mellékleteket tartalmaznak, vagy melléklet nélküliek. Később jelennek meg a helyi kapcsolatokra utaló leletek, amelyek közül a Cetefeni kultúrához fűződnek talán a legjelentősebbek. Az egyes ritus-elemek kölcsönös átvétele is számításba jöhet.³³⁰ Ezek a kapcsolatok ÉNy-Bulgáriában és Olténiában, tehát a Vaskaputól keletre elterülő övezetben épülnek ki,

ezen a területen közvetlen előzményük a Cernaveda III népességgel való kapcsolat kiépítése lehetett. Az esetleg a Vaskapun át, valószínűbben azonban az Olt völgyén és Erdélyen át a Tiszántulra jutó csepertek szintén a Cernaveda III és Badeni népességgel kerülhettek kapcsolatba.³³¹ /Az utvonál jól ismert lehetett számukra./

Ugy tűnik, ezek a mozgó pásztortörzsek a nyugati területeken nem készítettek jellegzetes kerámiákat. A Jamnaja kerámia nem fordul elő, ami indokolható a véletlennel, de valószínűbben indokolható azzal, hogy a Jamnaja törzseknél a kerámia nem volt olyan stabil eleme a kultúrának, mint a sir-ritus egyes elemei, amit a feltételezett nomád életmód megfelelően indokolhat, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a peremterületekről van szó, ahol a csepertekhez kerülő nők, ha készítenek kerámiát, más minták alapján teszik. /Mint említettük, a sir-ritus, az egyes, valószínűleg sztyeppei eredetű mellékletek - Schläfenringe - az antropológiai vizsgálatok tanulságai nemigen adnak helyt a harmadik indokolásnak, tudniillik annak, hogy a Gödörösires törzsek nem nyomultak az Al-Dunára és a Tiszántulra, csak ritusazonosságról van szó./ Lényegében

ilyen jelenségre vezethető vissza már az Uszateve kultúra kerámiastílusának kialakulása is.³³²

A Katakomba kultúra népe, úgy tűnik nem követi a Gödörsíres kultúrát Nyugat felé.³³³ A katakomba sírforma és a keresztaltalpas talak ugyanúgy déli irányból juthattak a Közép-Duna medencébe, mint a Dnyec vidékére.³³⁴ Rosetti feltételezi, hogy a hosszú időn át az Al-Dunánál élő késő-jamnaja népesség közvetíti ezeket a hatásokat Kelet felé, ami kissé nehezen képzelhető el, hiszen a katakomba sírforma és kerámia alig fordul elő a Dnyepertől nyugatra.³³⁵ A legkésőbbi "ekkersírek" mindenképpen a katakomba periódussal parhuzamosíthatók a sztyeppe-vidéken, és a kori bronzkor kezdetével a Karpat-medencében.³³⁶ Feltételezhető, hogy késői csoportjaik a Zóki kultúra egyes csoportjainak népességében oldódtak fel, de döntő történelmi és társadalmi jelentőségükhöz már férhet kétség.³³⁷

b./ Életmód és társadalom

Általánosan elfogadott nézet, hogy a Gödörsíres népesség gazdasága nomád állattartáson alapult. A kutatás kerai szakaszában elsősorban a sír-ritusnak a későbbi ismert nomád népek temetkezéseivel való hasonlósága adott erre alapot. Childe az "első pontusi levasek" formulát ezen az alapon fogalmazta

meg, és szavait a későbbi kutatási eredmények nagy mértékben igazolják.³³⁸ Merpert hangsúlyozza, hogy a "jamnaja" törzsek gazdasági-kulturális szintje semmiben sem maradt el a kerabeli területek kulturájától. A kultúra legkorábbi időszakától rendkívül fejlett állattenyésztéssel kell számelnunk, melynek a ló kerai háziasítása különös jelentőséget kölcsönöz.³³⁹ Az előkerült állatcsontanyag összetétele is mozgó állattartásra enged következtetni. Sok esetben találkozunk a kiegészítő földművelésre mutató leletekkel, különösen egyes telepeken. Nagyobb város-szerű, állandó települések meglétével, különösen az egyes utvonalak szempontjából fontos pontokon, mint a mihajlovkai telep bizonyítja, számelnunk kell, de ezek alapján a népesség tömegeinek letelepült földművelő életmódja nem bizonyítható.³⁴⁰

X

Rendkívül jelentősek a nagy súlyuk miatt feltehetően szarvasmarháktól vontatott szekerek jelenléte. Sírekban való előfordulásuk, a Tri-Brata kurgánok feltárása során talált modell arra mutat, hogy ezek nem egyszerűen szállító eszközök voltak, a mozgó életmód során ideiglenes lakásul is szolgálhattak.³⁴¹

Anatóliai, illetve kaukázusentuli eredetük két-

Ja ségtelennek látszik.³⁴² A sírszerkezet fentebb említett "sátrét", kunyhót utánzó elemei jurta-szerű szállások meglétére engednek következtetni.³⁴³ A sajátosan nomád, esetleg a Kaspi-környéki fél-sivatagos sztyeppékkal is kapcsolatba hozható életmódra mutathat a teve előfordulása.³⁴⁴ Felmerült az elképzelés, hogy a budakalászi kecsimodell esetleg a sztyeppeti népe sséggel való érintkezés bizonyítéka, és a Cete feni környezetben talált modell-töredékek szintén ilyen kapcsolatokra vezethetők vissza.³⁴⁵ A Badeni kultúra erőteljes anatóliai kapcsolatai inkább arra mutatnak, hogy a szekér ismerete Anatólia felől a Balkánon át érkezett.³⁴⁶

A kultúra több törzsénél tehát teljes joggal feltételezhető a levasnomád életmód legkorábbi formája. Ez az életforma ismereteink szerint patriarchális társadalmi berendezkedéssel jár együtt, amit a térség későbbi nomádjainál jól követhetünk. Kérdéses viszont az, hogy számolhatunk-e ebben a korai időszakban a sztyeppe-vidéken olyan méretű gazdasági különbségekkel, melyek a nemzetségfők és törzsfők teljes elkülönülését, a társadalom kaszt-rendszerű felépítését feltételezik.³⁴⁷ A majkopi fejedelmi sírkamrához hasonló temetkezés a Gödörsíres kultúra sírjai között nem fordul elő. A legelőkelőbb sírok,

melyeket a kősztelék jeleznek, arany ékszerek, vagy egyes csonteszközeik révén tűnnek ki, nem különülnek el a közösség többi temetkezésétől. Az alaptemetkezések között női és férfi sírek egyaránt előfordulnak.³⁴⁸ A gyakori emberáldozatok feltételezése mint említettük, elsősorban a leletek helytelen értelmezéséből eredt. /Sok az olyan gyermektemetkezés, mely az általában melléklet nélküli temetkezések közül edény- és ékszermellékleteivel tűnik ki./³⁴⁹

A magyarországi kutatók a halomépítés szakasa alapján feltételezték, hogy a sztyeppei népesség társadalmi megosztottsága erőteljesebb volt, mint a badeni vagy bedregkereszturi törzseké lehetett.³⁵⁰ A halomépítés azonban, mint ezt a halmak családi temető-jellege, és az egységes típusu halmos temetkezések sokasága bizonyítja, aligha fogható fel másként, mint az egész társadalom temetkezési ritusának alapvető eleme.³⁵¹ A megkülönböztető jellegű mellékletek száma is jóval kevesebb a sirritus egységessége miatt, mint az említett kárpát-medencei kultúrákban. Az alsónémedi badeni temető központi temetkezései, vagy a vörsei diadém olyan rangjelzők, amelyekhez hasonlóak gödörsíres kurgánokból nem kerültek elő, így nehezen lehet a bronzkor elejének társadalmi differencialódását és a

"fellegvarak" kialakulását a sztyeppei népesség hatástanak tulajdonítani.³⁵² /Kérdéses, nem helyesebb-e a Zók-Somogyvár időszakban ilyen szempontból is a Bóna István által bizonysított anatóliai vonallal számolni?/³⁵³

c./ A szellemi élet és vallás kérdése

A temetkezési ritus általános sajátosságai között kevés olyan adatot találunk, mely a szellemi élet specifikus vonásait tükrözné. Az okkerfesték specialis alkalmazása és a sir = halott háza elképzelés /lásd fentebb/ mellett a temetkezési halom kultuszhely jellegét kell tekintetbe vennünk. Ezzel kapcsolatban igen értékes adatokat szolgáltat Sierksma. Közép-Indiában az ilyen sirhalom a halott házat, pontosabban egy ős házat jelenti, aki "lakhelyén" mintegy továbbélve elősegíti a földek, állatok és asszonyok termőképességét. Az ilyen halom termékenységi ritusek színhelye.³⁵⁴ Valószínű, hogy a gödörsíros kurganek esetében is arról az ősi szemléletről beszélhetünk, amelyben a pihenés pózában, "házában" eltemetett egyén halála után is a közössége tagja marad. Ebbe az általános képbe illenek a nikopeljei kurgánmezőn feltárt "nagy családi" kurganek és az okkerrögökkel kapcsolatosan említett objektum is.³⁵⁵

Különösen erősen érvényesül a nomád kultúráknak az a vonása, ami a magyarországi állattenyésztő gazdálkodást folytató rézkeri kultúráknál is megfigyelhető: a közösségi összetartozás fennmaradásának, állandóságának mágikus jelképezése a temetkezésekben, a közösségi temetkezőhelyeken tükröződik.³⁵⁶

A tenyésztett állatok szereplése a különböző szertartásokban általános jelenség. Az esetleg a halotti tor maradványait őrző tűzhelyeken és a sírekben talált szarvasmarha és lócsontok, kesszarvak ezzel kapcsolhatók össze.³⁵⁷ A feltehetően hatalmi jelvényekként szolgáló, kőből készült ló- vagy bikafejben végződő buzogányok az utóbbi állatok kiemelt jelentőségére mutatnak.³⁵⁸ Központi sír mellett, az eredeti felszínen fekvő bikacsontváza került elő a múlt század végén Szimferopol közelében.³⁵⁹ Hasonló jelenséget tapasztalt Szinicin a híres Tri Brata kurgánok egyik alaptemetkezése fölötti áldozóhelyen, ahol az ismert agyag kecsimodell is előkerült.³⁶⁰ A szarvasmarha kultuszával különösen gyakran találkozunk a kremleches Uszateve temetkezések kapcsán.

Az uszatevói 2.kurgánban, feltehetően a centralis temetkezéssel összefüggő, eltárszerű áldozó-

gödröt találtak. A gödör agyaggal kitapasztott fenekén mészkőből faragott bikafej volt, "arccal" a centrum felé fordítva. Mellette öt edény, öt emberfő, négy szematikus agyagfigura és három mészgöngy volt. A feltárók felvetik, hogy esetleg szimbolikus sírral állunk szemben, de a gödröt be-ritó, közepén csésze-szerű bemélyedéssel ellátott kőlap inkább az aldezőhely jellegét látszik erősíteni.³⁶¹ A Szalgir-völgy egyik kurgánjában hasonló, kővel fedett kisebb gödörben egyszerű jamnaja edényt találtak - a feltárók valószínűleg joggal tartják aldezeti szertartás maradványának.³⁶² A hasonló aldezőhelyeken általában állatcsontok és néhány egész edények vannak.³⁶³

A központi sirt körülvevő kromlechet általános-ságban a napkultusszal hozzák összefüggésbe.³⁶⁴ Felmerül a kérdés, nem beszélhetünk-e inkább a lakóhelyet szimbelizáló, "védő" jellegű építményről ennek kapcsán? Az egyik legnagyobb uszatevei kurgán kromlechjének DNY-i részén kőlap került elő ember, levak és szarvas ábrázolásával. Egy másik kromlech DNY-i részén három kőlap volt, egyiken kutya ábrázolásával.³⁶⁵ Ezek a kőlapok esetleg bejáratot jelentenek, amit a "házórzó" kutya ábrázolása is jelez. Feltűnő az egyik kromlechen ábrázolt

szarvas, ami aldehyati állatként is ismeretes volt.

A Szimferapol közelében feltárt kurgáncseport két egymáshoz közel fekvő kurgánjában figyelték meg rituális szarvastemetkezés maradványát. A 3. kurgán alaptemetkezése mellett az eredeti felszínen teljes szarvascsontváz feküdt, fejjel a sir felé fordítva. A 13. kurgán alaptemetkezése csupán egy szarvas koponyáját rejtette. A gödör kőkörrrel volt körülvéve, erre emelték az első feltöltést, amelybe a jannaja sirekat ásták. Sepinszkij feltételezi, hogy a központi sirba temetett szarvas esetleg totemállat lehetett.³⁶⁶

A szarvaskultusz nyilvánvaló jelenléte a szellemi élet olyan vonását mutatja, ami a napkultuszra mutató jelenségekkel együtt a későbbi nomád kultúrákból is ismert.³⁶⁷ Talán ehhez a körhöz kapcsolható a kigyók sirekban való előfordulása is, különösen a Dnyepertől keletre, a Kaukázushoz közelebbi vidékeken.³⁶⁸ A fara csavaredó kigyó motívumával kapcsolásfejű tükön találkozunk.³⁶⁹

Figyelmet érdemelnek a gazdagabb felszerelésű sirekban előforduló "pánsipek", madárcsontok, amelyeket már a marjupeli temetőben is észleltek.³⁷⁰ A felszerelt jelenségek alapján a szellemi kultúrával kapcsolatban esetleg felmerülhet, bár rendkívül

a terület későbbi nomádjainál feltételezett samanisztikus hiedelmek meglétének problémája a legkorábbi sztyeppei pászterkulturákban. Az egyes sirisztélék esetleg az ehhez kapcsolódó őskultuszra mutatnak.³⁷¹ Három ilyen sztélé egy gazdag sir felszereléséhez tartozott Glubokoje körzetében.³⁷² Az egyik Gurbanesti temetkezésben "pipakemence" került elő, amelyben megpörkölt kendermagok voltak.³⁷³ A kendermagban lévő kábitószer belégzése esetén révülés-szerű állapotot idézhetett elő. Szintén kendermagok voltak az Észak-Kaukázus egyik korabronzkeri temetkezésében egy edényben a halott mellé helyezve.³⁷⁴

A szellemi élet alaplemeinek kontinuitását feltételezhetjük a sirritus és a viselet egyes elemeinek kétségtelen továbbélése alapján is. Az ereszvári női sir, melynek melldiszét Bóna István rekonstruálta, mellékletei alapján későbbi mint a gödörsíres kultúra, keleti kapcsolatai az erdős sztyeppe zónán keresztül valószínűek.³⁷⁵ A **nalcsiki** példányon kívül ennek a viseletnek kerai példánya Eruszlán közelében jamnaja sirból került elő. A Beresznev melletti 6. temetkezésben /női sir/ 40 cilindrikus kagylógyöngy és 117 diszitett juhcsont csövecske volt.³⁷⁶ /Az ereszvári sirhez időben is

közelebb álló Pleesti-Triaj melletti ekkersir közelebbi analógiáját említettük, ez a legkésőbbi "ekkersirek" között tartható számon.³⁷⁷

Feltéhetően kultikus, esetleg szintén a samanisztikus elképzelésekhez kapcsolható a kepenyák trepanációja, ami szintén feltűnően "gazdag" temetkezések esetében fordul elő. /Berezsnovka 9.kurgán 5., kettős temetkezésében mind a felnőtt, mind a serdülő kepenyája trepanált volt.³⁷⁸ Különösen érdekes az egyik gazdag késői jamnaja sir, a Denszkej melletti 7.kurgán 6.temetkezése. A fejnél 13 madár-csont /"pánsip"/, négy ragadozófog és kevadarab, a bal halántéknál másfél csavaredású reszszeszt hajkarika, a jobb vállnál két csentharpuna volt. A halott mellett még agancsból készített kalapácsfejű tű, e mellett pöncelással díszített réz- vagy bronzlemez volt, mellett három, ugyanilyen lemezből pödrött gyöngy, melyek analógiáját Zeltai a hortebágyi László-halomban találta. A halott kepenyája trepanált volt.³⁷⁹

Bizonyos méltóságjelző szerepük lehetett a csont-eszközöknek is a sírekben. A harpunak és hergek különösen a késői jamnaja sírekben, és Uszatevo temetkezésekben fordulnak elő. A Glubokoje melletti három sztéls, aranymellékletes sírban le csont-

herög volt, Geredzev is több harpuna és herög előkerüléséről tesz említést.³⁸⁰

A fentebb bemutatott sírok alapján a trepanált koponya és a szekasesnál gazdagabb mellékletanyag esetleg összefüggésbe hozható, a feltevés megerősítését a további szerencsés leletek előkerülése adhatná meg.

Természetesen a rendelkezésre álló adatok csupán nagyon óvatos feltételezéseket engednek meg. Egy- mástól nagy távolságban előkerült, különböző keru leletek alapján inkább csak sejtésekre nyílik lehetőség a kultikus élettel és annak a szamanizmusra emlékeztető jegyeivel kapcsolatban.

1. Kalicz /1968/ 7-61.
2. Szabó 1859:157-187., Uő.1867:188-189., Uő.1868:195-198.
3. A hazai halenkutatás kezdeti időszakára ld.:
Rómer 1869:405-409., Uő.1878:103-159., Gyárfás 1870:33-42., Hempel 1881:9., Dudás 1885:364., Uő.1886., Uő.1887:61-82., Uő.1903:337-378., Perényi 1890., Fenichel 1891/a. és b:65-69., Uő.1892.,
Selymessy 1895:417-419., Jósa 1897:318-325., Darnay 1905:66-70., Tariczky 1906., Millecker 1906:148., Szeghalmi 1912:279., Gárdonyi 1914:381-398.
4. Jósa 1897, Zeltai 1907/a, Uő.1910/a
5. Zeltai 1907/a24-29.
6. Jankó 1896:134-137., v.ő.:Kalicz 1968:15.
7. Childe 1929:132,148-152,158-160.
8. Kalicz 1968:15-16.
9. Gimbutas 1965:482-488., Uő.1956:71-80., Uő.1970:173-

-179. v.ö.: Muhly 1971:438., Berezenszkaja 1970:
:280-281., Häusler 1963:165-167.

10. Kalicz 1968:58-61., v.ö.: Klejn 1970.

11. Resetti 1959:808-809., Mevsa 1961:186-199., Nester-
-Zaharia 1968:27-43., Merpert 1965:10-19., Uő.1968:
:75-81., Bibikeva 1969:67., Merintz-Roman 1968:118.,
Uők.1969/a:67-70., Uők.1969/b:4-9., Roman 1971:113-
- 114,130-132., Censa 1972:65-85.

12. Gazdapusztai 1965/a., Uő.1965/b., Uő.1967.

13. Giambutas 1970., Thomas 1970.

14. Zbenevics 1967:22-25., Uő.1969/a:5-8., Zbenevics-
Leszkev 1969:29-38., Szvesnyikov 1971:9-13.,
Mellaart 1960:270-278., Renfrew 1969:17., Betan-
court 1970:351-358.

15. Kalicz 1968:16-17. /Jelen munkában a Kalicz által
publikált adatok megismétlését igyekeztük elkerül-
ni, így jónéhány általa bemutatott lelőhely leírá-
sát a megfelelő hivatkozás pótolja. Azokban az
esetekben, amikor a Kalicz által közölt adatokat

jelentős mértékben kiegészítő közöletlen leírás, naplórészlet vagy leletanyag került elő, ezt a hivatkozás mellett közöljük, ilyenformán a két munka anyagközlő részei egymást kiegészítik. Az összevetés megkönnyítése érdekében a Kalicz munkájában közölt lelőhelyek delgezatunkban azonos sorszámmal szerepelnek./

16. Frenyó 1887.
17. Ud.: "A kelet felé néző csontvázat mintegy 15 cm összeálló, iszapnemű föld fedte, a koponya, mely agyagszerű kiemelkedésen, mint párnán feküdt, ezen a rétegen felül esett. E réteget 1-2 cm összenyomott hamuréteg fedte."
18. Ecsedy 1971:46.
19. Frenyó 1887.
20. Kalicz 1968:18. /További irodalommal./
21. u.e.18-19.
22. u.e.19.

23. u.o.
24. u.o.
25. u.o.
26. u.o.
27. u.o.
28. u.o.2o.
29. u.o. 29.sz.jegyzet
- 3o. Zoltai 191o/a:36.
31. Kalicz 1968:2o., Zoltai 191o/a:39.
32. Kalicz 1968:2o.
33. Zoltai 191o/b.
34. Kalicz 1968:2o.
- 35v Zoltai 19o7/b.

36. Kalicz 1968:20.

37. u.o.

38. u.o.

39. u.o.

40. u.o.

41. u.o.21.

42. Bar a leltarkönyv bejegyzése szerint a tárgy a Szántay halomból került elő, az eredeti sirleírások alapján a leltarkönyvi helymeghatározást tarthatjuk tévesnek.

43. Kalicz 1968:21.

44. u.o.

45. u.o.

46. u.o.

47. u.o.

48. u.o. /Egyetértünk Kalicz Nándor megjegyzésével,
mely szerint az utóbb említett négy halom alap-
temetkezései nem sorolhatók t e l j e s bizenyes-
sággal a gödörsíres kurgánokhoz./
49. Csalog 1954:38-44.
50. u.o.39-40.
51. u.o.40.
52. u.o.41-43.
53. Kalicz 1968:22.
54. Zoltai 1908.
55. Selmeczi 1967.
56. A megőrzött festékmintát **megvizsgálva** kiderült,
hogy nem a gödörsírekben szakasos ekkerről, hanem
téglavörös színű átégett földről van szó, amely
valószínűleg a sír közelében gyújtott tűz emléke
lehet. Ha voltak is a sírban ekkerrögök vagy fes-
teknyemek, ezek a feldulás során eltűntek. A te-

metkezés nagy valószínűséggel a tárgyalt körhöz
sorelható.

57. Ecsedy 1971:45-50., 20-21.t.
58. Milleker 1906. 148-150.
59. " az őstalaj felszine" kifejezésen talán a belygatat-
lan altalaj felső szintjét kell értenünk.
60. Orosz 1904:405-408.
61. Tereneskin 1952.
Fermozov 1965/a:181., Uő.1969:173., Zlatkevskaja
1963:81-83.
62. Bónis-Burger 1957:90.
63. Balogh 1955.
64. Csallany-Erdélyi-Szabó-Wenger 1955.
65. M.Nepper 1972.
66. A feltáró, M.Nepper Ibelya beszámolója szerint a

szóbanfergő utántemetkezés a halem feltöltésébe oldalról behatoló alaguttal /járatrendszer/ közvetlenül összefügg. A helyszíni megfigyelések azt mutatják, hogy a járat a kepenya közelében haladt el, anélkül, hogy a sirt megsértette volna. /A kepenya a járat oldal falának tisztázása során került elő./ Bár a jól dokumentált ásatás módszertanilag kifogástalan, nem bizonyítja - véleményünk szerint - az előadott megfigyelések az alagutrendszer és a temetkezés egykeruságát.

A járatrendszert ugyanis közvetlenül datálja a benne talált tűzhely, amely körül XVIII.szazadi /i.sz.!/ cserepek voltak. Elképzelhetetlen, hogy a legtöbb helyen minden alátamasztás mellőzésével a halem felherdett földjébe furt járat a hatalmas megterhelést jelentő második feltöltés felépítménye alatt - még ha a halem építői döngöléssel szilardítottak is annak tömegét - olyannyira épen maradjon, hogy 3500-4000 évvel keletkezése után buvóhelyül szolgáljon, **Sokkal inkább valószínű**, hogy a megüledett, rendkívüli szilardságú földtömegbe csak a XVIII.században vájtak alagutat, rejtekhely készítése végett, vagy mint ezt a halem neve sugallja, kincskeresési szándékkal. /Az egyes halmakba furt alagutakról és rejtekhelyekről napjainkban is

igen sok mendemenda kering az egész Alföld területén./

Ellentmondani látszik feltevésünknek az a körülmény, hogy a járat egy része fával volt bélelve, az itt talált padlózatán pedig emberi,/?/ teljesen szétmállett csontmaradványok voltak. /2.sír/ Ezek a csontmaradványok tehát kétségtelenül a járat beasása után kerültek ide, ósokeri miveltek a fentebb említettek alapján erősen kétséges, míg az alaptemetkezés és az ezt követő utántemetkezés kétségtelenül a gödörsíros kurganok köréhez tartozik.

67. Ezen a helyen mondok köszönetet Nagy Katalinnak, amiért a szóbanforgó anyagot publikálásra számomra átengedte.
68. Gazdapusztai 1965.
69. A feltárasokat vezető tanárom tragikus halála után a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában lévő asatási naplók és dokumentáció, a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban őrzött leletanyag és az asatásokon tett személyes megfigyelések alapján végeztem el az anyag feldolgozását.

70. A könnyebb áttekinthetőség végett az egyes, több szezenban feltart objektumokat eredeti jelzeteikkel, de közvetlen összefüggéseik, nem pedig a feltárások időrendje alapján csoportosítva mutatjuk be.
71. A kurgánfeltárasnak ezt a módszerét a Szovjetunióban dolgozták ki. Az ezt megelőzően alkalmazott "bulldozer" típusú talólapos gépek az ásatások során a halom feltöltésében lévő sírok és egyéb objektumok felső rétegeit gyakran óhatatlanul tönkretették, ami scraper alkalmazása esetén állandó megfigyelés mellett nem fordulhat elő. v.ö.: Sztolar 1958:416., Gazdapusztai é.n.
72. Dr.Némethy Endre szóbeli felvilágosítása.
73. Az eredeti naplóban a 6.,7.,8.,9.,10. sírszámot a közeli, 3/a halom temetkezései kaptak, amelyet a 3.halommal egyidőben tártak fel.
74. Kalicz 1966:8.,2.kép. Ugyanezek a motívumok Székely-Zöldtelek bodrogkereszturi rétegében. v.ö.:Kalicz 1958.III.t.20-23.
75. Roman 1971:53-82.,IX.t.7.,XII-XIV.t.,stb. A temetők

anyagában a legáltalánosabb típus és gyakori ornamentika.v.ö.:Bognár-Kutzian 1963.pl.CIII.4.,CXII.3.,Hillebrand 1929.V.t.2., Patay 1945.VI.t.9.

76. Szintén az egyik legáltalánosabb forma a kultúra temetkezéseiben a tejesköcsög mellett. v.ö.Bognár-Kutzian 1963.CXXXIX.L.1₁- 2₂; Patay 1958:148.I.t.3, 12.,16-17., II.t.3-4,8.
77. Ugyanezek a motívumok igen sűrűn fordulnak elő a tarnabedi telep anyagában is. Kalicz 1966:4., 1.kép 8, 14-15, 19-20, 23.
78. u.a.3.kép 22-26.
79. u.a.6.kép 4-5., Roman 1971:66.,Abb.20.,21.
80. Hillebrand 1929.II.t.1., Bognár-Kutzian 1963:548.,Uő.1971:142.
81. V.ö.:Kalicz 1966:6.,4.kép 16-19,21-23. Behatóan foglalkozik ezzel az edényformával Uő.1950:11. Patay Pál ugyanezt a típust Tiszavalk-Tetes lelőhelyen hunyadihalmai típusú leletekkel együtt találta.

Patay 1971/a:9-10.

82. Bognár-Kutzián 1969:34. Patay és Kutzián egyaránt hangsúlyozzák, hogy tipikus bedregkereszturi együttesekben is meglévő, de a késői szakaszban különösen gyakori forma. Figyelemreméltó ebből a szempontból a Romanesti barlang néhány lelete és a Tordai hasadék barlangjainak anyaga. v.ö.: Roman 1971:83., Abb.33-38,98, 39.-7., Székely 1964:122.fig.2-8, 123-126.
83. A leírt tűzhelyekkel azonos jellegű objektumok kerültek elő a 6.halem /ldd.alább/ járószintjén. A leletanyag teljesen azonos mindkét halem járószintjén és megegyezik a halemcsoport alapját képező kiemelkedés területén feltárt telepmaradvány anyagával. Ezért a lelőköörülmények ismertetése után együttesen értékeljük a feltárt telepanyagot.
84. Gazdapusztai 1967/a:93,96.
85. Merintz-Roman 1968:93., Abb.36.15. Hasonló egész edényt ismertet Szlovakiából N.Pavukeva 1964.I.t.10.
86. Az Ezere-Cernaveda III - Boleraž kör jellegzetes

tipusai. v.ö.: Berciu 1964.Fig.4-1,5-9,8-1,2,15,18.

87. Ezzel csaknem pontosan azonos töredéket találtak felszíni gyűjtés során a bulgáriai Szliven közelében, Csintulevo lelőhelyen. Bacova-Kosztova 1971: 61-66., 63., 3.kép.
88. Ez a típusú felület már a hunyadihalmi típusú anyagban is jelentkezik. /Tisza-luc-Sarkadpuszta, Baie-Herculane III.etap, stb./ Kutzian 1969:51., Abb.11., Roman 1971:82-83.
89. Jovanovic 1969:159., fig.3. Meg kell jegyeznünk, hogy a bemutatott, Kétegyháza-n talált tal közvetlen analógiáját nem ismerjük. A fül jellegzetességei, illetve a peremen ülő bütykök alapján jogosultnak tűnik az összehasonlítás az Ezere-Mihalič komplexum kerai anyagával. v.ö.Georgiev 1961.pl.XXIX. 4-6.
90. Termés István szíves szóbeli közlése.
91. Ezek a peremek gyakoriak Ezere /Dipsiska Megila/ alsó rétegeinek anyagában. /Rumen Vasziljev Katin-csarev szíves szóbeli közlése./ Georgiev 1961.

Übersichtstabelle - Karanevo VII., Blegen 1964.pl. 16., Jevanovic 1969:162.fig.5., Kalicz 1963. Vergleichsabbildungen 11a-21.

92. Terma 1969:5., Merintz-Roman 1968:88.Abb33-1-8., Pavukeva 1964:132., I.t.4-6, stb.

93. Merintz-Roman 1968:82.Abb.27-1e., Terma 1969/a:9-1e. Terma Istvan ezt a típust a belerazi cseport kerai szakaszaba sorolja.

94. Tiszavalk-Tetes lelőhelyen hunyadihalmi típusu anyagot tartalmazó gödörből kerültek elő. Patay 1971/a:1e.

95. Kutzian 1969/a. Abb.3., 1e-11.

96. Bökönyi Sander szíves szóbeli közlése. Itt köszönöm meg Bökönyi Sandernek, hogy a rézkeri telepek allatcsontanyagát meghatározta, s az előzetes vizsgálati eredményeket rendelkezésekre bocsátotta.

97. Kőszegi 1962.²⁰, Kalicz 1968:28-29., Gazdapusztai 1965.³⁶

98. Kalicz 1968:28-29.

99. Magyarország Régészeti Topografiája előkészítése során terepjárások és nagy méretarányú térképek alapján az összes kurganok összesítő térképének elkészítését kezdtük meg Virag Dénes geodétával.
100. Kalicz Nándor és Patay Pál szíves szóbeli közlése, Virag Dénes felmérései.
101. Zeltai 1907., Uő. 1908. /ld. 3. sz. jegyzet/
102. Nem soroljuk a halemezőkhöz a típusukban eltérő, kisméretű, egymáshoz közel található "lapenyagokat". Ezek szarmata-keriak, Zeltai Hortebágy-Peres hat lelőhelyen több ilyen lapenyagot tárt fel.
- A Tiszántúlon a kurganokra vonatkozóan egyetlen bizonytalan adat szól egy halom későbbi temetkezése mellett, a gyemai gazdag szkita sir. v.ő.:
Marten 1908:37-45. Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy keravaskeri, esetleg későbbi alaptemetkezések is előkerülhetnek hazai kurganokból. az viszont, hogy az eddig előkerült alaptemetkezéseik ilyen nagyarányú többsége rézkeri eredetű, semmiképpen sem jelentéktelen tény.
103. ld. fentebb: Buj-Feketehalom, Kétegyháza 3. halom

ismertetett temetkezései.

104. V.ö.: Kőszegi 1962., Gazdapusztai 1965. /Az idé-
zett szerzők javasoltak a fektetés adatainak fel-
használását a relativ kronológiához. Eszerint:
Kerai szakasz = haten zsugeritas, Késői szakasz =
=eldalt zsugeritas/ A püspökladányi stratigrafia
a módszer alkalmazhatatlanságát mutatja/ v.ö.:
Laszló 1963.
105. Gazdapusztai 1965. 35-38.
106. Figyelemre méltó, hogy a sírban talált "sövény" és
"nemez" rétegek olyan típusu, esetleg szekéren her-
dezható építmény alkotóelemei, amelyeket a mozgó
életmódot folytató pászternépek használnak. Tanul-
ságes ebből a szempontból Szterezsevajja Megila lelő-
hely, ahol kétkerekű kecsi alkatrészei, és az
Elisza melletti Tri Brata kurgán, ahol hasonlóan
kétkerekű "ekhós szekér" modellje került elő a
temetkezés fölött. V.ö.: Csalog 1954:34-44., Tere-
noskin 1951:117-120., Gzinicin 1948:148-160., Pi-
gett 1968:311.
107. Budinsky-Kricka 1967. 361-363.

108. Berezenszkaja 1970. 281., Häusler 1963 175.
Klejn 1971 286-289., Szvesnyikov 1971 12-13.
Machnik 1970. 276.
109. Bóna 1966. 58., Gazdapusztai 1967:96.
110. Lsd.: Ehrich 1970:229-230.
111. A szíves tájékoztatásért és a dokumentáció megmutatásáért Ferenczy Istvánnak tartozom köszönettel.
112. Gazdapusztai 1965/b.
113. Gazdapusztai 1967:99.
114. Kovács 1932:89-101., Uő. 1944:3-20. A temetővel és annak keleti kapcsolataival behatóan foglalkozik: Bognár-Kutzián 1963:442-454. /További irodalommal./
115. Kovács 1944:5., 2.kép, 1., 5-7 melléklet. Az ekker-csemók és gyöngyök hasonló elhelyezkedésére: u.o. 7./3. és 4.sír/, 17-20.

116. u.o.:2., Bognar-Kutzian 1963:442-454., Feredt 1968: :110-111. A kisméretű rézarak, illetve réztűk Maresdécse sirjaiban általánosak és előfordulásuk hasonlóan gyakori a Bedregkereszturi kultúra ezen temetőiben, ahol a Ny-K tájolású sírek aránya jelentős. /A maresdécsei temető sírjai hasonló, DNY-ÉK irányításúak/ Patay 1970:17.,32.jegyzet. Ezek a réztűk Maresdécse jónéhány esetben a mellékletként a sírba helyezett ekkercsomó közelében kerültek elő. Könnyen elképzelhető, hogy ezek a tűk esetleg tevévelásra szolgáltak. v.ö.ő Birket-Smith 1969:178-179.
117. Ezt a nézetet képviselte: Gazdapusztai 1968/b.
118. Makarenko 1933:68-72.
119. Telegin 1961:20-26., Bedjanszkij 1961:32-37.
120. Garasanin 1961/b:24. A maresdécsei temető felhuzott labakkal fekvő vazait figyelembevée jegyzi meg a szerző, hogy Maresdécse temetője elsősorban nem Marjupellal, hanem az ennél fiatalabb eneolitikus temetőkkel mutat szorosabb kapcsolatokat.

121. Debrevelazkij 1954:106-118. Ritusát tekintve eltérő, de mellékletei alapján a Csapli la-5a sírokhoz áll közel a Kapulevkan feltart eneolitikus temető, melynek keramiaja Szrednyij Szteg II. - Mihajlevka I. típusu . Lsd.: Sapesnyikova-Bedjanszkij 1970:112-117.
122. Bedjanszkij 1968:117-118., 6-7, abra.
123. Szergejev 1963:139., 4-6.kép. A karbunai kincs tárgyai és a magyarországi rézker kapcsolataira lásd bővebben: Klejn 1968:5-74, Dumitrescu 1957:74-76.
124. Bedjanszkij 1968:118.
125. Mevsa-Csebetarenko 1969:45-49.
126. Mevsa 1961:186-199.
127. Dumitrescu 1957:94-95., Uő.1963:496., 5.sz.jegyzet. Merintz-Roman 1969/a:67.
128. Mevsa 1960:60-67., Csernis 1962:54.
129. Pepescu 1940:85-91. A casimiceai sceptrum és analógiái

kérdéséhez: Berciu 1962/b:397-409.

130. Berciu 1961:137., Uő.1967:74-75.

131. Merintz-Roman 1969/b:31.

132. v.ő.: Berciu 1967:74-75., Smaglij-Csernyakov 1970/a:
:100-102.

133. Popescu 1940:85-91., Bedjanszkij 1968:118., 4.kép,
4,6. abra., Comsa 1972:67-70.

134. Dumitrescu 1957:89-95., Merpert 1968:75-81., Gara-
sanin 1961/b:25., Gimbutas értesülése szerint a
Dél-Bug vidéken Tripolje BI /!/ anyaggal együtt ke-
rült elő egy sceptrum. Lsd.: Gimbutas 1970:195.,
6.sz.jegyzet. v.ő.: Danilenko-Smaglij 1972:4-5, 12-
13. Gimbutas ezt a fázist "Kurgan I" és "Kurgan II"
néven jelöli, és a romániai, valamint keletmagyar-
~~185x~~ erszagi gödörsíres kurganek egy részét is ide sorol-
ja Maresdécse temetőjével együtt. Lsd.: Gimbutas
1970:178-179., Uő.1965/a:476. Feltévése véleményünk
szerint, mint *Szuverove* temetkezése bizonyítja, csak
Maresdécse vonatkozásában helytálló. v.ő.: Telegin
1970. 3-24.

135. Lsd.fentebb, 117.jegyzet. Erdélyben, Székelyvaján került elő egy, az Arkhari /Kalmük Szec.Közt./ melletti kurganmező gödörsíres leletével tökéletesen megegyező sceptrum. v.ö.: Szinicin-Ereluiev 1966:93-94., Gallus-Herváth 1939:143. /A székelyvajai példányt a szerzők tévesen koravaskori eredetűnek határozták meg./
136. Merpert 1968:75-81., Mevsa-Csebetarenko 1969:49., Szinicin 1957:32-35., Bedjanszkij 1957:95-98.
137. Kőszegi 1962. 20-21
138. Kalicz 1968. 28-29.
139. Gazdapusztai 1967. 96-100.
140. v.ö.: Klejn 1971:286-291.
141. Leszkev 1967:8.
142. Klejn 1971:288., Merintz-Roman 1968. Uók.: 1969/b.
143. Kalicz 1968:31-32.

144. Gimbutas 1956:74. Feltételezése szerint a családtagokat bizonys esetekben élve temették volna az elhunyt családfő mellé.
145. Csornyakov-Smaglij 1970/a:99.
146. Szerokin 1959:10-18. Ugyanilyen jellegű a Gurbanesti 2.halem 11."A" és "B" sir. A két sírgödör azonos szinten érinti egymást. Egyik férfi, másik női vázat tartalmazott. Resetti 1959:860., Tereneskin 1951:117-118.
147. Kalicz 1968:31. /Kéziratunk lezárása után mentőásta-
tas során feltártuk a Dévaványa melletti elherdett
Csordagyepi halem megmaradt alapjának centralis
részét. Itt azonos szinten két gyermek és egy fel-
nőtt teljesen azonos ritusu sírjai kerültek elő. /
148. u.o.:32., Klejn 1971:287-288., Csornyakov-Smaglij
1970/a:91-92.
149. V.ö.: Nikopolje /Krivcova-Grakova 1962. 6-8./, a Szal-
gir völgy /Sulc-Sztelar 1958. 53-64., Bikevo /Szmirnev
1960. 269. / Szterezseva Megila /Tereneskin 1951. 117-118.
jannaja temetkezései.

150. Dinu 1959. /v.ö.: 146.jegyzet/, Kalicz 1968:26-27.,
Popev 1931:113-116., Nikolev 1972.
151. Goredzev 1905:319., Rau 1927:68-70.
162. 152. Tereneskin 1951:117-118., Gimbutas 1956:78-79.,
Pigett 1968:295-301.
153. Sztelár ^{1458.} /MIA 62./27.ábra, v.ö.: Merpert 1961:167.
154. Keerapenko-Kacsaleva-Sarafutbineva 1967:60-67.,
Leszkev 1967:7.
155. Rikev 1933:203., u.a.1927:68-69.
156. Krivceva-Grakeva 1962:9.
157. Gimbutas 1956:70-80.
158. Leszkev 1957:115.
159. v.ö.: Sevesenko 1.kurgán 15.temetkezés, Sirekee 6.
kurgán 1.sir /Csernyenke, Jakerenke, Korpuszeva
1967.P.E.B.22.0., 32.0. 2/10.rajz./ Bikeve 26.kur-
gán 9.temetkezés, 21.kurgán 12.sir, Sztyepan Razin

- majer 1.kurgán 16.sir /Merpert 1957:85,90,95./
Nevecsernemerje 6.kurgán 4.,5.sir /Keerapenke-Kacsala
leva, Sarafutbinaeva 1967:66./ Meldva, Kegilnyik
folyó partja 14.sir /Obeldueva 1955:40./
160. Trjaznev 1961:22-25.
161. Fernozev 1955:71-74., Uő.1969:156-159.
162. Artemenko 1967:119.
163. Lsd. 152.sz.jegyzet.
164. Gimbutas 1956:80., v.ő.:153. és 158.sz.jegyzet.
165. Melentyev 1966:98.
166. Csernyakov-Smaglij 1970/a:75.
167. A Helbecan feltart kurgán kerai sirjaiban figyeltek
meg szőnyegmaradványokat Zirra 1960:99.,127.
168. Resetti 1959:797-798., 10.abra
169. u.ő. 800-803., 17.abra, Zirra 1960:103. - Zirra hi-

vatkezik Gimbutas közlésére, aki katakombák sír-
ban feltárt tevecsontokat említ.

170. A legépebben fennmaradt festett sírláda Szimfe-
rapel közelében került elő. Színes rajzat ld.
Romancsenko 1891:72-73.
171. Sepinszkij 1963., Fernozov 1969:161-168.
172. Sepinszkij 1961:227-232.
173. Fernozov 1955:71-74., Miller 1933:125-157.
174. A csontok feltűnő vörös elszíneződése már a múlt szá-
zadban felkeltette a kutatók érdeklődését. Ezzel
kapcsolatban még az a nézet is felmerült, hogy a
temetkezést megelőzően a halott csontjait az izmek-
ből kifejtve közvetlenül színezték okkerrel. V.ö.:
Ebert 1921:39-40.
175. A koponya közelébe helyezett okkerrögre v.ö.: Sire-
keje 6.kurgan 1.sír /Csornyenko-Jakorenko-Kerpuszova
1967:30./, Kamenka 7.kurgan 5.sír /Gorodzev 1905:293./
Itt a Ny-i irányítású váz mellett, az arc előtt,
tehát az okkerröggel együtt, kewapenge is volt.

Kut-Bazavluk parti kurgánok temetkezései Ny-i irányítással, /Berezevec 1966./, Lugevo körzete 1.kurgán 5.sir /Besszenova 1966./, Nevecsernemerje 2.kurgán 11.sir, 8.kurgán 17.sir, 9.kurgán 4.sir - az utóbbi temetkezés Ny-i tájolasu volt és kalapácsfejú csonttűt is adott - 10.kurgán 3.sir, 11.kurgán 5.sir /Kocerapenko-Kacsaleva-Sarafutbinova 1967./. Általános jelenséggként említi Nikopoljén Krivcova-Grakeva 1962:11-12., és Bukeven Szmirnov 1966:234-235.

176. Gorodzev 1965:183.

177. U.o., Csernyenko-Jakorenko-Kerpuszova 1967:31-32., Csernyakov-Smaglij 1970/a:18-20., Dumitrescu 1944:43. Kalicz 1968. 24, 60.sz.jegyzetek.

178. Berezevec-Pekrovszka-Furmanszka 1966:104-105.

179. Makarenko 1933:14., Häusler 1962:1174., Telegin 1967:191-194.

180. Papova 1955. 144., Krivcova-Grakeva 1962:11-12.

181. Duma György vizsgálatainak eredményei.

182. A sírok mellékletekben való szegénysége a legtöbb kutató véleménye szerint ritualis okokkal magyarázható. A sztyeppai kurganok feltárása során feltűnt, hogy a Ny-i tájolású sírok gyakran teljesen nélkülözik a mellékleteket. Illinszka-Kovrapenko-Petrovszka 1960:133.
183. Artamonov 1937:108., 25. ábra.
184. Krivcova-Grakova 1962:11-12.
185. Szmirnov 1960:235.
186. Merpert 1960:105-117.
187. Telegin 1960:15-16.
188. Krivcova-Grakova 1962:9-10.
189. Uő. 1938.
190. Berezenszkaja 1959:60.
191. Leszkev. 1967:8.

192. Dinu 1959:202.
193. Hartuchi-Anastasiu 1968. 41. 41.; Zirra 1960. 101.
194. Häusler 1964:774-775.
195. Häusler 1962:1141-42, 1156-57., v.ö.: Hancar 1937:260.
196. Merpert 1961:164.
197. Gazdapusztai 1967. 94-95.
198. Krivceva-Grakeva 1962:8-9., Szinicin 1960. 11-18.
Zirra 1960. 111.
199. Geredzev 1905:185., U6. 1907:215-218., Rau 1927:56-57., Leszkev 1967:7.
200. Melentyev 1969:91.
201. Kapesina 1962:40-41.
202. Melentyev 1965. 44-55. Merpert 1961. 168-169.
Latinyin 1967. 28.

203. Melentyev 1966:94-95.
204. Klejn 1960/b. 150.
205. Sulc-Sztolar 1958.⁵³, Sepinszkij 1962., Ratner
1963., Dasevszkaja 1969:62-69., Bulatevics
1966.
206. Berezevec-Pekrevszka-Furnanszka 1960:104-105.
208. Evarnyickij 1907:118., 154-155.
209. Berezenszkaja 1959:59-60.
210. Berezevec 1960:47-49., Latinyin 1967. 22.
211. Szairneva 1968. 20-21.
212. Oboldueva 1955:40-43.
213. V.Dergacsev szíves szóbeli közlése.
214. Lsd. 166.sz.jegyzet.
215. Csernyakov-Smaglij 1970/a:105-107.

216. Csernyakov-Smaglij 1970/a:96-98.
217. Kalicz 1968:35-37.
218. Kerai, másfél csavaredasu ezüstspirál került elő Nikopeljén. /Krivcova-Grakeva 1962.13, 6.rajz 6./
A bulgariai leletet Bogdan Nikolev szíves tájékoztatása révén ismertem meg, amelyért ezután is köszönetemet fejezem ki.
219. Szergejev 1963.141, 5.rajz., Bedjanszkij 1968. 3.rajz.
Melentyev 1966.93. ~~Smaglij-Csernyakov~~
220. Smaglij-Csernyakov 1970/a:39-40., Resetti 1959 :797-798
221. V.ö.: Gorodzev 1907:339-340., Leszkev 1967:8.,
Merpert 1967:82., Terenszkin 1952, Berezovec-Pokrovszka-Turmanszka 1960. 104-105.
222. B.Marcsik 1973. /előkészületben/
223. B.Marcsik szíves szóbeli közlése.
224. Gazdapusztai 1968/a:40.
225. Bichir 1958., ²⁷⁵⁻²⁸²Dumitrescu 1960. 80-81.

226. Kalicz 1968:45-49., 55-58.
227. Ua.1968:59-61.
228. Lsd.136.sz.jegyzet.
229. Ez a szint a Dnyeszter és Duna közötti 3.fazis végének felel meg. V.ö.: Smaglij-Csernyakov 1970/a:105-107.

A Jaanaja és Katakemba kultúra viszonya a szovjet ősrégészek sokat vitatott problémája. A "klasszikus" álláspontot Gorodzev 1905. 179./, majd nyomaán Krivceva-Grakeva /1938:33-38./ és Popeva /1955. képviselik. Véleményük szerint a Katakemba kultúra a Jaanaja kultúrához genetikusan kapcsolódik. A sirritus legáltalánosabb vonásai valóban azonosak vagy hasonlóak, de a döntő jelentőségű új elemek, mint a katakemba maga, a sajátos katakemba kerámia és az embertanilag új gracilitás megjelenése, a koponyaterzítés szokása nem vezethetők le a Jaanaja kultúrából. Berezenszkaja és Sapoznyikova /1957:270-275./, valamint Klejn /1960. 144-148, 1961:49-65., 1962:74-87., 1966:7-13., 1968/a:11-16./ teljes joggal hangsúlyozzák ezek idegen, legvalószínűbben déli eredetét, és a schnurkerámiának a katakemba

a kezéiára gyakorolt hatását /Klejn 1968/a. 14-15/. Bizonyítékaik, amelyek a két kultúra egy kronológiaiilag egymás melletti szakaszára utalnak, meggyőzőek. A Katakomba kultúra megjelenése i.e. 2100-ra keltezhető. /Fiszenko 1970:58-66./ A legkerábbiak Neveszvábednaja keramikák a Dnyec vidéken. Ez az etap jól parhuzamosítható Trója III. településének időszakával. A Volga és a Den közötti későjannaja népesség az egész katakomba perióduson keresztül megmaradhatott, keltezésüket Fiszenko 1800-1700-ig viszi le. /v.ö.: Mamontov 1967:236-239./ Ez egybevágni látszik Smaglij és Csernyakov megfigyeléseivel, akik szerint a Dnyeszter és a Den között feltárt I. és II. jannaja csoport részben egyidős az Uszateveval, részben közvetlenül követi, míg a III., késői jannaja csoport jelentős időszak eltelte után érkezik meg. Véleményünk szerint ezek edényei 2000-1900 közé keltezhetőek. /Késői Kesztelec, Glina III, Vucedol időszak./ A relatív kronológiai egybeesés a katakomba kerámia /keresztalpas talak és kurilnyicak/ megjelenése és a hasonló vucedoli edények megjelenése között, a forma gyökértelensége a Katakomba előtt, Klejn hipotézisét - részben - igazolni látszik, közös balkáni, délkelet-európai gyökerekre mutat.

230. V.ö.:214-216.sz.jegyzet.
231. Dumitrescu 1963:498-500.
232. Hartuchi-Dragonir 1969:67-70., Roman 1971:131-132.
233. Gimbutas 1956:88.
234. Zbenevics-Leszkev 1969:29-38.
235. Brjuszev 1952:232-242., Zbenevics 1967:8-16.,
Childe 1960:114.
236. Csernyakov-Smaglij 1970/a:94-95., Movsa 1972:20-21.
237. Vychvatinszk legkerabbi sirjainak fektetése szintén
ezt a feltevést látszik támogatni. Passzek 1961:
:155-156./25-26,31,35.sir/. v.ö.: 128.sz.jegyzet.
238. Zbenevics 1969:9., Uő.1972:21.
239. Zbenevics 1969:6-8., Nester-Zaharia 1968:26-27.,
Merintz-Roman 1968:67., abb.17./3-5., 72.abb. 22.,
Szubbetin-Zaginajlo-Smaglij 1970.135,134. 1. és 2.abra

240. Zbenevich 1969:9-10.
241. Pavukeva 1966:261-263.
242. Nester-Zaharia 1968:26. és következő lapok,
Dumitrescu 1963:497., Merintz-Roman 1969:62-63.
243. Hartuchi-Anastasiu 1968:19., Smaglij-Csernyakov
1970/a:94., Zaharia 1964:439-443., Dinu 1968:130-131.,
Garasanin 1971:12, lsd fentebb 231., 232.sz.jegyzet.
244. Dinu 1959:247-255, 203-209., Zirra 98.,
Popev 1931. v.ö.: Comsa 1972:78-79, 85.
245. Kalicz 1966:5., Roman 1971:119-120.
246. Kutzian 1969/a., Patay 1970., Roman 1971:94.
247. Hillebrand 1929., Patay 1945.
248. Székely 1964. fig. 2, 3.
249. Roman 1971:112-113.

250. Kutzian 1969/a:57.
251. Roman 1971:119.
252. Kalicz 1966:17.a.
253. Kutzian 1969/a.
254. Pavukeva 1964:240-241.
255. Merintz-Roman 1968., Uók.1969:64.
256. Roman 1971:83.
257. Patay 1971:12.
258. Roman 1971:94.
259. Kutzian 1969:53., N.Vlassa szíves szóbeli közlése
a Tordai hasadéokban végzett ásatásairól.
260. Roman 1971:131-132.
261. Gazdapusztai 1967., Renfrew 1969:17.

262. Kovacs 1944., Kutzián 1963:442-453., Roman 1971:113.
263. V.ö.: Kalicz 1968.I.fejezet.
264. Patay 1969:11-12.
265. Smaglij-Csernyakov 1970/a:105-108.
266. Merpert 1968:75-81.
267. Dumitrescu 1963:498., Kalicz 1968: , Kőszegi 1962. Nester 1955:12.
268. Garasanin 1971:10-11.
269. Zbenevics 1967:22-25., Zbenevich 1969/a:9., Dinu 1968:138-139., Florescu, M. 1964:105-123. /v.ö.: Roman 1969:22., Merintz-Roman 1969:68./
270. Kalicz 1968:26., lsd.72.sz.jegyzet., Resetti 1959: :793-794,797-798. Cirna temetkezése Resetti szerint valamivel későbbi lehet mint Gurbanesti. V.ö.: U.o. 81o. /Lsd. Bichir 1959:276-278./
271. Nikelev B. szives közlése.

272. Dumitrescu 1960:69-88.
273. Nikelev B. szíves közlése.
274. Flórescu, M. 1959:221-229., Dinu 1959/b:203-209.,
Hatuchi-Anastasiu 1968:50.
275. Merintz-Roman 1968:118.
276. Resetti 1959:810., Smaglij-Csernyakov 1970/a:107-108.,
Uók. 1970/b:116-118. /Nyilvánvaló tévedésen alapul
a szerzőknek a battenyai kerabrenzkeri temetőre
való utalása. Ebben az "ekkersírekben" előforduló
edények analógiáinak nyomat sem találjuk, másfelől
egészében jóval későbbi mint a tárgyalt komplexum./
277. Resetti 1959:794-796, 8. ábra., v.ö.: Dumitrescu
1960:86-88., Hatuchi-Anastasiu 1968, 57. t. 3., -
v.ö.: Klejn 1960/b; 144, 146., 106/6. ábra.
278. Kalicz 1968:22./további irodalommal/, Berciu 1950:107.
Garasanin 1959:36., Gazdapusztai 1965/b., Nester
1944:30., Zirra 1960:103. Bóna István az ebben a
szakaszban fellelő igen erőteljes déli, anatóliai
hatásokkal hozza összefüggésbe a "Vlădhăza-Bedellő"

tipust Erdélyben, és a Verbita tipust Olténiában. hangsúlyozza, hogy ezek kulturálisan nincsenek kapcsolatban a gödörsíres halmakkal. Lsd. Bóna 1966: :57-58. Székely Zoltán a bedellőiekhez hasonló oklandi halomsíreket utólag előkerült leletek alapján a kerabronzker végere, középső bronzker kezdetére datálta. /Székely 1955:7./

279. Popescu-Vulpe 1966:149, 7. ábra, 150-154., Snaglij-Usernyakov 1971/a:83. /Bastanovka 7. kurgan, 12. sír/ Bóna 1965:62-63.

280. V.8.: Kalicz 1968:58.

281. Banner 1956. 136-137. Makkay 1957. 36. Bersi 1967:250-252. Bersi Zoltán szíves szóbeli közlése szerint a kurganok az egykor kimendottan erdős löszvidékeken alig találhatók, viszont az i.e. III-II.é. idején is ligetes sztyeppe jellegű területeken /Hortobágy, Nagykunság, Hajdúréti/ nagy számban fordulnak elő.

282. Dinu 1960:102., Dumitrescu 1960:86-88.

283. Gimbutas 1956:150-151., Uő.1961:198., Uő.1963.

- Uő.1965.6.477-482Uő.1970.186-189., Garasanin 1959:51-52., Uő.1961:31-36., Mellaart 1960:276., Bóna 1961:10-11., Thomas 1970:199-215.
284. Merpert 1961:161-164., Bibikova 1969:67.
285. Fernozov 1958. 155-151.
286. Bakay 1971:120-121, 330.jegyzet /további irodalommal/.
287. Brjuszov 1952:183-184,188,203-204., Fernozov 1958. Telegin 1960:16-19., Uő.1966:99,107.
288. V.ő.: Rikov 1936:24-26., Zinevics-Kruc 1968:13-19.
289. Brjuszov 1952:203-204., Bibikova 1969:67.
290. Bibikova u.o.
291. Lsd. fentebb 120-136.jegyzet.
292. Fernozov 1965/b:141.
293. Lsd.291.sz.jegyzet. V.ő.: Nester-Zaharia 1968:18.,

László 1966:19-20.

294. Hartuchi-Anastasiu 1968:21-23., Roman 1971:113-114., Mirtchev 1961:124-125.

295. Kutzián 1972:200.

296. Lsd. 114-116.sz.jegyzet.

297. Gimbutas 1970:476.

298. Werner 1961:389.

299. Dumitrescu 1957:73-88., Szergejev 1963. 135-151.

300. Gazdapusztai 1967/b:297.

301. Smaglij és Csernyakov megfigyelései szerint a Dnyeszter és a Duna közötti halmozott temetkezések között az Uszatove temetkezések legtöbbje korábbi, mint a Jamnaja kultúra sírjai. A szerzők Kainari mellett feltárt sír alapján feltételezik, hogy a halomépítés szakása a késői Tripelje szakasz előtti sztyeppei érintkezés eredménye. Ennek alapján feltételezhető, hogy az Uszatove kialakulásának leg-

kerábbi szakasza a sztyeppei zónában közvetlenül követi a Jamnaja kultúra legkerábbi időszakát. Lsd.: Smaglij-Csernyakev 1970/a:94-95., Zbenovich 1969: 5-6., Merintz-Roman 1968:120., Roman 1971:128-129. A N.Hartuchi által Rimnicelu lelőhelyen feltárt Cernaveda I anyag kerai Cucuteni B jellegű cserepekkel együtt került elő, ami kétségtelen egykeruságukat bizonyítja. Lsd. Popescu 1969:510.

302. Zbenovics 1967:20-22.

303. Thomas 1970:199-215.

304. u.o.208. A kerai zsinórdíszes kerámia és a Baden viszonyára lsd. Machnik 1969/a:386-389.

305. Gimbutas lényegében a Gödörsíres kultúra /"Kurgán kultúra"/ nagyarányú terjeszkedésével magyarázza a zsinórdíszes kultúrák kialakulását. /Gimbutas 1970. 184. /. Artemenko a zsinórdíszes Közép-Dnyeperi kultúrát a késői Jamnajából próbálja genetikusan levezetni. /Artemenko 1967. 10-14/. Hasenlő Danilenko véleménye /Danilenko 1955 126-128/. Brjuszev és Zimina, Berezenszkaja és Häusler munkáikban meggyőzően bizonyítják, hogy ez az elképzelés időrendi és kultu-

ralis szempontból egyaránt tarthatatlan. Machnik is hangsúlyozza, hogy a zsinórdisz mint diszitó elem önmagában nem jellemző kulturális szempontból, Szvesnyikov szintén nem tartja valószínűnek, hogy a zsinórdiszes kultúrák a sztyeppevidéken alakultak volna ki. Lsd.:

Brjuszev-Zimina 1966:11-12., Berezenszkaja 1970., Häusler 1963., Uő.1969:260., Szvesnyikov 1971:12-13., Machnik 1969/b:237.

306. Lsd.205.sz.jegyzet, Smaglij-Csernyakov 1970/b:116-117., Szubbetin-Smaglij 1970/a:129., u.a. 1970/b:127.
307. Thomas 1970. 208.
308. Zbenovics 1969/b. 135-142.
309. Roman 1971. 128-129.
310. N.Vlassa szíves közlése a Tordai hasadék barlangjaiban folytatott kutatásairól, melynek során Salcuta IV. anyag került elő. V.ő.: Kutzian 1969/a. 48.
311. Brooks 1950:299-301., Schwarzbach 1950:154., v.ő.: Erdélyi 1970:91-92.

312. Dumitrescu 1963. 498-500.
313. Roman 1971. 131-132.
314. Renfrew 1969:17.
315. Roman 1971. 132.
316. Terma 1969/a: 5-6. Uđ.1969/b.104 Pavukeva 1964. 230.
Uđ.1966. 234-264.
317. Mellaart 1960:276.
318. Merintz-Roman 1969/a. 68.
319. Mellaart 1960. 276.
320. Renfrew 1969. 17.
321. Marges-Tencseva 1962:1-16., Tencseva 1967:3-19.
322. Georgiev-Merpert 1969:28-30.
323. Zbenevich 1969/a:9.

324. Gimbutas 1970:156., Muhly 1971:438., Mellaart 1971:
:132.
325. Thomas 1970. 199-215.
326. U.o.
327. Garasanin 1971:14., Berciu 1967:64-66., Pigett 1968.266
328. V.ö.: Gimbutas 1970. 181-190.
329. Nester 1932:67-68., Merintz-Roman 1968:118., Roman
1971:128-129., Merpert 1968:80., Garasanin 1971:11.
330. Dumitrescu 1960:86-88., Resetti 1959:810., Smaglij-
Csernyakov 1970/a:91., Szubbetin-Zaginajle-Smaglij
1970:141-142.
331. Lsd.281.sz.jegyzet.
332. A helyi népességgel való keveredést a nők sok eset-
ben eltérő, gracilis-mediterrán alkata jelzi.
Marcsik 1973:24-27. /További irodalommal./
333. Csernyakov-Smaglij 1970/a:108.

334. V.ö.: 229.sz.jegyzet.
335. Resetti 1959:808.
336. Kőszegi 1962:20-21., Klejn ~~1970:49-57~~ 1970. 49-57.
337. Kalicz 1968:32-33., Uő.1967:16.
338. Childe 1929. 148-152.
339. Merpert 1961. 163-164.
340. Lagedevszkaja-Sapesnyikova-Makarevics 1959., Uők.
1962. Sepinszkij 1966:12., Sapesnyikova 1962:7.,
Merpert 1961. 173.
341. Szinicin 1948. 144, Tereneskin 1951. 117. Gimbutas
Kalicz 1968. 58-59.
342. Pigott 1968. 266-318.
343. Krivceva-Grakeva 1962. 11.
344. Resetti 1959. 802. Gimbutas 1956. 80. Zirra 1960. 103.

345. Laszló 1963. 197-198. Zirra 1960.
346. Kalicz 1963. ; Makkay 1963. 14-15. V.ö.: Csalog 1961:14-16.
347. Gimbutas 1956 80-90. V.ö.: Klejn 1967:226-227.
348. Szerokin 1959:10-18. /Lsd. fentebb a kétegyházi kurganmező ismertetését./
349. Leszkev 1967 3. Ratner 1963.
350. Kalicz 1968. 32; Bóna 1961. 10-11.
351. Klejn 1971:288.
352. U.o., Banner 1956:221-222., V.ö.: Gimbutas 1970:15.
353. Bóna 1961:9-10., Uő. 1966:59-60., Machnik 1971:148-149.
354. Sierksma 1963:219,233., V.ö.: Hancar 1937:260.
355. Krivceva-Grakeva 1962:11-12.

356. Kalicz: Heves megye régészeti emlékei 22.
Bibl.: Heves m. műemlékei I.
357. Tereneskin 1956:70., Sepinszkij 1962.
358. Sepinszkij 1959:68., V.ö.: Jesszen 1946., Lsd. még
129.sz.jegyzet.
359. Sepinszkij 1959:68-69., Szteven 1891:147-153.
360. Szinicin 1948:144-155.
361. Szelinev-Lagedevszkaja 1937:251-253., Sepinszkij
1959:67.
362. Sulc-Sztolar 1958. 53-63.
363. V.ö.: Evarnyickij 1907:144.
364. Miller 1933:150-157., Sepinszkij 1961:227-229., U6.
1963:38-40.
365. Sepinszkij 1959:69-70., Patekova 1957:35-36.
366. Sepinszkij 1959:67., Sulc-Sztolar 1958. 53-63.

Sepinszkij 1960. /3.kurgán 5.sir/.

367. Sepinszkij 1959:70., V.ö.: Bakay 1971:112 és a további lapokon. /További irodalommal/.
368. Melentyev 1965:54., Szinicin 1948:144-145.
369. Latinyin 1967:51,64,87.
370. Szinicin 1956:78-79., Uő.1957:15., Melentyev 1965:54-55., Resetti 1959:797-798., Sepinszkij 1960.
371. Erre a kérdésre vonatkozólag: Feraozov 1965/a:181., Uő.1969:170-190., Dasevszkaja 1969:62-63., Zlatkev-szkaja 1963:81-83., Uő.1965:183., Kanivec 1955:75-77., Dergacsev 1968:169-172.
372. Smaglij-Csernyakov 1970/a:39-40,100-102., Uők.1970/b:110,117-118.
373. Resetti 1959:800-802, 805.
374. Markevin 1963:98.
375. Bóna 1960:198-201,203.

376. Szinicin 1957:17.
377. Resetti 1959:81o.
378. Szinicin 1957:11-13,144.
379. Melentyev 1966:95-98.
- 38o. Lsd.372.sz.jegyzet., v.ö.: Gorodzev 19o5:186.,
Feltételezhető a halott kezébe adott
méltóságjelző szerepe is, ami a későbbi korokban
szinte általános a sztyeppén. Lsd. Klejn 1967:
:226-227.

1. Artamonov 1937. Lsd.irodalomjegyzék II.
2. Artemenko 1967. Lsd.irodalomjegyzék II.
3. Bacova-Kosztova 1971. Lsd.irodalomjegyzék II.
4. Bakay 1971.: Bakay,K., Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections
Amszterdam-Budapest 1971.
5. Balogh 1955.: Balogh,I., Jelentése a Nagyhegyes-Elep-Mikelapos területén előkerült leletekről.Kézirat,
MNM Adattár 76.E.II.
6. Banner 1956.: Banner,J., Die Pécelér Kultur Arch.Hung
35./1956/.
7. Berciu 1961.: Contributii la problemele neoliticului
in Rominia in lumina noilor cercetari. Bukarest 1961.
8. Berciu 1962/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.
9. Berciu 1962/b.: Berciu,D., A Zoomorphic "Sceptre"
discovered in the People's Republic of Bulgaria and
its Cultural and Chronological Position. Dacia N.S.
VI.1962. 397-409.
10. Berciu 1964.: Berciu,D., Quelques données prelimina-
ires concernant la civilisation de Cernavoda. Sl.
Arch.12./1964/ 269-279.
11. Berciu 1967.: Berciu,D., Romania before Burebista.
London, Thames and Hudson 1967.
12. Berezenszkaja 1959.: Lsd.irodalomjegyzék II.
13. Berezenszkaja 1970.: Lsd.irodalomjegyzék II.

14. Berezenszkaja-Saposnyikova 1957.: Lsd.irodalomjegyzék I
15. Berezovec 1960.: Lsd.irodalomjegyzék II.
16. Berezovec-Pokrovszka-Furmanszka 1960.: Lsd.irodalom-jegyzék II.
17. Besszonova 1966-67.: Lsd.irodalomjegyzék II.
18. Betancourt 1970.: Betancourt, Ph.P., The Maikop Copper Tools and their Relationship to Cretan Metallurgy AJA 74/1970/. 351-358.old.
19. Bibikova 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
20. Bichir 1959.: Bichir, Gh., Cercetari archeologice pe grindubile din apropierea comunei Cirna /r.Gura Jiului, reg.Craiova/ Materiale V./1959/.275-282.old.
21. Birket-Smith 1969.: Birket-Smith, K., A kultura ösvényei. Bp.1969.
22. Blegen 1964.: Blegen, C.W., Troy and the Trojans. London 1964.
23. Bodjanszkij 1957.: Lsd.irodalomjegyzék II.
24. Bodjanszkij 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
25. Bodjanszkij 1968.: Lsd.Irodalomjegyzék II.
26. Bóna 1960.: Bóna, I., Az oroszvári 4.női sír melldisze. Adatok a közép-dunamedencei bronzkori viselethez.II. Arch.Ert.1960.198-205.old., XXIII.t.
27. Bóna 1961.: Bóna, I., Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donaauraum. Annales Univ.Scient.Budap. de Rolando Eötvös nominatae Sect.Hist.III./1961/ 3-22.old.

28. Bóna 1965.: Bóna, I., Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros Gegend. AAA Szeged VIII./1965/. 59-67.
29. Bóna 1966.: Bóna, I., The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary Alba Regia 1966. 17-6
30. Bónis-Burger 1957.: Bónis, É.-Sz. Burger, A., Leletmentő ásatások az 1955. évben. Arch. Ért. 1955. 90. old.
31. Borsy 1967.: Borsy, Z., Die Geomorphologie der Grossen Kunság. Abhandlungen aus der Geographischen Institut der Kossuth Universität in Debrecen No. 75. VI. /1966/67./ 224-253.
32. Brjuszov 1952.: Lsd. irodalomjegyzék II.
33. Brjuszov 1961.: Lsd. irodalomjegyzék II.
34. Brjuszov 1965.: Lsd. irodalomjegyzék II.
35. Brjuszov-Zimina 1966.: Lsd. irodalomjegyzék II.
36. Brooks 1950.: Brooks, C. E. P., Climate through the Ages. London 1950.
37. Budinsky-Kricka 1967.: Budinsky-Kricka, V., Vychodoslovenské mohyly /Ostslowakische Hügelgräber/ Sl. Arch. XV.-2. 1967. 277-388.
38. Bulatovics 1966.: Lsd. irodalomjegyzék II.
39. Childe 1960.: Childe, V. G., Urgeschichte der Kultur Hamburg 1960.
40. Comsa 1967.: Comsa, E., Unele date cu privire la sfirsitul perioadei de trecere de la epoca bronzului

- in sud-estul Olteniei. SCIV 18./1967/ 207-221.old.
- 41.Comsa 1972.: Comsa,E., Quelques problemes concernant le neolithique final et la periode de transition a l'age du bronze dans les regions Nord et Ouest-Pontiques. Balcanica III./1972/. 59-92.
- 42.Childe 1929.: Childe,V.G., The Danube in Prehistory. Oxford 1929.
- 43.Csallány-Erdélyi-Szabó-Wenger 1955.: Csallány,D.-Erdélyi,I.-Szabó Gy.-Wenger S., Ásatási jelentések /Elek-Mikelapos/. Kézirat MNM Adattár 195.N.3.
- 44.Csalog 1954.: Csalog,J., A balmazújvárosi Kárhozott-halom feltárása FA VI./1954/ 34-44.old.
- 45.Csalog 1961.: Csalog,J., Adatok a bádeni /péceli/ nép kocsitemetkezéseihöz és életformájának kérdéseihöz. Arch.Ért.1961.7-21.old.
- 46.Csernis 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 47.Csernyenko-Jakorenko-Korpuszova 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 48.Danilenko 1955.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 49.Danilenko 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 50.Danilenko-Smaglij 1972.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 51.Darnay 1905.: Darnay,K., Szeghalmi ásatásról. Arch.Ért. 1905. 66-70.old.
- 52.Dasevszkaja 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 53.Dergacsev 1968.: Lsd.irodalomjegyzék II.

54. Dinu 1959/a.: Dinu, M., Santierul arheologie de la Valea Lupului. Materiale V./1959/ 247-255.old.
55. Dinu 1959/b.: Dinu, M., Santierul arheologie de la Valea Lupului. Materiale VI./1959/. 203-209.old.
56. Dinu 1960.: Dinu, M., Lsd.irodalomjegyzék II.
57. Dinu 1968.: Dinu, M., Quelques considerations sur la periode de transition du neolithique a l'age du bronze sur le territoire de la Moldavie. Dacia XII. /1968/ 129-139.old.
58. Dobrovolszkij 1954.: Lsd.irodalomjegyzék II.
59. Dudás 1885.: Dudás, Gy., Zentai régiségek. Arch.Ért. 1885.364.old.
60. Dudás 1886.: Dudás, Gy., Bács-Bodrogh Vármegye régészeti emlékei. Zenta 1886.
61. Dudás 1887.: Dudás, Gy., Az Alföld halmái. Történeti és Régészeti Értesítő 1887. 61-62.old.
62. Dudás 1890.: Dudás, Gy., Az alföldi halmok. Zombor 1890.
63. Dudás 1903.: Dudás, Gy., A bicskai halmok és földvárakról. Arch.Ért.1903.375-378.old.
64. Duma-Ecsedy 1973.: Duma, Gy.-Ecsedy, I., Über die sogenannte "Ockerklumpen" der Grubengrabkultur. Mitt. Arch.Inst. UAW 4/1973/. Előkészületben.
65. Dumitrescu 1944.: Dumitrescu, V., Dane de seama asupra cercetarilor si saptaturilor interprinse in anul 1942. Raport asupra activitatii stiintifice a

Muzeului National de Antichitati in anii 1942 si 1943. Bukarest 1944.

66. Dumitrescu 1957.: Dumitrescu, V., Le depot d'objets de parure de Habasesti et le probleme des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des Cucuteni pontiques. Dacia N.S.I./1957/73-96.
67. Dumitrescu 1960.: Dumitrescu, V., La plus ancienne tombe a incineration trouvée sur le territoire de la R.P. Roumaine et autres decouvertes apparentees de la meme region. Dacia N.S. IV./1960./69-88.old.
68. Dumitrescu 1961.: Dumitrescu, H., Connections between Cucuteni-Tripolie and Near-East Cultures in the light of the Utilization of Goldenendants. Dacia N.S. V /1961/ 69-93.old.
69. Dumitrescu 1962.: Dumitrescu, V., Un sceptre de piatra in forma de cap de cal descoperit in Iugoslavia. SCIV 1962./XIII;/ 95-99.old.
70. Dumitrescu 1963.: Dumitrescu, V., The Date of Earliest Western Expansion of the Kurgan Tribes. Dacia N.S.VII. 1963. 495-500.
71. Ebert 1921.: Ebert, M., Südrussland im Altertum. Bonn-Leipzig 1921. 39-56.old.
72. Ecsedy 1971.: Ecsedy, I., Eine neue Hügelbestattung der "Grubengrab-Kultur" /Kupferzeit-Frühbronzezeit/ in Dévaványa. Mitt.Arch.Inst.UAW 2./1971/. 45-50.

73. Ehrich 1970.: Ehrich, R.W., "Cultural Geography"
Indo-European and Indo-Europeans. University of
Pennsylvania Press, 1970. 217-251.
74. Erdélyi 1970.: Erdélyi, I., Klima-sztyepp-népvándorlás.
Földr. Ért. XIX. /1970/. 1. f. 87-93. old.
75. Evarnyickij 1907.: Lsd. irodalomjegyzék II.
76. Fenichel 1891/a.: Fenichel, S., Gyertyános és be-
delői halomsírokról. Arch. Ért. 11. (1891.) 65-69. old.
77. Fenichel 1891/b.: Fenichel, S., A bedelői "La Furcs"-i
határbeli tumulusok. Arch. Ért. 11. /1891/. 160-163. old.
78. Ferenczy I. szíves szóbeli közlés.
79. Fiszenko 1970.: Lsd. irodalomjegyzék II.
80. Florescu 1959.: Florescu, M., Sondajul de la Girceni.
Materiale VI. /1959/. 221-229. old.
81. Florescu, 1964.: Florescu, M., Contributii la proble-
ma inceputurilor epocii bronzului in Moldova. Arch.
Mold. II-III. /1964/. 106-125. old.
82. Formozov 1955.: Lsd. irodalomjegyzék II.
83. Formozov 1958.: Lsd. irodalomjegyzék II.
84. Formozov 1965/a.: Lsd. irodalomjegyzék II.
85. Formozov 1965/b.: Lsd. irodalomjegyzék II.
86. Formozov 1969.: Lsd. irodalomjegyzék II.
87. Frenyó 1887.: Frenyó, P., Eredeti jegyzőkönyve Dé-
vaványa-Templomdomb feltárásáról. Kézirat. 1887.
/Bereczki Imre gyűjteménye./

88. Gallus-Horváth 1939.: Gallus, S.-Horváth, T., A leg-
régibb lovasnép Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 9.
Budapest 1939.
89. Garasanin 1959.: Garasanin, M., L'époque de transi-
tion du néolithique à l'âge des métaux en Voïvodine
et en Serbie du Nord. Sztarinar N.S. IX-X. 1958-59. ³³⁻³⁸
90. Garasanin 1959.: Garasanin, M., Neolithikum und
Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK 39./1958/
1-130. old.
91. Garasanin 1961.: Der Übergang vom Neolithikum zur
frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren
Donau. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre.
/Actes du Symposium.../ Praha 1961. 15-44. old.
92. Garasanin 1961/b.: Garasanin, M., Elemente der Step-
pen und der pontischen Einflüsse an der Unteren
Donau und auf dem Balkan, an Übergang vom Neolithikum
zur Frühen Bronzezeit. Glasnik Zemaljskog muzeja
Sarajevo, N.S. XV-XVI., /1960-61/. ~~Exposim.~~ ^{5-26.}
93. Garasanin 1971.: Garasanin, M., Nomades des steppes
et Autochtones dans le Sud-Est Européen à l'âge du
bronze. Studia Balcanica 5. 9-19. old.
94. Gárdonyi 1914.: Gárdonyi, L., A magyarországi halmok
kérdéséhez. Arch. Ért. 33-34./1914/. 381-398. old.
95. Gazdapusztai é.n.: Gazdapusztai, Gy., Halomsírok
gépesített feltárásának eredményei és tapasztalatai.
/vázlat/ MTA KESZ sokszorosító é.n.

96. Gazdapusztai 1965/a.: Gazdapusztai, Gy., Zur Fragen der Verbreitung der sogenannten "Ockergräberkultur" in Ungarn. MFME 1963-65. Szeged, 1965. 31-38.
97. Gazdapusztai 1965/b.: Gazdapusztai, Gy., Beiträge zur Frage der Chronologie und Geschichte des Hügelgrabes bei Krstur. RAD Vojvodanszkih muzeja 14. Novi Sad 1965. 47-48. old.
98. Gazdapusztai 1967/a.: Gazdapusztai, Gy., Chronologische Fragen in der alföldi Gruppe der Kurgan-Kultur. MFME 1966-67. Szeged, 1967.
99. Gazdapusztai 1967/b.: Gazdapusztai, Gy., Ein Goldfund der Kupferzeit in Hencida. MAG XCVI-XCVII. /1967/ 290-297. old.
100. Gazdapusztai 1968/a.: Gazdapusztai, Gy., Einige Probleme des Gräberfeldes ^{bei Battonya} und der Bronzezeit in Südostungarn. Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis de Attila József Nominatae Tomus XII. Szeged, 1968. 39-44.
101. Gazdapusztai 1968/b.: Gazdapusztai, Gy., Új problémák a kelet-magyarországi rézkor kutatásában. Az 1968. évi Alföldi Rég. Tud. Ülésszakon elhangzott előadások Nyomtatásban nem jelent meg.
102. Georgiev 1961.: Georgiev, G. J., Kulturgruppen der Jungstein und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien /Südbulgarien/ in. Soudsky-Plesova /szerk./ L'Europe a la fin de l'age de la pierre /Actes du Symposium.../ Praha 1961. 45-101. old.

103. Gimbutas 1956.: Gimbutas, M., The Prehistory of Eastern Europe I. Cambridge, Massachusetts, USA 1966. 70-80. old.
104. Gimbutas 1961.: Gimbutas, M., Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Culture. Actes du Symposium... L'Europe a la fin de la l'age de la pierre. Praha, 1961.
105. Gimbutas 1963.: Gimbutas, M., The Indo-Europeans: Archeological Problems. American Anthropologist V. 65. N.4. August 1963.
106. Gimbutas 1965/a.: Gimbutas, M., The Relativ chronology of Neolithic and Chalcolithic cultures in Eastern Europe North of the Balkan Peninsula and the Black Sea. In. Chronologies in Old World Archaeology ed.: Ehrich. Chicago 1965. 459-502.
107. Gimbutas 1965/b.: Gimbutas, M., The Chronology of the Kurgan Culture. in. Chronologies in Old World Archaeology. ed.: Ehrich. Chicago 1965. 477-502. old.
108. Gimbutas 1965/c.: Gimbutas, M., The Bronze Age Cultures of Central and Eastern Europe. The Hague-New York-London, 1965.
109. Gimbutas 1970.: Gimbutas, M., Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millenium B.C. Indo European and Indo Europeans. Philadelphia, 1970. 155-197.

110. Gorodzov 1905.: Lsd.irodalomjegyzék II.
111. Gorodzov 1907.: Lsd.irodalomjegyzék II.
112. Gyárfás 1870.: Gyárfás, I., Valami a kunhalmokról.
Arch.Ért.3 /1870/.33-42.old.
113. Hampel 1881.: Hampel, J., Jelentések az Országos
Régészeti és Embertani Társaság üléseiről. Arch.
Ért.1881.
114. Hancar 1937.: Hancar, F., Urgeschichte Kaukasiens.
Leipzig, 1937.
115. Hartuche-Anastasiu 1968.: Hartuche, N.A.-Anastasiu, F.,
Brailita.
Necropola din perioada de tranzitie de la epoca
neolitica la epoca bronzului. Brailita 1968.
116. Häusler 1962.: Häusler, A., Die Grabsitten der meso-
litischen und neolitischen Jäger und Fischer-
gruppen auf dem Gebiet der UdSSR. Arbeit Institut
f.Vorgeschichte Wiss.Z.Univ.Halle Ges.-Sprachwissen-
schaft JKg.11.H.10./1962./ 1141-1182.
117. Häusler 1963.: Häusler, A., Ockergrabkultur und
Schnurkeramik. Jahresschrift für mitteldeutsche
Vorgesichte.Band 47. Halle, 1963. 158-179.
118. Häusler 1964.: Häusler, A., Die Gräber der ältesten
Ackerbauern in der Ukraine. Wiss.Zeitschrift der
Martina Luther Universität.H II/12. Halle, 1964.
738-797.old.
119. Häusler 1969.: Häusler, A., Die östliche Beziehungen

- der schnurkeramischen Beckerkulturen. in. Behrens, H.-Schlette, F., Die neolitischen Beckerkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäische Beziehungen. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle. Band 24. Berlin, 1969. 255-274.old.
- 120.Hillebrand 1929.: Hillebrand, J., Das Frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza. Arch. Hung. IV. /1929/
- 121.Horedt 1968.: Horedt, K., Die Kupferzeit in Transsilvanien. Apulum VII/1. /1968/ 104-116.old.
- 122.Illinszka-Kovrepanko-Petrovszka 1960.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 123.Jankó 1896.: Jankó, J., A XI.orosz archaeologiai kongresszus Kijevben. Arch.Ért.12. /1896/.134-137.
- 124.Jesszen 1946.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 125.Jósa 1897.: Jósa, A., Szabolcs megyei őshalmok. Arch.Ért.13 /1897/.318-325.old.
- 126.Jovanovic 1969.: Dates absolutes du premier age du bronze du Sud-Est Europeen. Starinar NS.XX./1969/. 169-170.old.
- 127.Kalicz 1950.: Kalicz, N., Rézkori lelet Paszab községben. JAMÉ 1./1950/.9-22.old.
- 128.Kalicz 1958.: Kalicz, N., Rézkori sztratigráfia Székely község határában. Arch.Ért.1958.3-6.old.
- 129.Kalicz 1963.: Kalicz, N., Die Péceler /Badener/ Kul-

tur und Anatolien. Stud.Arch.2./1963/.

- 130.Kalicz 1966.: Kalicz,N., Rézkori telep Tarnabodon.
Arch.Ért.93./1966/.3-20.old.
- 131.Kalicz 1967.: Kalicz,N., A korabronzkori nyírségi
csoport telepe Nyirpazony határában. Arch.Ért.
1967.1-3.
- 132.Kalicz 1968.: Kalicz,N., Die Frühbronzezeit in
Nordostungarn. Arch.Hung.XLV./1968/.
- 133.Kalicz 1969.: Kalicz,N., A rézkori balatoni csoport
Veszprém megyében. A Veszprém megyei Múzeumok Köz-
leménye 8./1969/.83-90.old.
- 134.Kalicz,N., Heves megye régészeti emlékei I. Magyar-
ország Műemléki Topográfiaja VII,15-39.old.
- 135.Kanivec 1955. Lsd.irodalomjegyzék II.
- 136.Kaposina 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 137.Karmanski 1970.: Karmanski,S., Bakarnodobni loka-
liteti jugozapadne Bačke I. /Bačka Palanka 1970./
- 138.Klejn 1960/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 139.Klejn 1960/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 140.Klejn 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 141.Klejn 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 142.Klejn 1967.: Klejn,L.S., Reiche Katakombengräber.
EAZ-Ethnogr.-Archäol.Z. 8. Berlin 1967. 210-234.
- 143.Klejn 1968/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 144.Klejn 1968/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.

- 145.Klejn 1970/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 146.Klejn 1970/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 147.Koerapenko-Kacsalova-Sarafutbinova 1967.: Lsd.
irodalomjegyzék II.
- 148.Kovács 1932.: Kovács,I., Cimitirul eneolitic dela
Decia Muresului. AISC 1./1928-32/. Cluj 1932.
89-101.old.
- 149.Kovács 1944.: Kovács,I., A marosdécsei rézkori
temető. Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Rég-
iség-tárából. IV.1-2. Kolozsvár 1944.3-20.old.
- 150.Kőszegi 1958.: Kőszegi,F., Az oroszvári bronzkori
temető. FA 10./1958/.43-66.
- 151.Kőszegi 1962.: Kőszegi,F., Adatok a magyarországi
okkersirok eredetének kérdéséhez. Arch.Ért.92.
/1962/.15-22.old.
- 152.Krivcova-Grakova 1938.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 153.Krivcova-Grakova 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 154.Kutzián 1963.: B.Kutzián,I., The Copper Age Cemetery
of Tiszapolgár-Basatanya. Arch.Hung. S.N.XLII. /1963/.
- 155.Kutzián 1969/a.: B.Kutzián,I., Probleme der mitt-
leren Kupferzeit im Karpatenbecken. Studiné Zvesti
17./1969/.31-60.old.
- 156.Kutzián 1969/b.: B.Kutzián,I., The Relationship
between the Bodrogkeresztur and the Baden Culture.
- 157.Kutzián 1971.: B.Kutzián,I., Prehistoric Relations

- between Hungary and the Balkans. *Studia Balcanica* 5./1971/.139-147.old.
- 158.Kutzián 1972.: B.Kutzián,I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. Bp.1972.
- 159.Lagodovszkaja-Saposnyikova-Makarevics 1959.: Lsd. irodalomjegyzék II.
- 160.Lagodovszkaja-Saposnyikova-Makarevics 1962.: Lsd. irodalomjegyzék II.
- 161.László 1963.: László,A., Kőszegi,F., Date privind originea mormintelor cu ocră din Ungaria.Arch.Ért. 89./1962/.15-23.old. /Recenzió/. *Analele Stiintifice ale Universitatii "Al.I.Cuza" din Iasi. Sect.III.* 19./1963/.196-209.old.
- 162.László 1966.: László,A., Cercetari archeologice in asezarea Cucuteni A-B de la Husi. *Archeologia Moldovei* IV./1966/. 7-22.
- 163.László 1910.: László,F., Háromszék megyei praemyké-
naei jellegű telepek. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* I-II./1910/.224-225.old.
- 164.Latinyin 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 165.Leszkov 1957.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 166.Leszkov 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 167.Machnik 1969-70.: Machnik,J., Budinsky-Kricka,V., *Vychodoslovanské mohyly* Sl.Arch.XV.2./1967/. Recenzió.

Acta Archaeologica Carpathica XI./1969-70/.273-276.old.

168.Machnik 1969.: Machnik,J., Kilka uwag o chronologii względną późnego neolitu w Małopolsce. /német resume/. Arch.Polski XIV./1969/.375-389.old.

169.Machnik 1969/b.: Machnik,J., Die wichtigsten Entwicklungsstufen der schnurkeramischen Kultur in Kleinpolen. in.Behrens-Schlette 1969. 237-243.

170.Machnik 1971.: Machnik,J., Kulturveränderungen im Karpatenbecken gegen Ende des Aneolithikum und zu Beginn der Frühbronzezeit und deren Widerspiegelung in Kleinpolen. Arch.Polski 16./1971/.147-149.

171.Makarenko 1933.: Lsd.irodalomjegyzék II.

172.Makkay 1957. A békési Berettyóvízgyűjtő öskeni lelőhelye. DMÉ 1948-1956 21-40.

173.Makkay 1963. Adatok a pécsi/badeni/kultúra vallásos elterjedéséhez. AÉ 1963.3.

174.Mamontov 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.

175.Marcsik 1973.: Marcsik,A., A magyarországi gödör-siros kurgánok embertani anyagának jellemzése. Kézirat.

176.Margosz-Toncseva 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.

177.Markovin 1963.: Lsd.irodalomjegyzék II.

178.Márton 1908.: Márton,L., Szkita aranylelet a gyomai halomsírokból. Arch.Ért.1908.37-45.old.

179.Melentyev 1965.: Lsd.irodalomjegyzék II.

180. Melentyev 1966.: Lsd.irodalomjegyzék II.
181. Melentyev 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
182. Mellaart 1960.: Mellaart, J., Anatolia and the Balkans. Antiquity XXXIV./1960/.270-278.old.
183. Mellaart 1971.: Mellaart, J., Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans. Studia Balcanica 5./1971/. 119-138.
184. Mellink 1966.: Mellink, M. J., Excavations at Karatas-Semayük 1965. AJA 70./1966/.245-265.old.
185. Merpert 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
186. Merpert 1965.: Lsd.irodalomjegyzék II.
187. Merpert 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
188. Merpert 1968.: Lsd.irodalomjegyzék II.
189. Merpert-Georgiev 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
190. Millecker 1906.: Millecker, B., Délmagyarország régiségletei III. Temesvár 1906.
191. Miller 1933.: Lsd.irodalomjegyzék II.
192. Mirtchev 1961.: Mirtchev, M., Trois sepultures de l'époque eneolithique. Bulletin de la Société Archéologique a Varna 13./1961/.117-125.old.
193. Morintz-Roman 1968.: Morintz, S.-Roman, P., Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia 12./1968/.45-128.old.
194. Morintz-Roman 1969/a.: Morintz, S.-Roman, P., Über

die Chronologie der Übergangszeit vom Aneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. Dacia N.S.XIII.1969. 61-71.old.

- 195.Morintz-Roman 1969/b.: Morintz,S.-Roman,P., Über die Übergangsperiode vom Aneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. Symposium Über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Nitra 1969. Litografált szöveg.
- 196.Movsa 1960.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 197.Movsa 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 198.Movsa 1972.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 199.Movsa-Csebotarenko 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 200.Muhly 1971.: Muhly,J., Gardona,G.; Hoenigswald,M.; Senn,A., Indo-European and Indo-Europeans./Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania, Philadelphia 1970./ Recenzió. AJA 75.No.4.1971.437-439.old.
- 201.Nemejcová-Pavuková 1964.: Nemejcová,V.-Pavuková, Sídliisko Bolerázskeho typu v Nitrianskom Hradku. Sl.Arch.12./1964/.
- 202.Nemejcová-Pavuková 1964.: Nemejcová,V.-Pavuková, Siedlung der Boleráz-Gruppe in Nitriansky Hrádok. Sl.Arch.1964. 230-243.old.
- 203.Nemejcová-Pavuková 1966.: Nemejcová,V.-Pavuková, Zur relativen Chronologie des Äneolithikums in Mittel- und Südosteurpoen. Germania 44./1966/.234-264.old.

- 204.Nepper 1972.: M.Nepper,I., Beszámoló Püspökladány-Kincsesdomb feltárásáról. Előadás a VII.Alföldi Régészeti Konferencián.Szeged 1972.május.
- 205.Nestor 1932.: Nestor,I., Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK XXII./1932/.54-79.old.
- 206.Nestor 1944.: Nestor,I., Raport asupra cercetarilor si sapaturilor de salvare facute la Ploesti-Triaj si Brazi intre Octombrie 21 si 7 Noembrie 1942.
in. Raport asupra activitatii.../Isd.Dumitrescu 1944./
- 207.Nestor 1955.: Nestor,I., Sur les debuts de la metallurgie du cuivre et du bronze en Roumanie.
Editions de l'Academie de la Republique Populaire Roumaine. Bucuresti 1955. 117.old.
- 208.Nestor 1969.: Nestor,I., Les grands problemes de l'heritage de l'epoque des metaux. Revue Roumaine d'Histoire 8./1969/.No.3.435-442.old.
- 209.Nestor-Zaharia 1968.: Nestor,I.-Zaharia,E., Sur la periode de transition du néolithique a l'age du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnita. Dacia 12./1968/.17-43.old.
- 210.Nikolov
- 211.Oboldueva 1955.: Isd.irodalomjegyzék II.
- 212.Orosz 1904.: Orosz,E., Egy őskori kőbálvány Szamos-

- ujvárról. Arch.Ért.1904. 405-408.old.
- 213.Passzek 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 214.Patay 1945.: Patay,P., Rézkori temető leletei Jászladányból. Arch.Ért.1944-45.
- 215.Patay 1958.: Patay,P., Kupferzeitliches Gräberfeld in Polgár am Bacsókert genannten Hügel. AAH.9. /1958/.141-154.old.
- 216.Patay 1970.: Patay,P., A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. FA XXI./1970/.10-26.old.
- 217.Patay 1971/a.: Patay,P., Die jüngere Stein- und die Kupferzeit im südlichen Teil des Komitátes Borsod. in.Neuere Ergebnisse der Ur- und Frühgeschichtesforschung der Mitteldonauländischen Tiefebene. Archäologische Konferenz Szeged, 1969. Acta Antiqua et Archaeologica t.XIV.Szeged 7-16.old.
- 218.Patay 1971/b.: Patay,P., Chronologische Fragen der Kupferzeit /Aeneolithikum/ des Karpatenbeckens. Előadás a belgrádi régészeti kongresszuson 1971. Őszén. Kézirat.
- 219.Patokova 1957.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 220.Perényi 1890.: Perényi,I., Ős sirhalmok. I.Orosz-országi kurgánok. II.Magyarországi kurgánok. Kolozsvár 1890.
- 223.Pigott 1968.: Pigott,S., The Earliest wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence. PPS.34./1968/.266-318.

- 224.Popescu 1940.: Popescu,D., La tombe a ocre de Casimcea /Dobrogea~~ß~~. Dacia VI-VIII.1937-1940. 81-91.old.
- 225.Popescu-Vulpe 1966.: Popescu,E.-Vulpe,A., Necropola tumulara de la Milostea, Revista Muzeolor 2. an III. /1966/. 148-155.
- 226.Popescu 1968.: Popescu,D., Les Fouilles archeologiques de 1968 en Roumaine. Dacia N.S.XIII./1969/.
- 227.Popov 1930-31.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 228.Popova 1955.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 229.Ratner 1962-63.: Lsd,irodalomjegyzék II.
- 230.Rau 1927.: Rau,P., Prähistorische Ausgrabungen auf der Steppenseite des deutschen Wolgagebietes im Jahre 1926. Mitteilungen des Zentralmuseums Soz. Roterrepublik der Wolgadeutscher II/1. Pokrówsk 1927.
- 231.Renfrew 1967.: Renfrew,C., Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age. AJA 71./1967/.1-20.
- 232.Renfrew 1969.: Renfrew,C., The Autonomy of the South-East European Copper Age. Proceedings of the Prehistoric Society. 1969.N.S.XXXV.12-47.old.
- 233.Renfrew 1970/a.: Renfrew,C., The Tree-ring Calibration of Radiocarbon. Proceedings of the Prehistoric Society XXXVI./1970/.280-311.old.
- 234.Renfrew 1970/b.: Renfrew,C., The Burnt House at Sitagrei. Antiquity XLIV./1970/.131-134.old.

235. Renfrew 1971.: Renfrew, C., Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of south-east Europe. Antiquity XLV./1971/.275-281.
236. Rikov 1933.: Lsd.irodalomjegyzék II.
237. Rikov 1936.: Lsd.irodalomjegyzék II.
238. Roman 1969.: Roman, P., Conceptul Foltesti II. si problema inceputurilor epocii bronzului in Moldova Carpica 1969. 17-22.
239. Roman 1971.: Roman, P., Strukturänderungen des Endäneolithikums in Donau-Karpatenraum. Dacia NS. XV./1971/.32-133.
240. Romancsenko 1891.: Lsd.irodalomjegyzék II.
241. Rómer 1869.: Rómer, F., Halotti halmok Magyarországon Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlései M. 1869.405-409.old.
242. Rómer 1878.: Rómer, F., Resultats generaux du mouvement archeologique en Hongrie. Compte Rendu II.2. Bp.1878.103-159.old.
243. Rosetti 1959.: Rosetti, D.V., Movilele funerare de la Gurbanesti. Materiale si Cercetari Archeologice VI. /1959/.791-813.old.
244. Rykov 1927.: Rykov, Die Chvalinsker Kultur. ESA I. 1927. 51-84.
245. Saposnyikova 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.
246. Saposnyikova-Bodjanszkij 1970.: Lsd.irodalomjegyzék II.

247. Schwarzbach 1950.: Schwarzbach, M., Das Klima der Vorzeit. Stuttgart 1950.
248. Selmeczi 1967.: Selmeczi, L., Korabronzkori nemzet-ségfő sirja Tiszaroffon. Jászkunság XIII.4./1967/.
249. Sepinszkij 1959.: Lsd.irodalomjegyzék II.
250. Sepinszkij 1960.: Lsd.irodalomjegyzék II.
251. Sepinszkij 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
252. Sepinszkij 1962.: Lsd.irodalomjegyzék II.
253. Sepinszkij 1963.: Lsd.irodalomjegyzék II.
254. Sepinszkij 1966.: Lsd.irodalomjegyzék II.
255. Sierksma 1963.: Sierksma, F., Sacred Cairns in Pastoral Cultures. History of Religions /Chicago/.Vol.II. 227-241.old.
256. Smaglij-Csernyakov 1970/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.
257. Smaglij-Csernyakov 1970/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.
258. Solymossy 1895.: Solymossy, E., Az oklāndi kunhalmokról. /Udvarhely m./ Arch.Ért.11./1895/.417-419.old.
259. Sulc-Sztolar 1958.: Lsd.irodalomjegyzék II.
260. Szabó 1859.: Szabó, I., A békés-csanádi halmok földtani tekintetben. Budapesti Szemle VI./1859/.175-187.old.
261. Szabó 1867.: Szabó, I., A történelmi és geológiai halmokról. Akadémiai Értesítő 1867.188-189.old.
262. Szabó 1868.: Szabó, I., Ujabb kutatásaim eredménye a halmok körül. Akadémiai Értesítő II./1868/.195-198.

- 263.Szeghalmi 1912.: Szeghalmi, Gy., A szeghalmi vidéki halmokról. Arch.Ért.XXXII./1912/.276-281.old.
- 264.Székeky 1955.: Székely, Z., Jelentés a Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum 1945 és 1953 évek között végzett régészeti kutatásairól. Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve.3-45.old. Marosvásárhely 1955.
- 265.Székely 1964.: Székely, Z., Descoperiri din neoliticul tirziu in asezarea de la Reci. SCIV XV./1964/. 121-126.old.
- 266.Szelinov-Lagodovszkaja 1937.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 267.Szergejev 1963.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 268.Szinicin 1948.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 269.Szinicin 1956.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 270.Szinicin 1957/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 271.Szinicin 1957/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 272.Szinicin-Erdniev 1966.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 273.Szergejev 1963.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 274.Szmirnov 1960.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 275.Szmirnova 1968.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 276.Szorokin 1959.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 277.Szteven 1891.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 278.Sztolar 195 .: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 279.Sztudzickaja 1970.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 280.Szubbotin-Smaglij 1970/a.: Lsd.irodalomjegyzék II.

281. Szubbotin-Smaglij 1970/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.
282. Szubbotin-Zaginajlo-Smaglij 1970.: Lsd.irodalom-
jegyzék II.
283. Szvesnyikov 1971.: Lsd.irodalomjegyzék II.
284. Tariczky 1906.: Tariczky, E., A tiszavidéki hun föld-
piramisok ismertetése. Eger, 1906.
285. Telegin 1960.: Lsd.irodalomjegyzék II.
286. Telegin 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
287. Telegin 1966.: Lsd.irodalomjegyzék II.
288. Telegin 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
289. Telegin 1970.: Lsd.irodalomjegyzék II.
290. Thomas 1970.: Thomas, H.L., New Evidence for Dating
the Indo-European Dispersal in Europe. in. Cardona-
Hoenigswald-Senn: Indo-European and Indo-Europeans.
Pennsylvania, 1970. 199-215. old.
291. Toncseva 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
292. Torma 1969/a.: Torma, I., Die Boleráz-Gruppe in
Ungarn. Symposium über die Entstehung und Chronolo-
gie der Badener Kultur. Nitra 1969. Litografált
kézirat.
293. Torma 1969/b.: Torma, I., Adatok a badeni /péceli/
kultura bolerázi csoportjának magyarországi elterje-
déséhez. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8.
/1969/. 91-107. old.
294. Tömördy 1939.: Tömördy, F., Ein schnurkeramisches Grab

von Föllik. Gem. Gross-Höfflein.

Unsere Heimat N.F.12./1939/.

- 295.Trjaznov 1961.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 296.Tyerenozskin 1951.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 297.Tyerenozskin 1952.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 298.Tyerenozskin 1953.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 299.Tyerenozskin 1956.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 300.Werner 1961.: Werner, J., Bronzenes Pferd kopfszepter der Hallstattzeit aus Predmerice bei Hradec Králové. PA LII./1961/.
- 301.Zaharia 1964.: Zaharia, N., Doua vase pietate din grupul Herodistea-Foltesti decoperite in raionul Iasi. Archeologia Moldovei II-III./1964/.439-443.
- 302.Zbenovics 1967.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 303.Zbenovich 1969/a.: Zbenovich, V.G., Chronology and Cultural Relations of the Uszatovo Group in the USSR. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Nitra-Male Vozokany. 8-11. Dezember 1969.
- 304.Zbenovics 1969/b.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 305.Zbenovics 1972.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 306.Zbenovics-Leszkov 1969.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 307.Zinevics-Kruc 1968.: Lsd.irodalomjegyzék II.
- 308.Zirra 1960.: Lsd.irodalomjegyzék I.
- 309.Zlatkovszkaja 1963.: Lsd.irodalomjegyzék II.

- 310.Zoltai 1907/a.: Zoltai, L., Jelentés a Debreceni Városi Múzeum 1906.évi régészeti ásatásairól.
DJ.1907.1. A Basahalma 24-29.old.
- 311.Zoltai 1907/b.: Zoltai, L., Debrecen város Múzeumának ásatásai 1907-ben. Kézirat.MNM.Adattár.
- 312.Zoltai 1908.: Zoltai, L., Debrecen város múzeumának ásatásai az 1908.évben. Kézirat, DM.Adattár.
- 313.Zoltai, 1910/a.: Zoltai, L., Jelentések halmok meg-
ásatásáról. DM Jelentések 36-48.old.
- 314.Zoltai 1910/b.: Zoltai, L., Ásatási naplója a Sárrét-
udvari Balázshalom feltárásáról./1910/. Kézirat,
DM.Adattár.

I R O D A L O M J E G Y Z É K

II.

Артамонов, М.И. : Раскопки курганов в долине реки Манича в 1935 г.
СА 4. 1937. 100-114.

Артеменко, И.И. : Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху
бронзы. Москва 1967 г.

Бацова-Костова, Е. : Праисторически селищи могили около Сливен —
Археология /София/ 13.1. /1971/ 61-66.

Берчу, Д. : О двух глиняных "якорях" из Говоры
Dacia N.S. 6. 1962. 388-396.

Березенская, С.С. : Два кургана ямной культуры в среднем Поднепровье
КСИА АН УССР 9. 1959. 56-60.

Березенская, С.С. : И.И. Артеменко: Племена Верхнего и Среднего Под-
непровья в эпоху Бронзы. М.1967. Рецензия. —
СА 1970/4. 278-281.

Березенская, С.С. — Шапошникова, О.Т. : Рецензия на книгу Т.В. Поповой
"Племена Катакомбной культуры"
СА 1957. № 2. 270-275.

Березовец, Д.Т. : Раскопки курганного могильника эпохи бронзы та-
ск фьского часу в с. Кут
Арх. Нам. УССР IX. 1960.

Березовец, Д.Т. — Курганы эпохи бронзы по близу с Мариньского

Покровська, Е.Ф.—Фурманська, А.Р. : Арх. Нам. УРСР IX. 1960.

Бессонова, С.С. : Отчёт об охранных раскопках кургана у с. Луговое

Kiev, Arch.Int. /kézirat/ 1966/69 - 4360.

Бессонова, С.С. : Раскопки кургана эпохи бронзы у с. Луговое Ленинс-
кого р.-а Крымской области

Kiev, Arch.Int. /kézirat/ 1967/69 - 4900.

- Бибикина, В.И. : К истории доместикации лошади на юго-востоке Европы
Археология XXII. Kiev 1969.67.
- Бодянский, А.В. : Древнейшее ямное погребение в Южном Приднепровье
КСИА вып. III. 1957. 95-98. 3-4 рис.
- Бодянский, А.В. : Лысогорский неолитический могильник
КСИА АН УССР II.
/Kiev 1961/ 32-37.
- Бодянский, А.В. : Энеолитичний могильник біля с. Петро-Свистунове
Археологія XXI. 1968. 117-124.
- Брюсов, А.И. : Очерки по истории племён европейской части СССР в неолитической эпохе
Москва, 1952.
- Брюсов, А.И. : Об экспансии культурбоевик-топоров на конце III т. до н.э.
СА 1961. № 3. 14-37.
- Брюсов, А.И. : Восточная Европа в III тысячелетии до н.э. /Этногенетический очерк/
СА 1965/2. 47-56.
- Булатович, С.А. : Отчёт об охранных раскопках кургана № I в Беляевке Одесской области
Kiev, Arch.Int. /kézirat/ 1966/55 - 4607.
- Черныш, Е.К. : К истории населения энеолитического времени в среднем приднестровье
/По материалам многослойного поселения у с. Незвиско/
МИА № 102 Москва 1962.
- Черненко, Е.В. - Якоренко, Е.В. : Раскопки в окрестностях Скадовска
- Корпусова, В.Н. : П. Э. Б. 1967.
- Даниленко, В.Н. : О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики
КСИА УССР 4. 1955. 126-128.

Даниленко, В.Н. : Неолит Украины Kiev 1969.

Даниленко, В.Н. — Шмагл Й. М.М. : Прогноз поворотный момент в історії неолітичного населення Південної Європи
Археологія /Kiev/ 6/1972 3-20.

Дашевская, О.Д. : Курган эпохи бронзы у с. Поповка близ Евратории
КСИА 115. 1969. 62-69.

Дергачев, В.А. : Антропоморфная стела бронзового века из Молдавии.
Археология, Этнография и искусствоведения Молдавии АН МССР Институт Истории Кишинев 1968.

Дину, М. : К вопросу о культуре маровидных амфор на территории Молдовы
Dacia IV/1960. 83-106.

Добровольский, А.В. : Могила в с. Чапли
Могила в с. Чапли /1960/ Чапли 1966.

Археологія IX. Kiev 1954. 106-118.

Еварницкий, Д.И. : Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии Тр. XIII. АС, I.I. Москва 1907.

Фисенко, В.А. : Погребения ямно-катакомбного типа Калмыкии и их место среди памятников бронзовой эпохи северо-западного Прикаспия.
СА 1970./I. 58-66.

Формозов, А.А. : Изображения на плитах кромлеха их кургана у с. Вербовки /в связи с наскальными изображениями каменной могилы/
КСИА СССР 5. 1955. 71-74.

Формозов, А.А. : Древние историко-этнографические области европей-

Формозов, А.А.: О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья

СЭ № 6. 1965. 177-181.

Формозов, А.А.: Каменный век и энеолит Прикубанья
Москва, 1965.

Формозов, А.А.: Очерки по первобытному искусству
МИА 165. Москва, 1969.

Городцов, В.А.: Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года
Труды XII АС т. I., М., 1905.

Городцов, В.А.: Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии в 1903 году.
Труды XIII. АС т. I., М. 1907. 211-364.

Иллинка В.А. - Ковчанеско, Г.Т.-

Петровска, Е.О.: Разкопки курганов эпохи бронзы поблизу с. Первомаевки
Археологічні пам'ятки УРСР IX. 1960. УІІІ. 1960.

Иессен, А.А.: К вопросу о древних связях северного Кавказа с западом
КС ИИМК XI. УІ/46/ 48-53.

Канивец, В.И.: Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине
КСИА ЧССР 5., 1955. 75-77.

Капошина, С.И.: Памятники эпохи бронзы и сарматского времени на Нижнем Дону
Тезисы докладов на заседаниях, посвящённых итогам полевых исследований 1961 г. Москва, 1962.

Клейн, Л.С. : Новые данные о хронологических взаимоотношениях ямной и катакомбной культуры
Вестник ЛГУ 1960. № 20.

Клейн, Л.С. : Курганы Бляска Трещинского
Археологич. Памятк. УРСР 1960. Т. VIII. 141-163.

Клейн, Л.С. : О так называемых ямных погребениях катакомбного типа
СА № 2. 1961. 49-65.

Клейн, Л.С. : Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры
Вестник ЛГУ, 1962. № 2. 74-87.

Клейн, Л.С. : Происхождение Донецкой Катакомбной Культуры
Автореф. Ленинград, 1968.

Клейн, Л.С. : О дате карбунского клада
Проблемы археологии I. Ленинград 1968. 5-74.

Клейн, Л.С. : К проверке оснований гипотезы о генетической связи ямной и катакомбной культуры
СА 1970/1. 49-57.

Клейн, Л.С. : N. Kalicz :
/Die Frühbronzezeit in Nordostungarn/
CSA 1971. № I. 286-291.

Коерапенко, Г.Т. - Качалова, Н.К. : Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области
П.Э.Б. 1967. 60-81.

Кривцова - Гракова, О.А. : Генетическая связь ямной и катакомбной культуры
Труды ГИМ 8. Москва, 1938. 33-38.

Кривцова - Грекова, О.А.: Памятники предскифской эпохи на никопольском курганном поле

МИА II5. /1962/ 7-55.

Лагодовская, Е.Ф. - Шапошникова, О.Г. - Основные итоги исследования

Макаревич, М.Л.: михайловского поселения

КСИА УССР 9. 1959. 119-122.

Лагодовская, Е.Ф. - Шапошникова, О.Г. - Михайловские поселения

Макаревич, М.Л.: Киев, 1962.

Харинин, Б.А.: Малоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка

Арх. Сборник Гос. Эрмитаж 9. /1967/ Ленинград

Лесков, А.М.: Седьмой симферопольский курган

КСИИМК 67. 1957. 109-116.

Лесков, А.М.: Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории времён бронзового века Северного Причерноморья

ПЭБ Москва, 1967. 7-19.

Макаренко, М.: Марьопольский могилник

Всеукраїнська Академія Наук Київ 1933.

Мамонтов, В.И.: Курган эпохи бронзы у с. Цапы близ Волгограда
СА 1967/I. 236-239.

Маргос, А. - Гончева Г.: Праисторическое наколи селище при с. Езерово, Варненско

Известия на Варненското Археологическо Дружество
XIII. /1962/ I-16.

Марковин, В.И. : Новый памятник эпохи бронзы в Горной Чечне
Древности Чечено-ингушетии /ред. Крупнов, В.И./
Москва, 1963. 49-138.

Мелентьев, А.Н. :Курганы эпохи бронзы в Нижнем Подонье
КСИА 103. 1965. 53-57.

Мелентьев, А.Н. : Курганы эпохи бронзы под черкасском в 1962 г.
КСИА 106. 1966. 92-98.

Мелентьев, А.Н. : Погребения эпохи бронзы в Задонье
КСИА 115. 1969. 89-97.

Мерперт, Н.Я. : Энеолит степной полосы европейской части СССР
Actes du Symposium... Praga, 1959.
L'Europe à la fin de l'âge de la pierre Praga, 1966.
161-175.

Мерперт, Н.Я. : О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем
бронзовом веке.
КСИА АН СССР вып. 105. 1965. 10-20.

Мерперт, Н.Я. : Наскопки в Нижнем Поволжье
П. Э. Б. 1967. 82-89.

Мерперт, Н.Я. : Древнейшие история населения степной полосы Восточ-
ной Европы /III- начало II. тыс. до н.э./
Автореферат диссертации Москва 1968.

Мерперт, Н.Я. - Георгиев, Г.И. : Поселение Эзеро и его место среди
памятников раннего бронзового века Восточной Европы
/Symposium über die Entstehung und Chronologie der
Badener Kultur/ Nitra 1969.
Litografált szöveg 31. p.

Миллер, А.А. : Элементы неба на вещественных памятниках
ИГАИМК 100. 1933.

Мовша, Г.Г. : К вопросу о трипольских погребениях с обрядом тру-
поположения
Материалы и исследования по археологии юго-запада
СССР и Румынской Народной Республики
Кишинев 1960. 60-67.

Мовша, Г.Г. : О связях племен трипольской культуры со степными
племенами медного века.
СА 1961/2. 186-199.

Мовша, Г.Г. : Періодизация хронологія середнього та пізнього
Трипілья
Археологія /К ев/ 1972/5. 3-24.

Мовша, Г.Г. - Чеботаренко Г.Ф.: Энеолитическое курганное погребени-
е у ст. Кайнары в Молдавии
КСИА 115. /Москва 1969/ 45-49.

Оболдуева Г.Г. Курган эпохи бронзы нар. Когильник - Изв. Молд. Фи-
лиала АН СССР, 1955. №5 /25/ 31-35.

Пассек, Т.С.: Раннеземледельские /трипольские/ племена
Поднестрожья ММА №-84 Москва 1961.

Патокова, Э.Ф.:Изображение животных на памятниках Большого Куяль-
ника-Усатово
Материалы по археологии Северного Причерноморья 1957
Одесса 1957. Вып. I.

Попов, : Могилниця гробове при с. Ендрже
Известия 6. /1930-31/

- Попова, Т.Б. : Племена катакомбной культуры
Труды ГИМ 24. Москва, 1955.
- Ратнер, И.Д. : Отчёт о раскопках кургана у села Каланчах Херсон-
ской области в 1962 г.
Kiev, Arch.Int. /kézirat/ 1962/16 - 4009.
- Ратнер, И.Д. : Отчёт о раскопках у села Каланчах Херсонской об-
ласти в 1963 г.
Kiev, Arch.Int. /kézirat/ 1963/51 - 4401.
- Рыков, П. : Погребения в шалашах
Из истории докапиталистических формации
изд. ГАИМК 1933.
- Рыков, Л.С. : Очерки по истории Нижнего Поволжья по археологи-
ческим материалам
Саратов, 1936.
- Ромаченко, Н. : Раскопки кургана в д. Кояшъ Симферопольского уез-
да Таврической губ.
Известия Таврической Членной Архивной Комиссии и У.
Симферополь, 1891.
- Шапошникова О.Г.: Поселения ямной культуры на нижнем поднепровье
Автореферат диссертации
Москва, 1962.
- Шапошникова О.Г. — Бодянский, О.В.: Капулівський енеолітичний мо-
гильник на нижньому Дніпрі
Археологія т.XXIV., 1970. II2-II7. Київ

Щепинский, А.А. : Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму

КСИА СССР 9. 1959. 67-72.

Щепинский, А.А. : Марьинские курганы эпохи бронзы

ЗОО т. I. /34/ Одесса 1960.

Щепинский, А.А. : Соляные изображения эпохи бронзы из Крыма

СА № 2. 1961. 227-231.

Щепинский, А.А. : Отчёт о раскопках курганов на трассе Северо-Крымского канала у села Бабенково Херсонской области в 1962. г.

Régészeti Int. Archivuma, Kijev /kézirat/

Щепинский, А.А. : Памятники искусства раннего металла в Крыму

СА № 3. 1963. 38-47.

Щепинский, А.А. : Культуры энеолита и бронзы в Крыму

СА 1966/2. 10-23.

Шмаглий, Н.М. - Черняков, И.Т. : Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра /см. Труды Днестро-Дунайской новостроечной экспедиции 1963-1967.г. ч. I./ Од. 19

Шмаглий, Н.М. - Черняков, И.Т. : Раскопки курганов эпохи бронзы в Татарбунарском районе Одесской области в 1955 г.

СА 1970/I. 109-120.

Шульц, П.Н. - Сталяр, А.А. : Курганы эпохи бронзы в долине Салгира

КСИА 71. 1958. 53-64.

Селинов, В.И. + Лагодовская, Е.Ф. : Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г.

СА V. (1940) 239-262.

Сергеев, Г.П. : Раннетрипольский клад у с. Карбуна
СА 1963.1. 135-151.

Синицин, И.В. : Памятники предскифской эпохи в степях нижнего
Поволжья
СА 10. 1948. 143-160.

Синицин, И.В.: Работы заволжского отряда Сталинградской архе-
ологической экспедиции
КСИИМК 63. 1956. 76-84.

Синицин, И.В. : Древние памятники в низовьях Еруслана по раско-
пам 1954-56. г.
МИА 78. /1960/ 10-168.

Синицин, И.В. : Памятники ямной культуры нижнего Поволжья и и
связь с Приднепровьем
КСИА АН УССР 7. /1957/ 32-35.

Синицин, И.В. - Эрднеев, У.Э.: Новые археологические памятники
на территории Калмыцкой АССР
/по раскопкам 1962-63 г./
Элиста 1966.

Смирнов, К.Ф. : Быковские курганы
МИА №-78. М. 1960/269.

Смирнова, Г.И. : Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на
Буковине
МИА 1968. Ленинград Арх.Сборник 10. 14-27.

Сорокин, В.С. : Новые археологические данные к вопросу разви-
тия древней семьи
СА №-4 1959. 10-18.

- Стевен, А.Х. : Раскопка курганов близ Симферополя
ИТУАК № II Известия Гаврической ученой архивной
комиссии. 147-153.
- Столар, А.Д. : Раскопки курганов у хут. Попова в 1950-51. г.
МИА 62. 348-416.
- Студзинская, С.В.: Изображение человека в искусстве прибалтики
в эпохи неолита и ранней бронзы /Мелкая пластика/
СА 1970/I. 19-33.
- Субботин, Л.В. - Шмаглий, Н.М.: Болгарский курганный могильник
Труды 1970. 116-129.
- Субботин, Л.В. - Шмаглий, Н.М.: Раскопки курганного могильника в
м. Болграді Одескої області
Археологія ХХІУ 1970 Київ, 123-127.
- Субботин, Л.В. - Загинайло, А.Г.
- Шмаглий, Н.М. : Курганы у села Огородное
Труды 1970.
- Свешников, И.К.: История населения Предкарпатя, Подолии и Волыни
в конце III.-начале II. тысячелетия до н.э.
Автореферат диссертации Москва 1971.
- Телегин, Д.Я. : Энеолитическое поселение и могильник у Хутора А-
лександрия
КСИА СССР 9. 1960. 10-20.
- Телегин, Д.Я. : Никольский могильник эпохи неолита-меди в Надпо-
рожье
КСИА АН СССР II. Киев 1961. 20-26.

Телегин, Д.Я. : Мезолит левобережной Украины и его место в сложении Днепрового-Донецкой неолитической культуры
МИА 126. Москва-Ленинград, 1966. 99-107.

Телегин, Д.Я. : Археологические открытия 1966 г.
Москва, 1967. 191-194.

Телегин, Д.Я. : Основы рисунка хронология Середньосточівської культури
Археологія XXIII. /Київ 1970/ 3-21.

Гончева, Г. : Новокрити антропоморфни плочи край с. Езерово, Варненско
Известия на Народния Музей-Варна III/XVIII/1967.3-19.

Трязнов, М.П. : Курган как архитектурный памятник
Тезисы докладов на заседаниях Отделения исторических наук АН СССР посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. Инст.Арх. и Этн., Москва, 1961. 22-25.

Тереножкин, А.И. : Скифская днепровская правобережная экспедиция
КСИИМК 37. 1951. 117-124.

Тереножкин, А.И. : Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища
КСИА УССР I. 1952. 15-20.

Тереножкин, А.И. : Курганы бронзового века на р. Молочной
КСИА УССР 2. 1953. 88.

Тереножкин, А.И. : Раскопки курганов в долине реки Молочной в 1952 г.
КСИИМК 63/1956/ 70-75.

- Збенович, В.Г. : Позднетрипольские племена северного Причерноморья
Автореферат диссертации, Москва 1967.
- Збенович, В.Г. : Древнейшие медные топоры в Восточной Европе
СА 1969. 3. 135-142.
- Збенович, В.Г. : Хронологія північного Трипілля
Археологія 1972/7. /Київ/ 3-27.
- Збенович, В.Т. — Лесков, А.И.: О стратиграфии и классификации погребений Одесского кургана
КСИА Москва 115. 1969.
- Зиневич, Г.П. — Круц, С.И.: Антропологична характеристика давнього населення території України
Київ, 1968.
- Зирра, В. : Культура погребений с охрой в Закарпатских областях
РНР
Сборник материалов и исследований по археологии
юго-запада СССР и Румынской Народной Республики
Кишинёв, 1960. 97-127.
- Златковская, Т.Д.: К вопросу об этно-культурных связях племён и Северного Причерноморья в бронзовом веке
СЭ 1963. № I. 79-88.